

Slovenski JUDJE

Zgodovina in HOLOKAVST V

Urednika:

Renato Podbersič in Marjetka Bedrač

SLOVENSKI JUDJE:

Zgodovina in HOLOKAVST V

Urednika:
Renato Podbersič in Marjetka Bedrač

Maribor 2016

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

SLOVENSKI JUDJE: ZGODOVINA IN HOLOKAVST V Razprave in članki

Urednika: Renato Podbersič, Marjetka Bedrač

Tehnična urednica: Liljana Matjašič

Recenzent: Aleš Maver

Avtorji prispevkov: Renato Podbersič, Aleš Maver, Dejan Süč, Gerald Lamprecht, Franc Kuzmič, Anna Maria Gruenfelder, Marjan Toš, Nina Hriberšek Vuk

Prevod: Valerija Trojar

Jezikovni pregled: Darja Gabrovšek Homšak

Jezikovni pregled angleških besedil: Chris Wherry, Stephen Mayland

Izdajatelj in založnik: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, zanj Marjetka Bedrač, v. d. direktorice

Soizdajatelj: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije

Tisk: Tisk24

Naklada: 550 izvodov

Maribor, 2016

Copyright © 2016, vse avtorske pravice pridržane.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Zbornik je bil pripravljen v okviru projekta *Šoa – spominjajmo se 2016*, ki sta ga je podprla Mestna občina Maribor in Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije. Projekt *Šoa – spominjajmo se* je v letih 2011–2014 finančno podprla tudi Mednarodna zveza za spomin na holokavst IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance).

Posamezni objavljeni prispevki so bili predstavljeni na mednarodnem znanstvenem srečanju *Vsako leto eno ime: France Punčuh* januarja 2016 v Mariboru.

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNÉ
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA ZUNANJE ZADEVE

MESTNA OBČINA
MARIBOR

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4=411.16)''1941/1945''(082)

341.485(=411.16)(082)

SLOVENSKI Judje : zgodovina in holokavst V. [Razprave in članki] / [avtorji prispevkov Renato Podbersič ... et al.] ; urednika Renato Podbersič in Marjetka Bedrač ; [prevod Valerija Trojar]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2016

ISBN 978-961-94143-0-9

1. Podbersič, Renato, 1970-

287967488

Fotografija na naslovni strani: Spominska obeležja *Tlakovci spomina* (foto Bojan Nedok)

Vsebina

<u>Renato Podbersič</u>		
Zborniku na pot		5
<i>Collection of papers on its way</i>		9
<u>Aleš Maver</u>		
Recenzija zbornika		11
<i>Review of the collection of papers</i>		13
<u>Dejan Süč</u>		
Dolnjelendavski Judje in svet – družina Eppinger		15
<i>The Jews of Dolnja Lendava and the world – the Eppinger family</i>		27
<u>Gerald Lamprecht</u>		
Uničenje judovske skupnosti na avstrijskem Štajerskem, 1938–1940		28
<i>The destruction of the Styrian Jewish community 1938–1940</i>		39
<u>Franc Kuzmič</u>		
Judje so si pred nacizmom poskušali reševati življenje na različne načine	40	
<i>During Nazism, the Jews tried to save their lives in several ways</i>	50	
<u>Renato Podbersič</u>		
Poskus obnove judovske skupnosti v Gorici		51
<i>An attempt to restore the Jewish community of Gorizia</i>		66
<u>Anna Maria Gruenfelder</u>		
Razseljene osebe po drugi svetovni vojni: repatriacija – remigracija – reintegracija		67
<i>Displaced persons after the Second World War: repatriation – remigration – reintegration</i>		88
<u>Marjan Toš</u>		
Holokavst na Slovenskem v luči relativizacije krivde, prevrednotenja zgodovine in slovenske kolaboracije 1941–1945		90
<i>The Holocaust in Slovenia in the light of relativisation of guilt, revaluation of history and Slovenian collaboration 1941–1945</i>		112
<u>Nina Hriberšek Vuk</u>		
Bibliografija člankov, objavljenih v zbornikih Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst med letoma 2012 in 2015	114	
<i>Bibliography of the articles, published in the collective volumes Jews in Slovenia: History and Holocaust between 2012 and 2015</i>	114	

Življenjepisi avtorjev	120
<i>Biographies of the authors</i>	123
Seznam slik	126
Bibliografija	128

Zborniku na pot

Renato Podbersič¹

Zbornik prispevkov, ki tokrat prihaja pred bralce, je večinoma namenjen objavi referatov z vsakoletne prireditve, ki jo pripravlja Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Znanstveno srečanje z naslovom »Vsako leto eno ime« tradicionalno poteka ob 27. januarju, mednarodnem dnevu spomina na holokavst. Projekt sta v letu 2016 podprla Ministrstvo za zunanje zadeve RS in Mestna občina Maribor.

Letošnje mednarodno znanstveno srečanje je bilo posvečeno spominu na slovenskega pravičnika Franceta Punčuha, ki se je rodil leta 1902 v Dolenjem Logatcu. Od leta 1923 je živel v Varšavi, kjer je študiral in se kasneje zaposlil na diplomatskem predstavništvu Kraljevine Jugoslavije. Poročen je bil s poljsko Judinjo. Po nacistični zasedbi Poljske leta 1939 je pomagal številnim Judom, predvsem tako, da je prevzel njihovo premoženje, ki bi sicer bilo zaplenjeno. S tem jim je omogočil, da so lahko pobegnili iz varšavskega geta. Hkrati je sodeloval pri skrivanju Judov in pri njihovem oskrbovanju. France Punčuh je bil ubit leta 1944, med varšavsko vstajo. Pokopali so ga v Varšavi. Na ženino željo so ga leta 1971 prekopali na pokopališče v Logatcu. Ustanova Yad Vashem mu je 15. avgusta 2004 podelila častni naziv »pravičnik med narodi«.

Zgodovina preganjanja Judov, šoa oziroma holokavst, kaže v slovenskem prostoru velike razlike, a jih je mogoče poenotiti v kontekstu razumevanja zapletenega procesa, ki je v končnem pogledu pripeljal do genocida nad Judi širom po Evropi med drugo svetovno vojno. Vzpon antisemitizma sta spremljala judovska asimilacija in izrinjanje starih religioznih in duhovnih vrednot judovstva. Marsikje je Judom dejansko grozilo fizično izumrtje od zunanjega sveta, hkrati pa so doživljali razpad vrednot od znotraj. Tako so se Judje, ki jih je skrbelo lastno preživetje, v obupnem in napačnem razumevanju oprijeli tolažilne misli, da bi antisemitizem pravzaprav lahko bil imenitno sredstvo za ohranitev ljudstva, tako da bi domneva o večnem antisemitizmu celo pomenila večno jamstvo za obstoj Judov. Čeprav je bil antisemitizem že večkrat obsojen in mu ni bilo mesta v sodobnih družbah, se vendarle tudi danes pojavlja v različnih oblikah. Judje so pogosto prikazani kot bogataši in morilci Kristusa, še vedno pa so prisotne tudi teorije o judovski zaroti in njihovi želji po vladanju nad preostalim svetom. Svet se praktično vsakodnevno srečuje s pojavi antijudaizma (nasprotovanje judovski religiji) in antisionizma (nasprotovanje sionističnemu gibanju, pogosto tudi politiki države Izrael) ter s t. i. novim antisemitizmom, značilnim za zadnjih tridesetih let. Pojavlja se tako na radikalni levi kot tudi na radikalni desnici, nasprotuje pa sionizmu in državi Izrael. Ameriški zgodovinar in sociolog Jerome A. Chanes nam podaja zelo kratko definicijo antisemitizma: »Vse oblike sovražnosti, izražene proti Judom, v zgodovini.«

1 Dr. Renato PODBERSIČ, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.

Za razumevanje problematike preganjanja Judov v širšem evropskem kontekstu je treba razumeti več različnih sklopov. Mitologija in zato tudi sovraštvo do Judov sta »od začetkov« prisotna v evropski zavesti, pogosto že samo zaradi tega, ker so Judje skozi zgodovino ohranjali močno etnično-religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupin, verskim predsodkom in nepoznavanju njihovega »nenavadnega« jezika pa so se pridružili še stereotipi o drugačnosti in nepoštenosti Judov, o skopuštvi in oderuštvi. Pravzaprav je antisemitizem že stalnica v evropski družbi. Ključne razloge zanj gre iskati predvsem v krščanskem pojmovanju, kjer so Judje pogosto predstavljeni kot morilci Boga/Kristusa, tujci in razdiralci v krščanskem okolju, nespoštljivi do Božjih nauk, hkrati pa tudi izkoriščevalci in oderuhi.

Raziskovanje in proučevanje zgodovine Judov na območju današnje Slovenije, še posebej v pokrajinah z njihovo tradicionalno prisotnostjo (Prekmurje, Primorska), je bilo doslej v slovenski historiografiji dokaj pomanjkljivo in premalo celovito. Med dosedanjimi obravnavami oziroma objavljenimi raziskavami o Judih je treba ločiti med historiografijo in pristopi k njej. Historiografija se ukvarja z raziskovanjem Judov na splošno v svetu oziroma v Evropi in raziskavami o Judih na Slovenskem. Teh je bilo do sredine osemdesetih let preteklega stoletja bolj malo, po tem obdobju pa lahko zasledimo nekakšen preporod objav s to problematiko, predstavljenih z vidika tako zgodovinskih kot tudi sociološko-antropoloških raziskav. Stanje se je torej precej izboljšalo v zadnjih tridesetih letih, ko so nastale nekatere temeljne študije o judovski prisotnosti na tleh Prekmurja, Goriške, Tržaške, Furlanije in Štajerske. Vendarle gre za območja, v preteklosti zelo povezana z osrednjim slovenskim prostorom.

Tokrat je pred nami že peti zbornik prispevkov z omenjenih srečanj, kar jasno daje pozitiven predznak raziskavam o judovstvu in študijam o holokavstu na Slovenskem. »Spominjati se« je tudi pojem v luči judovskega samorazumevanja njihovega trpljenja med drugo svetovno vojno, ne nazadnje je temu posvečena tudi osrednja spominska, muzejska in arhivska ustanova Yad Vashem v Jeruzalemu.

V zborniku, ki ga tokrat berete, je objavljenih šest prispevkov domačih in tujih avtorjev. Dejan Süč, zgodovinar mlajše generacije, ki je pripravil obsežno diplomsko nalogo o lendavskih Judih, je tokrat podrobno predstavil družino Eppinger. Šlo je za eno najpomembnejših judovskih družin v zgodovinskem razvoju Lendave, saj so člani družine vrsto let vodili gospodarsko in kulturno življenje v kraju, v katerem so med drugim imeli mlin in opekarno in bili lastniki hotela Krona. V prispevku je predstavljena njihova zgodba vse od naselitve na območju županije Zala ob koncu 18. stoletja in postopne razpršitve po celotnem ozemlju Avstro-Ogrske v drugi polovici 19. stoletja ter njihovo življenje pred začetkom druge svetovne vojne. Približno polovica članov družine je doživela usodo mnogih Judov in preminula v koncentracijskih taboriščih, drugi polovici pa je uspelo pobegniti pred nacistično viхро v Evropi in njihovi potomci še danes živijo v Severni in Južni Ameriki. Zgodbi o Eppingerjih je dodan tudi zgodovinski uvod z namenom, da bi bolje spoznali zgodovino dolnjelendavskih Judov.

Starosta muzealstva o Judih na Štajerskem in v Prekmurju, utemeljitelj Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor in upokojeni zgodovinar dr. Marjan Toš je pripravil prispevek z naslovom »Holokavst na Slovenskem v luči relativizacije krivde, prevrednotenja zgodovine in slovenske kolaboracije 1941–1945«. Kot zapiše avtor, moramo paziti, da Judov in Slovencev vendarle ne spravljamo na isti imenovalec, ko govorimo o njihovih usodah med drugo svetovno vojno. Če je bila usoda Slovencev v prvi vrsti odvisna od njihovega odnosa do okupatorja ali partizanskega gibanja (ali celo njegovih nasprotnikov iz t. i. protikomunističnega tabora), je bilo judovsko prebivalstvo po vsej nemški Evropi slej ko prej vedno in brezpogojno obsojeno na smrt. Na Slovenskem so bile posledice te obsodbe strahotne, saj je bila skupnost majhna in je doživela skoraj popolno uničenje. Ta tema je bila desetletja po vojni skoraj pozabljena, češ da se slovenskega prostora enostavno ne tiče, saj se je holokavst dogajal daleč stran od nas. Po mnenju dr. Toša je resnica povsem drugačna, holokavst se je zgodil med nami, odpeljani in umorjeni so bili naši sosedje, prijatelji, znanci iz številnih slovenskih krajev. Zaradi maloštevilne judovske skupnosti pred vojno so bile posledice holokavsta toliko večje, za slovenske Jude tako rekoč usodne, saj si zdesetkana skupnost po holokavstu nikoli več ni opomogla. Del krivde dr. Toš pripiše tudi slovenskim kolaborantom, še zlasti domobrancem. Posebej omenja odkriti antisemitizem, ki veje iz domobranske propagande, pri čemer je najbolj izpostavljena »judovsko-boljševiška« zarota. Avtor poudarja, da je relativiziranje krivde med drugo svetovno vojno navzoče vse pogostejše in tudi v slovenskih razmerah vodi v relativiziranje fašizma in nacizma, s tem pa tudi holokavsta.

Mag. Franc Kuzmič, upokojeni muzejski svetovalec in velik poznavalec judovstva, predvsem v Prekmurju, je prispeval članek z naslovom »Judje so si pred nacizmom poskušali reševati življenje na različne načine«. Razni zakoni, sprejeti v nacistični Nemčiji v tridesetih letih, ki so jim sledili incidenti, šikaniranja in zapiranje v taborišča, so vse bolj dajali slutiti, da se nad Jude zgrinjajo črni oblaki. Ena od možnih oblik je bil odhod iz Nemčije in držav, ki so simpatizirale z nacizmom. Judje so v tujini začeli iskati zveze in se odpravljati na tuje, predvsem v bolj varne države, na primer v ZDA, Kanado in druge države. Odhodi so bili bodisi legalni ali ilegalni, celo v skupinah. Nekateri Judje so morebitno rešitev iskali tudi s spremembo veroizpovedi. Mag. Kuzmič je posebej izpostavil razmere v Prekmurju, ki je takrat mejilo na Avstrijo in Madžarsko in bilo tako pogosto cilj na poti za judovske begunce. Prispevek je pripravil glede na ohranjene arhivske dokumente. Poročila so ohranjena iz obdobja od jeseni 1939 do marca 1941. Večino judovskih beguncev so graničarji in žandarji zavrnila že na meji. Nekatere, ki jim je vseeno uspelo prekoračiti mejo, pa so zajeli znotraj države in jih prav tako vrnila čez mejo.

Zanimiv prispevek z naslovom »Razseljene osebe po drugi svetovni vojni: repatriacija – remigracija – reintegracija« je prispevala dr. Anna Maria Gruenfelder iz Zagreba. Avtorica je prikazala repatriacijo iz tujine za žrtve vojne, ki jo je Jugoslavija izvajala selektivno in pri tem zavračala t. i. sovražnike komunističnega družbenega sistema. Tudi jugoslovanske Jude so domače oblasti, zadolžene za repatriacijo,

obravnavale v tem duhu. Kljub temu je treba poudariti, da se je Jugoslavija trudila pri evakuaciji vzhodnoevropskih Judov, ki so bežali pred novimi, povojnimi antisemitskimi izgredi, čeprav je množični judovski tranzit ogrožal jugoslovanske zunanje politične interese.

Zgodovinar dr. Gerald Lamprecht iz Centra za judovske študije, ki deluje pri Univerzi v Gradcu, je pisal o uničenju judovske skupnosti na avstrijskem Štajerskem. Poudaril je, da se je preganjanje judovskega prebivalstva v Avstriji začelo takoj po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji marca 1938. V naslednjih mesecih so bili Judje diskriminirani, zapostavljeni in izločeni iz avstrijske družbe. V prispevku dr. Lamprechta je podan pregled izгона Judov s Štajerske v letih 1938 in 1939. V njem avtor zapiše, da nacistični režim Judov ne bi mogel preganjati brez podpore domačega nejudovskega prebivalstva in brez sodelovanja širših množic na Štajerskem.

Zgodovinar dr. Renato Podbersič iz Študijskega centra za narodno spravo je pisal o poskusu obnove judovske skupnosti v Gorici po koncu druge svetovne vojne, skupnosti, ki je dolga stoletja dajala pomemben pečat Gorici in njeni deželi. Uničena je bila med holokavstom, po koncu druge svetovne vojne pa si kljub poskusom ni nikoli več prav opomogla. Pravzaprav je nekakšen prepoved judovstva na Goriškem pomenil prihod ameriških vojakov v okviru zavezniške vojaške uprave poleti 1945. V Gorici se je namreč nastanilo poveljstvo ameriške 88. pehotne divizije, popularno imenovane »Blue Devils« (Modri vragi). V tej enoti je služilo veliko judovskih vojakov, za njihovo duhovno oskrbo pa je skrbel vojaški rabin stotnik Nathan A. Barack, pripadnik ortodoksnega judovstva. Ameriškim vojakom judovske veroizpovedi je s pomočniki nudil duhovno oskrbo, poskrbeli pa so tudi za pomoč maloštevilnim vračajočim se judovskim družinam. Po podpisu pariške mirovne pogodbe in umiku ameriških vojakov septembra 1947 se je ta poskus obnove goriškega judovskega življenja praktično zaključil. Judovski skupnosti v Gorici je še nekaj let uspevalo zagotavljati *minjan* za opravljanje verskih obredov, leta 1969 pa se je zaradi pomanjkanja članov združila z judovsko skupnostjo v Trstu.

Tokrat je na koncu zbornika objavljena tudi bibliografija vseh prispevkov domačih in tujih avtorjev, ki so s svojimi raziskavami sodelovali v preteklih štirih zbornikih.

Pri vsakoletnih znanstvenih srečanjih v Mariboru je treba izpostaviti še en vidik. Pri spominjanju na šoo/holokavst igra pomembno vlogo izobraževanje, saj mladi spoznavajo, kaj vse so ljudje sposobni prizadejati drug drugemu, če so demokratične vrednote uničene in jih nadomestijo nestrpnost, sovraštvo in nasilje. Spoznavanje zločinov naj bi torej spodbujalo dialog o demokratičnih vrednotah. Kajti zgodovina se lahko ponavlja!

Collection of papers on its way

Renato Podbersič¹

The collection of papers this time coming before readers is generally intended as a written record of the papers of the annual event, prepared by the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor. The scientific meeting under the title “Each Year One Name” traditionally happens on 27 January, i.e. on the occasion of the International Holocaust Remembrance Day. The meeting this year was dedicated to the memory of Slovenian Righteous France Punčuh.

The history of the prosecution of Jews, i.e. Shoah or Holocaust, shows significant differences in Slovenia, which can be unified in the context of understanding of complex process that in the final perspective lead to the genocide of Jews throughout Europe during the Second World War. The research and the study of the history of Jews on the territory of the present Republic of Slovenia, especially in the regions with their traditional presence (Prekmurje, Littoral), has, so far, in the Slovenian historiography been rather insufficient and not enough comprehensive. The situation has therefore considerably improved in the last thirty years, when some baseline studies about Jewish presence on the soil of Prekmurje, Goriška, Tržaška, Friuli and Styria occurred. This time before us is already the fifth collection of papers from the above mentioned meetings, that clearly gives positive connotation to the research about the Judaism and the studies of Holocaust in Slovenia. In this collection of papers six papers by Slovenian and foreign authors are published. Dejan Süč, the historian of the younger generation, who prepared a comprehensive diploma thesis about the Lendava Jews, presents this time in detail the Eppinger family, and to their story, a historical introduction is added, with the intention to better understand the history of the Jews from Dolnja Lendava. The retired historian, Dr Marjan Toš prepared a paper about the Holocaust in Slovenia in the light of relativisation of guilt, revaluation of history and Slovenian collaboration 1941–1945. In the article the author stresses among other things that the relativisation of guilt during the Second World War is increasingly present and also in the Slovenian situation leads to the relativisation of Fascism and Nazism, and also of Holocaust. Mag Franc Kuzmič, a retired museum counsellor, contributed the article with the title “During Nazism, the Jews tried to save their lives in several ways”. One of the possibilities was to leave Germany and other countries, which sympathized with Nazism, and some Jews sought the possible solution in a change of religion. The author gave at the same time particular emphasis on the situation in Prekmurje, which at that time bordered onto Austria and Hungary, and thus was often a destination for Jewish refugees. Dr Anna Maria Gruenfelder from Zagreb contributed an interesting paper about displaced and repatriated persons after the war. The author described repatriation from abroad for the war-victims, which Yugoslavia implemented selectively and in doing so rejected so-called enemies of the communist social system. The historian Dr Gerald

1 Dr Renato PODBERSIČ, Study Centre for National Reconciliation, Ljubljana.

Lamprecht from the Centre for Jewish Studies, operating at the University of Graz, wrote about the destruction of the Jewish community in Austrian Styria. He stresses that the persecution of the Jewish population in Austria began immediately after the annexation of Austria by Nazi Germany in March 1938, and he also discusses how the Nazi regime would not be able to carry out the mentioned persecution of the Jews without the support of the domestic Non-Jewish population and without the collaboration of the wider masses in Styria. The historian Dr Renato Podbersič from the Study Centre for National Reconciliation wrote about the attempt to restore the Jewish community in Gorizia after the end of the Second World War, which had given Gorizia and the region its character through many centuries. The community was destroyed during the Holocaust and following the Second World War it never recovered despite several attempts. This time, at the end of the collection of papers, there is also the bibliography of all the papers by Slovenian and foreign authors, who took part with their studies in the past four collections of papers.

There is another aspect that is necessary to point out regarding the annual scientific meetings in Maribor: regarding the remembrance on Shoah/Holocaust, education plays an important role, since the youth is becoming aware about all the things that people are capable of causing to each other, if the democratic values are destroyed and replaced by intolerance, hatred and violence. Learning about crimes should therefore encourage the dialogue on democratic values. Because history can repeat itself!

Recenzija zbornika

Aleš Maver¹

Zbornik prispevkov o vprašanih judovstva in holokavsta na Slovenskem, ki je v slovenskem zgodovinopisju že nekaj let vse teže pogrešljiva stalnica, letos prinaša še posebej bogato bero novih spoznanj o usodah posameznih judovskih skupnosti, pa tudi njihovih prepoznavnih članov. Na ta način se vse bolj izrisuje tudi zemljevid holokavsta v slovenskih deželah, saj dobivajo jasne konture prej le malo znane ali skoraj popolnoma neznane zgodbe njegovih žrtev med družinami in posamezniki.

Zemljepisni razpon je, kot je za zbornik že običajno, precej širok. Pred bralcem se razpne panorama judovskega življenja od Gorice na zahodu do zahodnomadžarskih skupnosti na vzhodu, vmes kot pomembna postaja nastopa avstrijska Štajerska. Slednja je zastopana s temeljitim prikazom izbrisa svojih Judov po posameznih etapah, začevši z »anšlusom« in bistveno zaostritvijo s »kristalno nočjo«. Mednarodno razsežnost zbornika podčrtava poleg prispevkov o prekmurskih Judih, ki veliko posegata v današnji madžarski prostor, še izredno zanimivo razmišljanje o problemu repatriacije Judov v Jugoslavijo. V njem avtorica jasno pokaže, da je obstajala razmeroma huda napetost med judovskim medvojnim trpljenjem kot dobrodošlim ideološkim orožjem povojne jugoslovanske oblasti in med konkretnimi Judi, ki v uradnih dokumentih ne le niso nastopali kot kakšna posebna, pozornosti vredna kategorija, marveč je bila velikokrat celo odločilna njihova socialna pripadnost, ki jih je, hkrati z njihovo posebno versko identiteto, v imaginariju novega režima pogosto umeščala med njegove apriorne nasprotnike.

Prispevka, posvečena Judom v Prekmurju, sta izjemno informativna. Eden zelo temeljito pristopi k vprašanju prestopanja prekmurskih Judov v krščanstvo in postreže s številnimi natančnimi in novimi podatki. Pri tem se ne pokaže le, da je spričo rasne motiviranosti preganjanja Judov pri Nemcih in pri madžarskem režimu po nemški zasedbi takšen korak le izjemoma reševal pred smrtjo ali taboriščem, marveč tudi, da so vsi znani primeri zadevali prestopne iz judovstva v luteranstvo. Nihče ni prestopil v katolištvo. Drugi prispevek orje ledino v poznavanju verjetno najvplivnejše lendavske judovske družine svojega časa, družine Eppinger, pri čemer ob uporabi razpoložljivega arhivskega in spominskega gradiva nastane res osupljiva freska, ki povezuje Lendavo z Latinsko Ameriko.

Končno je veliko novega najti še v prispevku o dolgoročno neuspelem poskusu obnove judovske skupnosti v Gorici, kjer je zlasti podčrtana vloga v coni A Julijske krajine stacioniranih ameriških vojakov. Zelo temeljit je tudi avtorjev prikaz današnjih spominskih točk na goriško judovsko dediščino.

1 Doc. dr. Aleš MAVER, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru.

Zbornik prinaša skratka za vse raziskovalce slovenskega in srednjeevropskega judovstva neprecenljivo gradivo, s posameznimi vsebinskimi poudarki pa bo nedvomno vzbudil zanimanje tudi v širši javnosti.

Review of the collection of papers

Aleš Maver¹

The collection of papers on issues of Judaism and Holocaust in Slovenia, which has already been for several years in the Slovene historiography an increasingly indispensable constant, is this year bringing a particularly rich collection of new discoveries about the fates of the particular Jewish communities, and also their recognisable members. In that way, the map of the Holocaust in the Slovene lands is becoming more and more outlined, as previously little known or nearly utterly unknown stories of its victims among the families and individuals are taking on a clear outline.

The geographical span is, as it is already usual for the collection of papers, quite wide. Before the reader spreads a panorama of the Jewish life from Gorizia in the West to the West Hungarian communities in the East, and in between the Austrian Styria, appears as an important station. The latter is represented with the thorough survey of the erasure of its Jews in separate stages, starting with the “Anschluss” and with the fundamental escalation with the “Kristallnacht”. The international dimension of the collection of papers is emphasized, beside the contributions about the Jews of Prekmurje, which are interfering a great deal with present day Hungary, with the extraordinarily interesting reflection about the problem of repatriation of the Jews to Yugoslavia. In it, the author clearly indicates that a relatively severe tension existed between the Jewish wartime suffering as a welcome ideological weapon of the post-war Yugoslav authorities and the concrete Jews, who not only did not appear in the official documents as some sort of special, noteworthy category, but many times even their social origin was decisive, which together with their special religious identity in the imaginarium of the new regime often installed them among its a priori opponents.

The two contributions, dedicated to the Jews in Prekmurje, are exceptionally informative. The first one approaches thoroughly to the question of the converting of the Jews of Prekmurje to Christianity and provides numerous precise and new facts. In this respect, it was found not only that in the face of the racial motivation of the persecution of Jews by the Germans and by the Hungarian regime after the German occupation, such steps only as an exception saved them from death or the concentration camps, but also that all known cases concerned the conversion from Judaism to Lutheranism. No one converted to Catholicism. The other breaks new ground in the knowledge of probably the most influential Jewish family of Lendava in its time, the Eppinger family, where by applying the available archival and memorial material a truly amazing fresco comes into existence, which ties Lendava with Latin America.

¹ Assist. Prof. Dr Aleš MAVER, Department for History of Faculty of Arts of University of Maribor.

Finally, a lot of new information can be found in the contribution of the unsuccessful long-term attempt to revive the Jewish community in Gorizia, where especially the role of the American soldiers, stationed in the A Zone of the Julian March (Ital. Venezia Giulia), is underlined. The author's presentation of the today's memorial places about the Jewish heritage of Gorizia is also very thorough.

In short, the collection of papers brings to all the researchers of the Slovene and Central European Judaism the invaluable material, and with the individual substantive emphases, it will undoubtedly attract interest also in the general public.

Dolnjelendavski Judje in svet – družina Eppinger

Dejan Süč¹

Družina Eppinger predstavlja eno najpomembnejših judovskih družin v zgodovinskem razvoju Lendave. Člani družine so vrsto let vodili gospodarsko in kulturno življenje v kraju, v katerem so med drugim imeli mlin in opekarno in bili lastniki hotela Krona. V članku predstavljamo njihovo zgodbo vse od naselitve na območju županije Zala ob koncu 18. stoletja, postopne razpršitve po celotnem ozemlju Avstro-Ogrske v drugi polovici 19. stoletja in njihovo življenje pred začetkom druge svetovne vojne. Približno polovica članov družine je doživela usodo mnogih Judov in so preminili v koncentracijskih taboriščih, drugi polovici pa je uspelo pobegniti pred nacistično vibro v Evropi in njihovi potomci še danes živijo v Severni in Južni Ameriki. Zgodbi o Eppingerjih je dodan tudi zgodovinski uvod za boljše poznavanje zgodovine dolnjelendavskih Judov.

Ključne besede: *Judje, Lendava, družinska kronika*

Zgodovinski uvod v dolnjelendavsko judovstvo

Lendava oziroma Dolnja Lendava, kot se je mesto imenovalo do leta 1955, je zagotovo tisti kraj na Slovenskem, katerega razvoj je v največji meri med vsemi mesti v Sloveniji zaznamovala judovska skupnost. Poudariti je treba, da sta bila mesto in okolica vse do leta 1920 sestavni del Kraljevine Madžarske, po Trianonski mirovni pogodbi z dne 4. junija 1920 pa sta pripadla Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. A vendar je v gospodarskem, kulturnem in vsesplošnem razvoju judovske skupnosti in kraja pomembno predvsem obdobje pred koncem prve svetovne vojne, obdobje, ko je bilo mesto znano še z imenom Alsólendva.²

Kljub temu da o veličastnosti nekdanj cvetoče judovske skupnosti na območju Dolnje Lendave še danes pričajo mnogi spomeniki, med katerimi je treba izpostaviti sinagogo, meščanske hiše na Glavni ulici ter dolgovaško judovsko pokopališče, pa je žal treba dodati tudi, da judovska zgodovina na območju Dolnje Lendave nikoli ni bila zares znanstveno raziskana in predstavljena. V zgodovinskih delih so bili dolnjelendavski Judje obravnavani predvsem kot eden od sestavnih delov prekmurskega judovstva in navedeni v seznamih statističnih podatkov, iz katerih pa načina življenja Judov na tem območju ni mogoče razumeti. Pomanjkljivost raziskav je v največji meri odraz posebnosti madžarskega jezika, brez katerega judovske prisotnosti na območju Dolnje Lendave ne moremo raziskovati, saj sta bila v celotnem »zlatem obdobju« svojega razvoja mesto in okolica del madžarske države. Ravno zato sem se odločil vključiti v ta prispevek tudi nekatere temeljne zgodovinske prelomnice razvoja judovske skupnosti v Dolnji Lendavi.

1 Dejan SÜČ, zgodovinar, Lendava.

2 Alsólendva je madžarsko poimenovanje, iz katerega se je v obdobju po prvi svetovni vojni razvilo ime Dolnja Lendava. Predpona »Alsó« oziroma »Dolnja« je bila dodana, da bi kraj ločili od kraja Felsőlendva oziroma Gornja Lendava, kot se je vse do leta 1952 imenoval kraj Grad na Goričkem.

Prve dokumentirane podatke o Judih na območju Dolnje Lendave prinašajo popisi prebivalcev judovske veroizpovedi iz prve polovice 18. stoletja, ki so bili prvotno namenjeni zagotovitvi osebne varnosti državljanov in varnosti njihovega premoženja, kasneje pa predvsem obdavčitvi. Popis iz let 1725–1728 tako navaja dve osebi judovske veroizpovedi.³ Kmalu zatem, leta 1735, je nastal naslednji popis, ki je na območju Dolnje Lendave naštel tri osebe judovske veroizpovedi.⁴ Tretji popis je bil opravljen leta 1743 z namenom obdavčitve za potrebe tolerančnega davka; na območju Dolnje Lendave navaja dva Juda.⁵ Zaradi neuspelega popisa iz leta 1743 je bil že leta 1746 izveden nov popis, ki prinaša podatek o petih judovskih družinah v Dolnji Lendavi, vendar njihovih imen ne poznamo.

Na podlagi prvih popisov judovskega prebivalstva na območju Dolnje Lendave lahko sklepamo, da so prvi Judje na območje Dolnje Lendave prišli iz širšega območja kraja Rechnitz na današnjem Gradiščanskem. Še večji val priseljevanja je sledil leta 1782, ko je cesar Jožef II. izdal tolerančni patent, ki je Judom omogočil svobodno izbiro bogoslužja. Na območje Dolnje Lendave so se tako postopoma priselili Judje z območja današnje Poljske, sem pa so prišli preko Madžarske ali preko Nemčije. Tako je logično, da so dolnjelendavsko judovsko skupnost predstavljali predvsem Aškenazi. Številčnost dolnjelendavske judovske skupnosti je začela naglo naraščati na prehodu iz 18. v 19. stoletje.⁶

V obdobju med letoma 1778 in 1836 se je skupnost s 14 članov povečala na 69 ljudi. Obsežnost skupnosti je terjala tudi duhovnega vodjo, vendar si je skupnost lahko privoščila le enega in ta je opravljal vse pomembnejše obrede. Toda tolikšno število članov je pokazalo tudi potrebo po ustanovitvi judovske verske občine v Dolnji Lendavi. Verska občina je bila ustanovljena leta 1837, razvila pa se je iz judovskega verskega društva, ki je bilo ustanovljeno leta 1830; to je bila prva judovska verska občina v Prekmurju. Ustanovitvi verske občine je sledil še večji val priseljevanja Judov na območje Dolnje Lendave. Leta 1843 so Judje tako najeli hišo medicarja s priimkom Vizkopszky in jo preuredili v stalno molilnico oziroma sinagogo.⁷ Zaradi nagle rasti skupnosti je bila leta 1866 zgrajena sinagoga, ki še danes stoji na Trgu Györgyja Zale, že od leta 1850 pa je v Dolnji Lendavi delovala judovska šola.

3 Ti osebi sta bili Marx Lebli in Marx Jakab. Obe družini sta živeli v kraju, ki se danes imenuje Rechnitz in leži na Gradiščanskem v Avstriji. Ime Marx je nemška oblika imena Mordechai. Glede na to, da je bil proces prevzemanja judovskih priimkov na območju Kraljevine Ogrske intenzivnejši predvsem v zadnjih desetletjih 18. stoletja, lahko sklepamo, da je drugo ime patronim, kar bi pomenilo, da je govor o Marxu, sinu Leblija, in Marxu, sinu Jakaba. Vsaj v drugem primeru se zdi ta domneva zelo verjetna.

4 Mózes Leöbel, Gergely Leöbel in Salomon Leöbel.

5 Jakab Austerlicz in Mózes Lebell. Navaja tudi, da je Jakab Austerlicz plačeval najvišje davke od vseh Judov iz Rechnitza, ki so živeli na območju Dolnje Lendave. Mózes Lebell je oseba, ki se najverjetneje pojavi že v popisu iz leta 1735 z imenom Mózes Leöbel.

6 Dr. Andrej PANČUR v svojem delu *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta* (str. 72, Celje, 2011) navaja naslednje številke o dolnjelendavski judovski skupnosti: 1778 14 Judov, 1793 19 Judov, 1812 23 Judov, 1836 69 Judov.

7 Dr. Antal RUDOLFER v delu *Alsó-lendva nagyközség milleniumi emlékkönyve* (str. 27, Nagykanizsa, 1896) navaja, da je bila prva molilnica urejena v hiši Bódoga Weisza že v začetku 19. stoletja.

Leto 1867 predstavlja enega pomembnih mejnikov v razvoju kraja in položaja judovske skupnosti. Dolnja Lendava je namreč tega leta postala okrajno mesto, judovski prebivalci Ogrske pa so bili istega leta razglašeni za enakopravne krščanskim prebivalcem. Oba dejavnika sta vodila do dodatnega priseljevanja Judov na območje Dolnje Lendave, procesa, ki je bil še intenzivnejši po izgradnji železniške proge med Čakovcem in Zalaegerszegom, ki je potekala tudi mimo Lendave.⁸ Skupnost je vrhunec doživela ravno med letoma 1867 in 1914, v obdobju, v katerem so bili Judje glavno gonilo gospodarskega in kulturnega razvoja mesta in okolice. V tem obdobju so tako Judje med drugim pomembno vplivali na ustanovitev Dolnjelendavske hranilnice (leta 1873) in na ustanovitev prvega nogometnega kluba na ozemlju današnje Slovenije (leta 1903), Béla Wortmann pa je leta 1904 postavil temelje za prvo dežnikarno na območju tedanje Avstro-Ogrske. Leta 1910 je bilo od 2729 prebivalcev Dolnje Lendave kar 382 ali 13,99 % ljudi judovske veroizpovedi, kar je mesto postavljalo v sam vrh statistike po deležu judovskega prebivalstva.

Prva svetovna vojna, še posebej njen konec, predstavlja prvega od ostrih rezov v zgodovinskem razvoju dolnjelendavske judovske skupnosti. Trianonska mirovna pogodba po koncu vojne je namreč območje Dolnje Lendave dodelila novonastali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, kar je pomenilo, da so dolnjelendavski Judje ostali brez svojega tradicionalnega zaledja, županij Zala in Železno. Trgovanje s tema območjema je bilo onemogočeno, zato je za skoraj pet let popolnoma presahnilo tudi gospodarsko življenje na območju Dolnje Lendave, ki je bilo pred vojno v skoraj ekskluzivni domeni Judov. Šele okoli leta 1925 lahko ponovno zasledimo zagon nekdanjih industrijskih obratov in obrtnih delavnic; v tem obdobju so se dolnjelendavski Judje namreč že povezali z bližnjimi Judi na območju Čakovca in začeli svoje izdelke ponujati na njihovem trgu. To je do neke mere rešilo eksistenco judovskega prebivalstva, ki pa ga je že čez nekaj let ponovno doletel hud udarec. S približno dvoletno zamudo se je leta 1931 tudi na območju Dolnje Lendave začela poznati svetovna recesija, ki se je začela s slavnim črnim petkom na newyorški borzi leta 1929. Mnogi dolnjelendavski trgovci so v tem obdobju doživeli propad svojih podjetij ali pa so izgubili ogromne količine denarja, predvsem pa je popolnoma obubožal tudi trg, na katerem so prodajali svoje izdelke. Dolnjelendavsko gospodarstvo, ki je vse do začetka druge svetovne vojne ostalo v domeni Judov, si po pretresih leta 1920 in 1931 ni nikoli več zares opomoglo in doseglo veličastnosti iz obdobja pred prvo svetovno vojno. Če sta ta dva mejnika pomenila prelomnico v gospodarskem razvoju skupnosti, pa je vsesplošni razvoj skupnosti krvavo prekinila druga svetovna vojna. Glede na podatke je ob začetku vojne v Kraljevini Jugoslaviji leta 1941 v Dolnji Lendavi živelo le še 143 Judov. Deportacije Judov v koncentracijska taborišča aprila 1944 so fizično uničile judovsko skupnost v Dolnji Lendavi, saj se je domov vrnilo le 23 njenih članov, ti pa so se že v prvih povojnih letih večinoma odločili za selitev na Madžarsko, v Izrael, Veliko Britanijo in druge države. Dve stoletji stara judovska skupnost na območju Dolnje Lendave je praktično nehala

8 Dr. Marjan TOŠ v svojem delu *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude* (str. 32–42, Ljubljana, 2012) navaja naslednje številk za posamična leta: 1880 220 Judov, 1890 217 Judov, 1900 274 Judov, 1910 382 Judov, 1921 259 Judov.

obstajati, čeprav je v mestu še živelo nekaj Judov.

Članek, ki je pred vami, je tako eden od poskusov, kako nekdanj cvetoči judovski skupnosti v Dolnji Lendavi vsaj preko literature povrniti blišč in sijaj, ki ga je nekoč imela. Mlajše generacije o judovskem prebivalstvu mesta in okolice ne vedo skoraj nič več. To je gotovo velika škoda, saj je bilo ravno judovsko prebivalstvo tisto, ki je pred več kot sto leti spremenilo Dolnjo Lendavo v središče širše regije.

Družina Eppinger

Do pred kratkim je javnost o življenju dolnjelendavske družine Eppinger vedela zelo malo. V bistvu lahko vse, kar je bilo o tej družini znano, strnemo v eno poved: Samuel Eppinger je bil lastnik mlina, opekarne in hotela Krona v mestu, njegov sin Béla pa je bil eden od 23 Judov, ki so se po drugi svetovni vojni vrnili v mesto. Vse, kar boste o družini prebrali na naslednjih straneh, je tako rezultat večletnega dela, ki je obsegalo pregled zgodovinskih, rodoslovnih, ustnih in časopisnih virov, pravnih dokumentov ter terensko delo na območju Dolnje Lendave, krajev v županiji Zala in v Braziliji. Zgodba družine Eppinger lahko služi tudi kot model za poznavanje procesov v razvoju judovskih družin na območju županije Zala.

Čeprav se je dolnjelendavska epizoda v zgodbi družine Eppinger začela šele leta 1907, ko se je glava družine, prej omenjeni Samuel Eppinger, preselil iz kraja Hahót na Madžarskem v Dolnjo Lendavo, se mi za celoten razplet dogodkov in razumevanje zdi pomembno na kratko predstaviti tudi razvoj družine pred letom 1907.

Zgodba se začne na prehodu iz 18. v 19. stoletje na območju županije Zala. Najstarejši znani član družine Eppinger je tako Samuel Eppinger (ded Samuela Eppingerja), ki je najverjetneje tudi prvi član družine s priimkom Eppinger, saj je na mnogih dokumentih naveden kot Samuel Ascher, kar je patronimično poimenovanje Judov v obdobju pred prevzemom priimkov in tako najverjetneje poimenuje Samuela, sina Ascherja. Območje, na katerem lahko zasledimo Samuela Eppingerja, predstavljajo predvsem kraji Salomvár, Csabrendek in Nova na sosednjem Madžarskem. Zanimivo je, da z območja Salomvárja, kjer se je dlje časa zadrževal Samuel, izvira še kar nekaj oseb s priimkom Eppinger, ki je sicer na Madžarskem zelo redek. Tako se je v Salomváru rodil tudi Lázár Eppinger (1823–1918), budimpeški veletrgovec in ustanovitelj podjetja *Eppinger Lázár és fiai*, enega največjih podjetij v 19. stoletju v Budimpešti. Drugi znani Eppinger z območja Salomvárja, ki ima danes približno 600 prebivalcev, je bil József/Giuseppe Eppinger (ok. 1828 –1908). V drugi polovici 19. stoletja se je preselil v Trst in tam ustanovil eno najstarejših slaščičarn v mestu, ki obratuje še danes z imenom *La Bomboniera*. Kako sta navedeni osebi povezani s Samuelom Eppingerjem, je za zdaj nemogoče predvidevati, vendar že samo dejstvo, da se priimek, tako redek, kot je Eppinger, na tako majhnem območju pojavi večkrat, da vedeti, da neka povezava mora obstajati.

Samuel Eppinger, čigar datuma rojstva in smrti ne poznamo, se je poročil z Johanno Schein (1810–1868). Johanna se je rodila v Hahótu, umrla v Lentiju in bila pokopana na dolgovaškem judovskem pokopališču v bližini Lendave; njen nagrobnik tam stoji še danes. Dolgovaško judovsko pokopališče je bilo poleg dolnjelendavskega namreč v drugi polovici 19. stoletja kraj zadnjega počitka tudi za mnoge Jude iz okoliških mest. Samuel in Johanna sta imela zagotovo vsaj tri sinove, Josefa (1836–1882), Sigmunda (1839–1903) in Sándorja (ok. 1841 – ok. 1914). Josef je postal trgovec v Csabrendku, Sigmund v Novi, Sándor pa v Lentiju. Ravno v povezavi s Sándorjem moramo poznati še dejstvo, da je njegova mati Johanna, ki je z možem sicer skoraj ves čas živela na območju Salomvárja in Nove, umrla v Lentiju. Moje mnenje je, da je Samuel Eppinger umrl okoli leta 1865 ali 1866 in žena se je tedaj preselila k sinu v Lenti. To domnevo omogoča tudi podatek, da je Sándor v tem obdobju zagotovo bil v Lentiju, saj se mu je v tem kraju leta 1865 rodila hči Bertha.

Za nadaljevanje zgodbe je pomemben predvsem Sigmund, ki je v zadnjih desetletjih 19. stoletja zaradi madžarizacije imen postal Zsigmond. Zsigmond se je poročil s Fani Weisz (1844–1914) in v zakonu so se jima rodili (vsaj) trije otroci, Ignác (1865–1944), Samuel (1869–1940) in Emanuel (1871–1940). O Zsigmondovem življenju ne vemo veliko, le toliko, da je bil trgovec v krajih Söjtör in Hahót in da je v Hahótu tudi umrl. V zvezi z njegovo smrtjo pa vemo, da je bil smrtno bolan, zato se je nekega dne poslovil od svoje družine in naredil samomor s strelnim orožjem. Žena Fani se je s sinom Samuelom leta 1907 preselila v Dolnjo Lendavo in tam leta 1914 umrla. Sin Ignác se je poročil s Szereno Reich (1875–1944), sestro Samuela Reicha, enega največjih industrialcev tedanje Madžarske. Družina je dlje časa živela v kraju Letenye, nato pa se je preselila v Székesfehérvár. Ignác je v tem kraju ustanovil opekarno in mlin. Celotna tamkajšnja družina Eppinger je bila leta 1944 deportirana v Auschwitz; domov se ni vrnil nihče izmed njih. Emanuel se je preselil na Dunaj in se poročil z Berto Tauber. Rodil se jima je sin Ernst Imre Eppinger. Postal je zdravnik, pred deportacijami pa je skupaj z materjo pobegnul v Združene države Amerike. Ena veja družine Eppinger živi v ZDA še danes.

Zgodba dolnjelendavskih Eppingerjev se začne s selitvijo Samuela Eppingerja leta 1907 iz Hahóta v Dolnjo Lendavo. Samuel je bil poročen z Ilono Fürst (1876–1944), ki je bila med drugim teta Janeza Fürsta, ta pa mož Elizabete Deutsch, ene od triindvajsetih dolnjelendavskih Judov, ki so se vrnili domov. Samuelu in Iloni se je že pred potjo v Dolnjo Lendavo rodilo šest otrok: Ferenc (1897–1897), Erzsébet (1898–1944), Béla (1900–1979), Anna (1903–1944), László (1905–1992) in Hermin (1907–1999).

Slika 1: Fotografija družine Eppinger v Dolnji Lendavi. Z leve proti desni stojijo: Béla Eppinger, Erzsébet Zitter, dr. Josef Salomon Zitter, Anna Eppinger, László Eppinger in Hermin Eppinger. Z leve sedijo: Ilona Eppinger, Hans Kohlmann in Samuel Eppinger.

Samuel je že pred prihodom v Dolnjo Lendavo kupil hišo Kálmána Patakyja st., očeta svetovno znanega opernega pevca Kálmána Patakyja ml. (1896–1964). Že kmalu po naselitvi je ustanovil mlin in opekarno, ki je izdelovala opeke z vžganimi inicialkami lastnika (ES). Zanimivo je, da je Ignác, Samuelov brat, ki je imel opekarno v Székesfehérváru, prav tako imel opekarno in je izdeloval opeke z vžganimi inicialkami EI. Samuel je z mlinom in opekarno v Dolnji Lendavi začel pravo revolucijo. Naslednji velik podvig je načrtoval že leta 1909; tedaj je imel namen s pomočjo svojega mlina elektrificirati Dolnjo Lendavo, vendar načrt ni bil uresničen in Dolnja Lendava je elektriko dobila šele v tridesetih letih. Vse do začetka prve svetovne vojne je zgodbo družine Eppinger zaznamoval hiter gospodarski razvoj, ki je vodil tudi do vzpona v družbi. Čeprav s Trianonsko mirovno pogodbo Dolnja Lendava ni ostala v okviru Madžarske in je nova oblast preganjala dolnjelendavsko judovstvo kot nevaren promadžarski element, je Samuel leta 1925 odkupil hotel Krona, ob gradu najverjetneje najmarkantnejšo stavbo Dolnje Lendave v tem obdobju. Nakup je sprožil ogromno polemik tudi v časopisu, saj so Samuelu oblasti postavile vrsto ovir, a mu je nakup vseeno uspelo izvesti. V obdobju dvajsetih let je bila družina Eppinger zagotovo najpomembnejša (judovska) družina v Dolnji Lendavi, kar dokazujejo že posesti in obrati v njihovi lasti. Ob tem je bil Samuel še pomemben delničar v velikih podjetjih v bližnjem Čakovcu in Nagykanizsi, ki je bila že tradicionalno močno povezana z dolnjelendavskim judovstvom, saj je tam šolanje nadaljevala večina judovskih dijakov.

Kot že omenjeno, je svetovna gospodarska kriza, ki se je začela leta 1929, z dvoletno zamudo prizadela tudi judovsko prebivalstvo v Dolnji Lendavi. Izjema ni bil niti Samuel Eppinger. Časopisi iz tega obdobja namreč poročajo, da je kolaps enega pomembnejših agrarnih podjetij tega območja, Agrarie iz Čakovca, prizadel tudi njene tri glavne delničarje, eden teh pa je bil Samuel.⁹ Domnevamo lahko, da je kolaps trga popolnoma ohromil gospodarstvo in prišlo je do ogromnega izpada dohodka, ki je povzročil vsaj delni propad mnogih judovskih družin. Ker se je na trgu bila neizprosna bitka za stranke, je marsikdaj prišlo tudi do neljubih spopadov med podjetneži. Vedeti je treba, da so v začetku tridesetih let v okolici Dolnje Lendave delovali trije mlini, dolgovaški v Schwarzevi lasti, dolnjelendavski v lasti Eppingerjev in čentibski v Tokovi lasti. 22. novembra 1931 je skoraj popolnoma pogorel mlin v Čentibi, ki ni bil zavarovan, zaradi česar je posestnik Toka precej obubožal. Šele nekaj mesecev kasneje je orožništvo prišlo na sled sumu, da je bil požar podtaknjen, in po vrsti pričanj je bil na deset let težke ječe obtožen Ludvik Hozjan, ki je popolnoma prevzel krivdo. Toda pri tem je zanimivo, da je Hozjan vsaj nekajkrat spremenil svoje pričanje. Kar nekaj časa je namreč vztrajal pri tem, da mu je Eppinger obljubil 10.000 dinarjev za požig mlina, kar je potrdila še ena priča. A epilog je vendarle ostal tak, da je Hozjan pristal v zaporu, Eppinger pa na prostosti.

A dejstvo je, da po teh škandalih blišč družine Eppinger ni bil več tak kot pred tem, predvsem v obdobju pred prvo svetovno vojno. Družina je bila še naprej lastnica opekarne, mlina in hotela Krona, kar jim je omogočalo več kot spodobno življenje, a velikih investicij vse do smrti Samuela Eppingerja leta 1940 ni bilo več. Toda obdobje stagnacije in počasnega upada gospodarskega pomena pred začetkom druge svetovne vojne je prineslo tudi nove povezave z okoliškimi mesti, predvsem v smislu porok otrok. V naslednjih vrsticah bom tako predstavil zgodbe vsakega otroka očeta Samuela in žene Ilone; slednja je bila leta 1944 umorjena v plinskih celicah v Auschwitzu.

Prvi otrok, Ferenc, je umrl nekaj dni po rojstvu leta 1897. Kot naslednja se je leta 1898 rodila hčerka Erzsébet (umrla 1944). Šolo je obiskovala v Dolnji Lendavi in Nagykanizsi, obiski strica Emanuela pa so jo pogosto vodili na Dunaj. Tam je spoznala svojega moža, odvetnika dr. Josefa Samuela Zitterja (1896–1938), s katerim se je poročila leta 1926 na Dunaju. Zitter je bil član ene prominentnejših odvetniških družin, ki se je na območje Dunaja preselila iz kraja Czernowitz v današnji Ukrajini. Po nenadni bolezni je leta 1938 umrl. Zelo zanimive so okoliščine njegove smrti, o katerih je podrobneje poročal tudi časopis *Neue Wiener Tagblatt*.¹⁰ Zitter je bil namreč na obisku pri enem svojih najboljših prijateljev, Hugu Augustu Thimigu (1854–1944), igralcu in članu najbolj znane avstrijske igralske družine Thimig. Tam se je okužil z bakterijo, ki jo prenašajo papagaji in povzroči bolezen psitakozo (v nemško govorečem prostoru jo poznajo kot Papageienkrankheit, lat. psittacosis). V bolnišnico so bili prepeljani tudi vsi člani družine Thimig, a so okužbo vsi preživeli,

9 Aretacija milijonarjev iz Čakovca, *Jugoslovan*, 1. 2. 1931, let. 2, št. 25, str. 4.

10 *Neue Wiener Tagblatt*, 25. 2. 1938.

Josef Salomon Zitter pa je že nekaj tednov kasneje bolezní podlegel. Po njegovi smrti se je Erzsébet preselila nazaj k staršem v Dolnjo Lendavo in s sabo pripeljala tudi pohištvo, ki je pripadalo njenemu možu. To je bilo tudi edino, kar ji je ostalo od življenja na Dunaju, saj so ji gestapovci takoj po priključitvi Avstrije tretjemu rajhu zaplenili dva avtomobila in stanovanje; vse to družini nikoli ni bilo vrnjeno. Skupaj z materjo je bila 26. aprila deportirana v Nagykanizso in nato v Auschwitz. Vsa dela s področja zgodovine dolnjelendavskega judovstva navajajo, da je Erzsébet Zitter umrla v Auschwitzu, vendar je dejansko umrla v koncentracijskem taborišču Stutthof, kamor je bila kot številka 50.986 deportirana 20. julija 1944 in kjer je umrla 3. decembra 1944. Dodatnih nekaj mesecev življenja si je najverjetneje izborila s tem, ko je trdila, da se je rodila deset let pozneje, kot se je dejansko. Ker Erzsébet in Josef nista imela otrok, je za Erzsébet Eppinger ostalo le meščansko pohištvo, ki je danes eden osrednjih razstavnih elementov v Muzeju meščanstva, tiskarstva in dežnikarstva v Lendavi.

Slika 2: Fotografija Erzsébet Zitter, moža Josefa in nečaka Hansa v Dolnji Lendavi

Naslednji otrok Samuela in Ilone je bil Béla, rojen leta 1900 (umrl 1979). Šolanje je opravil v Dolnji Lendavi in Nagykanizsi, zatem pa študiral na Tehniški univerzi v Dresdnu. Po prvi svetovni vojni je postajal vse pomembnejša oseba v gospodarskem življenju Dolnje Lendave, sčasoma je opravljal tudi vedno več dela v opekarni in mlinu. Veliko povpraševanje po dežnikih ga je vodilo do sodelovanja z Ludvikom Blauom; leta 1925 sta skupaj ustanovila družabniško podjetje Jadran. Tudi Jadran je postal žrtev gospodarske krize in je propadel leta 1933, saj ni zmožal konkurence neprimerno večje tovarne dežnikov Hungarie. Béla je v tridesetih letih nosil barve najstarejšega nogometnega kluba na območju današnje Slovenije, ŠK Lendava. Ob tem je bil tudi navdušen igravec tenisa. Leta 1942 je bil deportiran v delovna taborišča na Madžarskem in tako se je izognil usodi matere in sester, ki so končale v Auschwitzu. Leta 1945 se je vrnil v mesto, kjer ni bilo nikogar več od njegove družine. Iz njegovih pisem izvemo, da se je boril s hudimi psihološkimi težavami,

ki so imele izvor v grozodejstvih druge svetovne vojne. Nova oblast mu prav tako ni bila v pomoč, saj je bil kot pripadnik ene najbogatejših judovskih družin tarča mnogih pritiskov. Zaradi tega se je leta 1948, potem ko mu je oblast z zakoni o nacionalizaciji pobrala vse, odločil, da se preseli na Madžarsko. Na Madžarskem se je poročil z Ilono Szücs in vse do leta 1966 sta živela v Hahótu, Nagykanizsi in Budimpešti. Zatem se je preselil nazaj v Dolnjo Lendavo in 10. julija tam tudi umrl.

Slika 3: Béla Eppinger

Najmanj podatkov imamo o življenju hčere Anne (1903–1944). Šolanje je končala v Dolnji Lendavi in Nagykanizsi, kjer je živela v tridesetih letih. Anna je bila skupaj z materjo Ilono in sestro Erzsébet deportirana v Auschwitz.

Drugi preživeli fant v družini je bil László (1905–1992). Šolanje je opravil enako kot drugi otroci in skupaj z bratom Bélo je študiral v Dresdnu. Po prvi svetovni vojni je delal v očetovem mlinu in opekarni. Leta 1932 se je László in Erzsébet Vlaj, dekletu iz krščanske družine, rodil sin Vladislav; ta je kasneje prevzel priimek Pandur, njegov sin pa je bil znani slovenski režiser Tomaž Pandur (1963–2016). Ker poroka s krščanskim dekletom ni prišla v poštev, se je László poročil z Ireno Strausz (1916–1998), dekletom iz Budimpešte. Njena mati Aranka Rosenberg je mladost preživela v Dolnji Lendavi in najverjetneje je Irena tako tudi spoznala Lászla. Leta 1939 se je zakoncema v Dolnji Lendavi rodil sin Imre György in družina je julija 1939 pred nacizmom pobegnila v Latinsko Ameriko. Pred potjo sta László in Irena spremenila veroizpoved v reformirano, kar potrjujejo tudi zapisi v krstni matični knjigi reformirane župnije v Motvarjevcih. Imre György se je leta 2006 po 67 letih vrnil v domači kraj in spoznal žensko, ki je poklicala babico pri njegovem rojstvu. Ta ženska je bila njegova teta Ilona Eppinger, žena njegovega strica Béle. Potomci Lászla in Irene Eppinger danes živijo v Braziliji.

Slika 4: László Eppinger, žena Irena in sin v Braziliji

Morda najbolj zanimiva od vseh zgodb je zgodba najmlajšega otroka v družini Eppinger, hčere Hermin (1907–1999). Hermin ali »Mucus«, kot so jo klicali domači, je bila v dvajsetih letih vratarka dolnjelendavskega rokometnega kluba Hasena. Sredi dvajsetih let se je preselila na Dunaj in se poročila z inženirjem Wilhelmom Kohlmannom, čigar družina je izvirala z območja kraja Sárvár na Madžarskem. Leta 1930 se je zakoncema rodil sin Hans. Julija 1936 je Wilhelm umrl in Hermin se je s sinom preselila k staršem v Dolnjo Lendavo. Glede na podatke je bila ravno Hermin tista, ki je spodbujala brata Lászla za pot v Latinsko Ameriko. Težava je bila, da Hermin zaradi judovskega priimka ni mogla zapustiti Evrope iz bližnjih pristanišč, zato je njen oče Samuel neznanemu gospodu iz Nagykanizse plačal 1.000.000 tedanjih dinarjev, da je hčeri dal priimek in ji omogočil pot iz francoskega pristanišča Boulogne-sur-Mer. Hermin je v Argentini postala Erminia in uporabljala novi priimek, ki je za vse večne čase izbrisal sledi o njenem resničnem poreklu. Ker sta sin Hans, ki je uporabljal ime Juan, in njegova žena umrla mlada, je Hermin vzgojila svoji vnukinji, obe pa vse do njene smrti leta 1999 nista vedeli nič o njenem domačem kraju in njeni zgodbi. Po njeni smrti sta našli zaboj, poln fotografij in pisem iz Dolnje Lendave, o kateri nista slišali nikoli prej. Zgodbo, ki je pred vami, sta tako prvič slišali februarja 2016, ko je avtor članka obiskal družino Eppinger v Braziliji.

Slika 5: Od leve proti desni: dr. Josef Salomon Zitter, Hugo August Thimig, Hermin Eppinger in Erzsébet Zitter na Dunaju

Nekdaj ena najpomembnejših dolnjelendavskih judovskih družin danes v Lendavi nima več nobenega potomca. A vendarle je za njimi ostala neprecenljiva dediščina, ki jo odseva stavba nekdanjega hotela Krona, danes stavba Občine Lendava, salonsko pohištvo v Muzeju meščanstva, tiskarstva ter dežnikarstva ter zapisi njihove zgodbe v različnih publikacijah.

Eno najpomembnejših vprašanj v povezavi z družino je bilo vezano na pot Herminine in Lászlove družine v Latinsko Ameriko. Mnogi so njuno pot upravičevali z dejstvom, da je verjetno prišlo do družinskih težav, a vendarle je resnica zelo daleč od tega. Odgovor na vprašanje, zakaj so se odločili za pot v neznano deželo, je – podobno kot celotna zgodba – zelo zapleten. V svojem dosedanjem raziskovanju še nisem naletel na pričevanja, v katerih bi zasledil, da je kdo od dolnjelendavskih Judov predvideval, da se bo zgodilo nekaj hudega in da se judovskemu prebivalstvu ne piše nič dobrega. Pisma potrjujejo, da je Hermin na pot napeljala skrb za svojega otroka in iz istega razloga ji je sledil tudi Lászlo. Drugi otroci niso verjeli v črni scenarij, ki se je kmalu zatem zares uresničil. Pri tem je treba pojasniti, da so bile razmere na Dunaju, kjer je živela Hermin, zelo drugačne od tistih, v katerih so živeli Eppingerji v Dolnji Lendavi. Količina informacij, ki so jih Judje imeli tam, je bila neprimerno večja in ravno to je pomembno prispevalo k temu, da sta Hermin in Lászlo zapustila Evropo tik pred začetkom druge svetovne vojne.

Vprašanje, ki se povezuje s tem, je tudi, zakaj ravno Argentina. Šele z donedavnimi raziskavami, ki so pomembno zatresle tudi druga področja, mi je uspelo dokazati, da je Wilhelm Kohlmann Argentino obiskal že pred poroko s Hermin. Zelo zanimiv je bil predvsem namen obiska: obiskal je namreč brata, rojenega z imenom Fritz

Kohlmann leta 1893. Toda oseba z imenom Fritz Kohlmann, ki bi bila rojena leta 1893 na Dunaju, v Argentini nikoli ni živel. Kako je to mogoče? Pregled dostopnih virov mi je vendarle ponudil odgovor. Fritz Kohlmann je po prihodu v Argentino leta 1920 spremenil svoje ime v ime Federico in postal najslavnejši argentinski fotograf medvojnega obdobja, Federico Kohlmann. Zatem je sled za njim popolnoma izginila in še danes se ne ve, kje je umrl oziroma kje je pokopan.

Zgodba, ki se je začela na območju županije Zala pred več kot dvestotimi leti, se nadaljevala na Dunaju, v Székesfehérvárju in v Dolnji Lendavi, danes svoje nadaljevanje piše v Severni in Južni Ameriki.

Ob tem, ko je zgodba družine Eppinger zdaj že vsaj do neke mere razodeta, pa čaka vsaj še petdeset dolnjelendavskih judovskih družin na dan, ko bo tudi njihova zgodba predstavljena javnosti.

The Jews of Dolnja Lendava and the world – the Eppinger family

Dejan Süč¹

Key words: *Jews, Lendava, family chronicle*

The Eppinger family represents one of the most important Jewish families in the history of Lendava, since the members of the family led the economic and cultural life in the city for several years. They owned a mill and brickworks, as well as the Krona hotel. The article represents their story from their settling in the area of the Zala district at the end of the 18th Century, their gradual dispersion into the whole area of Austria-Hungary in the second half of the 19th Century and their life before the beginning of the Second World War. Around half of the members of the family suffered the same fate as thousands of Jews and died in the concentration camps, while the second half managed to escape from the Nazi maelstrom and their descendants live still in North and South America today. A historical introduction is added to the story about the Eppingers, with the intention to better understand the history of the Jews from Dolnja Lendava.

1 Dejan SÜČ, historian, Lendava.

Uničenje judovske skupnosti na avstrijskem Štajerskem, 1938–1940

Gerald Lamprecht¹

Preganjanje judovskega prebivalstva se je v Avstriji začelo takoj po priključitvi Avstrije nacistični Nemčiji marca 1938. V naslednjih mesecih so bili Judje diskriminirani, oropani in izključeni iz avstrijske družbe. Nacisti so sprva nameravali Jude ločiti od drugih in jih izločiti iz družbe in domovine. Po pogromu novembra 1938 in na začetku vojne se je protijudovska politika vse bolj radikalizirala in postajala vse bolj predrzna: izključitvi je sledilo uničenje. V članku je podan pregled izгона judovskega prebivalstva z avstrijske Štajerske v letih 1938 in 1939, zagovarja pa tudi mnenje, da v tem kratkem času nacistični režim Judov ne bi mogel tako neovirano preganjati, če ne bi bilo voljne podpore navadnih ljudi na Štajerskem.

Ključne besede: holokavst, Štajerska, arizacija, Judje, Avstrija, pogrom

Leta 1988, petdeset let po anšlusu – priključitvi Avstrije nacistični Nemčiji marca 1938, je tedaj 58-letni Helmut Spielmann napisal svoje spomine. Začel jih je z besedami:

»Zame se je vse spremenilo nekega jutra leta 1938, ko me je oče kot zmeraj pospremil v šolo. To je bila zasebna judovska šola in je stala ob sinagogi. Tistega dne pa sinagoge ni bilo več. Pripadniki jurišnih enot so stražili tleči pepel in oče se je brez besed obrnil. Pozneje tega dne sta ponj prišla dva gestapovca. Bila sta zelo prijazna, in ker očeta ni bilo, sta rekla, da se bosta vrnila kasneje. Oče se je hitro vrnil in z mamo sta razpravljala o tem, ali zbežati ali ostati. Prav tedaj sta se vrnila gestapovca in pogovor ni bil več smiseln. Še vedno sta bila prijazna, očetu sta rekla, naj vzame s seboj nekaj stvari za spanje.

Čez dva dni smo prejeli obvestilo, da so očeta odpeljali v Dachau. Mama je vse spakirala, naše stvari je odpeljal voz za pohištvo, z mamo pa sva odšla živeti k njenim sorodnikom, okoli 160 kilometrov proti severu. Ker so bili mamini sorodniki dobri 'arijci', je mislila, da bova tam živela v miru.

Čez mesec dni [...] se je moj oče, ali bolje, kar je od njega ostalo, vrnil. Bil je brez las, koža je kar visela z njega, postal je živčna razvalina. Takrat sem prvič videl človeka s pogledom preganjanca, prestrašenca, s pogledom, ki se je kmalu potem razširil po celi Evropi.

V treh mesecih je moral zapustiti državo.«²

Helmut Spielmann se je rodil v Gradcu leta 1930 judovskemu očetu in katoliški materi, ki se je spreobrnila v judovstvo še pred poroko leta 1925.³ Helmut je odraščal v Gradcu, obiskoval je judovsko osnovno šolo, ki je stala ob sinagogi,

1 Dr. Gerald LAMPRECHT, Center za judovske študije, Univerza v Gradcu.

2 Helmut SPIELMANN, *Shanghai. Eine Jugend im Exil*, ur. Gerald LAMPRECHT, Ingeborg RADIMSKY, Graz 2015, str. 185–186.

3 Arhiv Judovske skupnosti v Gradcu (IKG Graz), Übertrittsbuch der IKG Graz, str. 24.

in kljub naraščajočemu antisemitizmu v dvajsetih in tridesetih letih ter vzponu nacionalsocializma je imel skoraj brezskrbno otroštvo. To pa se je spremenilo po anšlusu marca 1938. On in njegova družina, tako kot drugi Judje v Gradcu in Avstriji, so bili izpostavljeni diskriminaciji in restriktivnim ukrepom vse od prvih dni nacistične vladavine naprej.

Preganjanje in izključitev Judov iz avstrijske družbe in države je bil naraščajoč, vse bolj radikalen proces, kristalna noč novembra 1938 pa je bila prelomnica. Ogenj je uničil sinagoge, judovska pokopališča, judovsko lastnino in lokale po vsej Avstriji, moške je aretirala gestapo in jih deportiral v Dachau.⁴ Med njimi je bil tudi oče Helmuta Spielmanna. Ob koncu decembra 1938 so ga iz Dachaua izpustili in potem je imel na voljo le nekaj tednov, da z družino zapusti domače mesto. Spielmannovi so marca 1939 preko Genove pobegnili v Šanghaj, kozmopolitsko kitajsko velempeto.⁵ Tam je oče Helmuta Spielmanna, ki se ni mogel sprijazniti z izgnanstvom in neugodnimi življenjskimi razmerami, spomladi 1941 umrl za posledicami internacije v Dachauu in izгона iz domovine. Odraščajočemu Helmutu in njegovi materi je v Šanghaju uspelo preživeti kljub sovražnosti druge svetovne vojne v Aziji. Po njej sta se leta 1947 vrnila v Avstrijo kot dva izmed redkih Judov, ki so se odločili vrniti se iz izgnanstva, da bi znova zaživel v Avstriji.⁶

Slika 6: Helmut Spielmann s staršema Rudolfom in Paulo, 1930

4 Kurt SCHMID, Robert STREIBEL (ur.), *Der Pogrom 1938. Judenverfolgung in Österreich und Deutschland*, Wien 1990; Walter PEHLE (ur.), *Der Judenpogrom 1938. Von der »Reichskristallnacht« zum Völkermord*, Frankfurt am Main 1994.

5 Bernd MARTIN, Shanghai als Zufluchtsort für Juden 1938 bis 1947. Konturen einer Zwischenstation, v: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 64/4 (2016), str. 567–596.

6 Gerald LAMPRECHT, Helmut Spielmann: Graz - Shanghai - Arnfels. Biographische Notizen zur Familie Spielmann, v: Helmut SPIELMANN, *Shanghai. Eine Jugend im Exil*, ur. Gerald Lamprecht, Ingeborg Radimsky, Graz 2015, str. 197–229.

Usoda družine Spielmann je ena mnogih in po svoje zelo značilna za zgodovino preganjanja Judov na avstrijskem Štajerskem. Spielmannovi so bili kot Judje diskriminirani, bili so oropani in prisiljeni zapustiti svoj dom, morali so bežati. Vse to se je zgodilo v kratkem času med marcem 1938 in jesenjo 1939, ko je bila večina preostalih Judov prisiljena zapustiti avstrijsko Štajersko in se preseliti na Dunaj.⁷ Nacisti so potrebovali zgolj približno leto dni, da so uničili sodobno judovsko življenje in kulturo na avstrijskem Štajerskem, ki sta imela več kot stoletno zgodovino.

Judovsko življenje in zgodovina pred letom 1938

Ob koncu 18. stoletja in še posebej od sredine 19. stoletja naprej, po približno 300 letih, odkar se Judje na Štajerskem niso smeli naseljevati ali živeti, so judovski trgovci zlasti z območja zahodne Madžarske (Güssing, Körmend, Rechnitz, Schlaining, Mattersdorf(burg)) prišli v Gradec in na Štajersko, da bi se ukvarjali s trgovino.⁸ Sprva so trgovali na letnih sejmi v Gradcu in Mariboru, za kar so od lokalnih štajerskih oblasti prejeli začasna dovoljenja za bivanje. Ko so se sejni spomladi in pozno poleti po nekaj tednih zaključili, so morali Štajersko zapustiti in se vrniti v svoje domače kraje. To se je spremenilo najprej z revolucijo leta 1848, ko so resno razpravljali o vprašanju judovske emancipacije v okviru načela enakopravnosti za Jude in možnosti njihovega prostega gibanja. Toda emancipacija se je uresničila šele s sprejetjem ustave leta 1867. Po letih pravne negotovosti zlasti za Jude v Gradcu jim je ustava zagotovila enake pravice, zakonito možnost ustanovitve judovske skupnosti in razmislek o prihodnosti na Štajerskem.⁹

Čprav Judje v habsburški monarhiji niso bili enakopravni in se pred letom 1867 na Štajerskem uradno niso smeli naseliti, je nekaj judovskih družin v Gradcu že leta 1863 ustanovilo Izraelitsko združenje, ki je leta 1865 v Wetzelsdorfu, vasici v bližini Gradca, uredilo prvo judovsko pokopališče.¹⁰ To združenje je bilo predhodnik leta 1869 ustanovljene judovske skupnosti (*Israelitische Kultusgemeinde*), ki je bila vse do razpada monarhije leta 1918 pristojna tudi za Jude na Koroškem in Kranjskem.¹¹

Vse od emancipacije naprej je judovska skupnost prosperirala in leta 1910, ko je bila najmočnejša, je na Štajerskem živelo okoli 2700 Judov.¹² Sinagoge, molilnice in

7 IKG Graz, A/W 400 in A/W 401.

8 Gerald LAMPRECHT, Die Entwicklung jüdischen Lebens in der Steiermark vom 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg, v: *Internationales Kulturbistorisches Symposium Mogersdorf 2009: Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914*, Kaposvár 2009, str. 73–74.

9 Albert LICHTBLAU, Integration, Vernichtungsversuch und Neubeginn – Österreichisch-jüdische Geschichte 1848 bis zur Gegenwart, v: Eveline BRUGGER, Martha KEIL, Albert LICHTBLAU, Christoph LIND, Barbara STAUDINGER, *Geschichte der Juden in Österreich*, Wien 2006, str. 447–460.

10 Štajerski deželni arhiv (StLA), Statth. Norm. 35-11633/1862, Prošnja Josefa Wechslerja in Antona Schwarza lokalnim oblastem (Statthalterei), Gradec, 9. oktober 1863.

11 Heimo HALBRAINER, Die Geschichte der Juden in der Steiermark, v: *Transversal*, 2 (2001), str. 52–63.

12 *Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom*

judovska pokopališča so bili zgrajeni v Gradcu, Judenburgu, Knittelfeldu, Leobnu in Bad Gleichenbergu. Judovska skupnost v Gradcu je imenovala rabina (Samuel Mühsam med letoma 1877 in 1907, David Herzog med letoma 1908 in 1938) in vodila svojo osnovno šolo. Ustanovljena so bila različna judovska društva, na primer pokopališka bratovščina Hevra kadiša, judovsko žensko društvo, judovski športni klub »Hakoah« ali zveza judovskih vojnih veteranov, ki so bila gibalno judovskega političnega, verskega in kulturnega življenja.¹³ Čeprav je prva svetovna vojna prekinila razvoj judovske skupnosti, je na predvečer anšlusa v Gradcu in na avstrijskem Štajerskem živela cvetoča judovska skupnost z raznolikim religioznim življenjem in kulturo.¹⁴

V odboru judovske skupnosti je od leta 1926 imela večino sionistična stranka, Judje, ki so živeli na avstrijskem Štajerskem, pa so se večinoma počutili avstrijske Jude, avstrijske judovske domoljube, pripadnike nemškega jezika in kulture. Med vsemi judovskimi organizacijami sta imela največ članov športno društvo Hakoah, sionistični judovski športni klub, in zveza judovskih vojnih veteranov, vsi pa so se bili pripravljeni boriti za državljanske pravice kot enakopravni avstrijski državljani in kot Judje. Kljub neprestani grožnji antisemitov so se Judje na avstrijskem Štajerskem imeli za Štajerce in v vsakdanjem življenju, zlasti poslovnem, so imeli redne stike s svojimi nejudovskimi sosedi. Mnogi med njimi so podpirali avstrijski fašistični režim (*Ständestaat*), ker so upali, da jih bo obvaroval pred nacizmom in zagotovil suverenost avstrijske države.¹⁵

Slika 7: Sinagoga v Gradcu, zgrajena leta 1892.

31. Dezember 1910, ur. K. K. Statistischen Zentralkommission, IV Steiermark, Wien 1917.

13 Gerald LAMPRECHT, *Fremd in der eigenen Stadt. Die moderne jüdische Gemeinde von Graz vor dem Ersten Weltkrieg*, Innsbruck–Wien–Bozen 2007, str. 189–214.

14 Gerald LAMPRECHT, *Jüdisches Leben in der Steiermark zwischen 1914 und 1938*, v: Alfred ABLEITINGER (ur.), *Bundesland und Reichsgau. Demokratie, »Ständestaat« und NS-Herrschaft in der Steiermark 1918 bis 1945*, Wien–Köln–Weimar 2015, str. 411–437.

15 Ibid.

Preganjanje Judov na avstrijskem Štajerskem

Čeprav so bili Judje sestavni del štajerske in avstrijske družbe ter so pripadali avstrijski kulturi, jih njihovi nejudovski sosedi po marcu 1938 niso podpirali in zaščitili pred diskriminacijo, ropanjem, preganjanjem, izgonom in uničenjem. Prav nasprotno, po anšlusu je mnogo njihovih nekdanjih sosedov, običajnih Štajercev, sodelovalo pri preganjanju in ropanju Judov. Nove raziskave kažejo, da je bil vzpon nacistične vladavine in preganjanja Judov na avstrijskem Štajerskem mogoč zaradi tega, ker je veliko navadnih ljudi podpiralo ta režim in njegove cilje. Seveda so pri tem pomagale v avstrijski kulturi večno prisotne antisemitske tradicije, kajti strinjanje z antisemitizmom je bilo za mnoge ideološka osnova za upravičevanje nacistične protijudovske politike ter za sodelovanje in kolaboracijo tako imenovanih ljudskih skupnosti (*Volksgemeinschaft*).¹⁶ Takšen sklep ponujajo različni viri, kakor lahko vidimo na primer v naslednjih pisemih nacističnim oblastem.

Ko je štajerski časopis *Kleine Zeitung* julija 1938 objavil kratko notico o možnostih prevzema judovskega imetja in trgovin v Vzhodni marki (*Ostmark*)¹⁷, so nekateri bralci izkoristili priložnost za izboljšanje svojega finančnega položaja. Ena izmed njih je bila gospa Krabatsch iz Farracha, vasice na Gornjem Štajerskem. Dan po objavi novice je napisala pismo državnemu komisarju (*Reichskommissar*) za ponovno združitev Avstrije z rajhom Josefu Bürcklu, ki je bil tedaj vodilni nacionalsocialist v Avstriji:¹⁸

»Spoštovani! V *Kleine Zeitungu* sem prebrala, da bi bilo mogoče prevzeti judovske posle. Rotim in prosim vas, ali bi bilo mogoče, da enega od [nečitljivo] prevzamem jaz. Čeprav nimam trgovskega dovoljenja, sem bila v mladih letih krojačica. Poznam vse vrste blaga in bi bila primerna za galanterijsko trgovino. Lahko vam povem še več, česar vam ne morem napisati v pismu, gospod. Varčevala bi in prihranila denar, če bi mi gospod kjer koli prisluhnil za pol ure. Sem upokojenka in sem med delovno dobo prihranila nekaj denarja. Več vam bom povedala ustno.«¹⁹

Gospa Marianne Pichler iz Hitzendorfa pri Gradcu je sredi avgusta 1938 napisala pismo pokrajinskemu gospodarskemu uradu (*Gauwirtschaftsamt*) v Gradcu, ne da bi jo k temu spodbudil poziv v časopisu:

»Vljudno si dovoljujem vprašati vas, ali je trgovina gospoda Neufelda na Straßgangu že prodana. Če ni, potem prosim, da razmislite o mojem resnem zanimanju. Že trideset let vodim najeto trgovino v Hitzendorfu in nimam možnosti, da bi jo kupila. Zato moram svoje prihodnje ekonomsko preživetje poiskati drugje. Sem lastnica stanovanjske hiše v Gradcu, ki jo lahko v primeru nakupa trgovine prodam

16 Za zgodovino antisemitizma na avstrijskem Štajerskem prim. Dieter A. BINDER, Gudrun REITTER, Herbert RÜDTGEN, *Judentum in einer antisemitischen Umwelt am Beispiel der Stadt Graz 1918–1938*, Graz 1988.

17 Entjudung der Geschäfte in der Ostmark, v: *Kleine Zeitung*, 24. 7. 1938, str. 9.

18 Za biografijo Josefa Bürckla gl. Karl HÖFFKES, *Hitlers politische Generale. Die Gauleiter des Dritten Reiches – Ein biographisches Nachschlagewerk*, Tübingen 1986, str. 40–45.

19 StLA, LReg. Arisierung, HG: Verschiedene Kaufansuchen Handel und Gewerbe (K.7).

ali ponudim v zamenjavo.

Toda če je Neufeldova zadeva jalova, sem zainteresirana tudi za trgovino Hermanna Spiegeleja v Hitzendorfu. To trgovino sem pripravljena začasno voditi kot podružnico, pozneje pa se bom tja odselila. Prosim upoštevajte me v obeh odvzemih.«²⁰

Januarja 1939, ko je bila večina judovskih prebivalcev na avstrijskem Štajerskem že izgnana, njihovo premoženje pa skoraj pokradeno ali arizirano, je neznani pisec Bürcklu napisal ovadbo:

»Spoštovani gospod Bürckel!

Ali vas smem kot stari član stranke prositi za nekaj, kar lahko izpolnite?

Ne samo meni, ampak vsemu prebivalstvu bi pomagali. V Gradcu je kino, kino Union, ki bi do zdaj že moral biti prazen, pa je zbirališče Judov. Nikjer drugje ne boste videli prihajati in odhajati toliko Judov kot v tem društvu. Prosim vas, da ste pozorni na to lokacijo in da zaustavite judovske aktivnosti. Če greš na predstavo, moraš sedeti zraven teh elementov. Nihče, ki čuti nacionalistično, ne more vstopiti v ta 'judovski kino', kino, ki ga vodijo Judje, vendar ljudje na žalost ne vedo, kje so. Ta prostor moramo izprazniti, ker smo to dolžni firerju.«²¹

Ko je bilo to pismo napisano, je bil kino Union že pod nadzorom »začasnega skrbnika« (*Kommissarische Verwalter*) Rudolfa Trotterja, ki ga je upravljal v korist NSDAP-a in agencije za arizacijo (*Vermögensverkehrsstelle*). Leta 1938 je uredil »arizacijo« kina in poskrbel, da ga je februarja 1939 filmska zbornica (*Reichsfilmkammer*) zaprla.²² Nekdanji upravnik kina Union Alois Weil je bil kot Jud aretiran že 13. marca 1938 in prisiljen odseliti se na Dunaj. Z Dunaja je bil leta 1942 deportiran v Izbico v tako imenovanem Generalnem gubernatorstvu, tam pa je bil umorjen.²³

Ta tri vzorčna pisma iz let 1938 in 1939 kažejo, da so navadni ljudje na avstrijskem Štajerskem in drugod v rajhu izkoristili pravni in moralni okvir nacističnega režima za svojo lastno korist. Pripravljeni so se bili vključiti v nacistično »ljudsko skupnost« in sodelovati pri preganjanju in ropanju Judov. Oblikovanje »ljudske skupnosti« je bil na splošno proces vključevanja vseh rasno in politično primernih sodržavljanov (*Volksgenosse*) in izključevanja vseh Judov in drugih ljudi, neprimernih iz rasnih, političnih ali drugih razlogov.²⁴

20 StLA, LReg. Arisierung HG 1194/I, Pismo Marianne Pichler Gauwirtschaftsamtu, 11. 8. 1938.

21 Avstrijski državni arhiv (ÖStA), AdR, Bürckel, Materie Kt. 219, Anonimna pisma, januar 1939.

22 StLA, LG. f. ZRS Graz Rk 575/1948.

23 Gl. centralno bazo podatkov z imeni žrtev šoe, http://www.yadvashem.org/wps/portal/lut/p/_s.7_0_A/7_0_FL?last_name=Weil&first_name=Alois&location=&next_form=results [7. 7. 2011].

24 Za ljudsko skupnost gl.: Hans-Ulrich THAMER, Nation als Volksgemeinschaft. Völkische Vorstellungen, Nationalsozialismus und Gemeinschaftsideologie, v: Jörg-Dieter GAUGER, Klaus WEIGELT (ur.), *Soziales Denken in Deutschland zwischen Tradition und Innovation*, Bonn 1990, str. 112–128; Frank BAJOHR, The »Folk Community« and the Persecution of the Jews: German Society under National Socialist Dictatorship, 1933–1945, v: *Holocaust and Genocide Studies*, Fall 2006, Oxford 2006, str. 183–206; Frank BAJOHR, Michael WILDT, Einleitung, v: Frank BAJOHR, Michael WILDT (ur.), *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des*

Preganjanje Judov je bilo za naciste neločljiva sestavina oblikovanja »ljudske skupnosti«. To je bil proces, ki so ga določala različna obdobja. Ta obdobja zaznamujejo različne antisemitske agitacije in hkrati ponazarjajo radikalizacijo nacionalsocialistične politike do Judov. Na začetku nacističnega režima so bili vsi naporii usmerjeni v segregacijo Judov in Nejudov/Arijcev, ropanje, izključitev iz vsakdanjega življenja in prisilno emigracijo, ta politika pa se je na začetku druge svetovne vojne in po napadu nemškega vermahta (*Wehrmacht*) na Sovjetsko zvezo junija 1941 spremenila v iztrebljanje.

Slika 8: Oglas v časopisu Tagespost o arizaciji trgovine s pohištvom Pichler na Belgiergasse 10 v Gradcu, 28. avgust 1938

Razlikovati je mogoče štiri obdobja. Prvo obdobje je trajalo od anšlusa do splošnih volitev (*Volksabstimmung*) 10. aprila 1938. V teh nekaj tednih so bili aretirani vodilni člani judovske skupnosti in judovskih organizacij. Med njimi sta bila rabin David Herzog in Nobelov nagrajenec prof. Otto Loewi.²⁵ Nacisti so ukinili judovsko skupnost in judovska društva. V Gradcu so zaprli 19 judovskih društev,²⁶ njihovo premoženje pa je bilo zaplenjeno in pozneje preneseno na ponovno vzpostavljeno judovsko skupnost; ta je nato morala podpirati nacistično politiko preganjanja. Še

Nationalsozialismus, Frankfurt am Main 2009.

25 David HERZOG, *Erinnerungen eines Rabbiners 1932–1940*, ur. Walter HÖFLECHNER, Graz 1997. Otto Loewi je bil zaprt od 12. marca do 5. maja 1938; prim. Gerald LAMPRECHT, *Causa Oser*, v: Albert KIRCHENGAST, *Weiterbauen – Für eine besondere Bankultur*, Graz 2010, str. 82–89; Elfriede SCHMIDT (ur.), *Nobelpreisträger Otto Loewi ... Leben in zwei Welten*, Graz 1993, str. 16.

26 Za razumevanje raznovrstnosti judovskega življenja in kulture v Gradcu je v nadaljevanju podan seznam zaprtih društev: Verein für fromme und wohlthätige Zwecke »Chewra Kadischa«, Israelitischer Armenbeteiligungsverein »Matnos Anijim«, Krankenbesuchs- und Unterstützungsverein »Bikur Cholim«, Grazer Israelitischer Frauenverein, Jüdischer Gesangsverein Graz, Sportklub »Hakoah« Graz, Bund jüdischer Frontsoldaten, Jüdisch akademische Vereinigung Graz zugehörig zum Verband jüdischer Studenten »Judäa«, Jüdisch akademische Verbindung »Charitas« Graz, Verband der Herzl-Zionisten Revisionisten Judenstaatler, Vereinigung der Judenstaatszionisten Graz, Zionistische Ortsgruppe Graz, Wizo Organisation zionistischer Frauen Österreichs Graz, Keren Hajessod (Palästina Aufbaufonds der Jewish Agency) Gruppe Graz, Allgemeiner zionistischer Hechaluz im zionistischen Landesverband für Österreich, Jüdischer Pfadfinderbund »Techeleth Lavan«, »Blau Weiss« Graz, Schachklub »Blau Weiss«, Jüdischer Pfadfinderbund »Berit Trumpeldor«, Reichsbund der jüdischen Legitimisten Österreichs, Landesgruppe Steiermark in Graz.

več, veljati so začeli prvi diskriminatorni predpisi, na primer prepoved obrednega klanja,²⁷ s tem ko so se pripadniki jurišnih enot postavljali pred judovske lokale in preprečevali ljudem vstop v trgovine, pa so bili organizirani prvi bojkoti judovskih podjetij.²⁸ Tedaj je bil glavni cilj pomiriti razpoloženje v javnosti, da bi nemoteno pripravili splošne volitve in pridobili odobravanje tudi neopredeljenih ljudi iz avstrijske Štajerske in Avstrije. Na tem mestu moramo omeniti, da v Gradcu, prav nasprotno kot na Dunaju, ob anšlusu marca 1938 ni bilo pogroma,²⁹ bile pa so številne demonstracije in shodi nacistov, Jude in tudi druge ljudi so aretirali, vendar nasilja v javnosti ni bilo.³⁰

Drugo obdobje se je začelo po splošnih volitvah 10. aprila 1938 in se zaključilo s pogromom novembra 1938. Vsi naporci nacistov so bili usmerjeni v segregacijo Judov od Nejudov in emigracijo vseh Judov z ozemlja rajha. Marion Kaplan meni, da so nacionalsocialisti nameravali Judom pripraviti »družbeno smrt«.³¹ V tem obdobju je bilo vodilo, kot lahko preberemo v časniku *Völkischer Beobachter* 14. aprila 1938: »Jud mora stran, njegov denar pa mora ostati.«³² V teh mesecih so nacionalsocialisti spodbujali arizacijo. Sprejeti so bili novi zakoni, ki so vse Jude prisilili, da so prijaviли svoje premoženje, ustanovljene pa so bile nove institucije, na primer urad za popis premoženja (*Vermögensverkehrsstelle*); z njimi so hoteli preprečiti, da bi samooklicani »začasni skrbniki« nekoordinirano plenili judovsko lastnino, in usmerjati sistematično ropanje v koordinirane poti.³³ Do leta 1941 je arizacija na Štajerskem doletela več kot petsto podjetij, ki so jih nekoč vodili Judje. Več kot štiristo od teh so jih zaprli in premoženje zaplenili, zgolj približno sto pa jih je še naprej delovalo z novimi, nejudovskimi, arijskimi lastniki. V uradu za popis premoženja so popisali še približno 540 nepremičnin in jih s tem določili za arizacijo v času po vojni.³⁴

Eden od ciljev tega pljenja je bil, da bi Jude iz srednjega razreda pahnili na dno družbene lestvice. Ta cilj so zasledovali tudi s prepovedjo zaposlitve, na primer judovskih zdravnikov in odvetnikov, in z odpustom judovskih uradnikov. Še več, nacisti so na Jude pritiskali tudi tako, da so jih zaprli brez razloga. Na primer, gestapo v Gradcu je junija 1938 poslal pismo vsem predstavnikom oblasti na avstrijskem Štajerskem, v katerem lahko preberemo: »Da bi pospešili emigracijo

27 Verbot des Schächten, v: *Tagespost*, 16. 3.1938, str. 8.

28 Otto RENDI, Zur Geschichte der Juden in Graz und in der Steiermark, v: *Zeitschrift des Historischen Vereins Steiermark*, 62 (1971), str. 162.

29 Gerhard BOTZ, *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme, Herrschaftssicherung, Radikalisierung 1938/39*, Wien 2008, str. 126–156.

30 Ludwig BIRÓ, *Die erste Hälfte meines Lebens. Erinnerungen eines Grazer jüdischen Rechtsanwaltes von 1900–1940*, ur. Christian FLECK, Graz 1998, str. 140, 141–142, 165.

31 Marion KAPLAN, *Der Mut zum Überleben. Jüdische Frauen und ihre Familien in Nazi-Deutschland*, Berlin 2001, str. 14.

32 *Völkischer Beobachter*, 14. 4. 1938.

33 Za arizacijo na avstrijskem Štajerskem gl. Gerald LAMPRECHT, »Auf diese Art und Weise würde aus einer jüdischen Kultusstätte ein schönes Wohnhaus für einen alten Nazi erschaffen.« Organisatorisches und Exemplarisches zum Vermögensentzug in der Steiermark, v: Margit FRANZ et al. (ur.), *Mapping Contemporary History*, Wien 2008, str. 351–383.

34 StLA, LReg. Arisierung. Diverse Akten 1937, Seznam VVSt. Graz, januar 1941.

Judov, priporočamo uporabo kaznivih dejanj in drugih neprijetnosti, s katerimi bi jih prisilili, da bi se najpozneje v štirih mesecih izselili!»³⁵

Nacisti so po aprilu 1938 v Gradcu ponovno vzpostavili judovsko skupnost, ki je bila pod nadzorom gestapa. Edini namen te skupnosti sta bila skrb za zdaj obubožane Jude ter podpora gestapu in SD-ju pri njuni antisemitski politiki in aktivnostih.³⁶ Uprava judovske skupnosti je tako skrbela za potrebe te skupnosti in skušala najti načine, da bi njeni člani lahko zapustili nacistično Nemčijo. Judom so pomagali pri pridobivanju dokumentov, organizirali pa so tudi ilegalne prehode čez zeleno mejo v Jugoslavijo in ilegalne prevoze v Palestino. Eden izmed teh prevozov iz Gradca na Dunaj in od tam z ladjo po Donavi do Črnega morja je bil organiziran spomladi 1939. Ta transport je bil tako imenovan »Lisl-transport«, poimenovan po ladji »Lisl«, in z njim je več kot dvesto Judov z avstrijske Štajerske prispelo v Palestino.³⁷ Pri vseh teh zadevah je judovska skupnost morala sodelovati s centralnim uradom za izseljevanje Judov na Dunaju, ki ga je Adolf Eichmann ustanovil avgusta 1938.³⁸ S tem uradom je Eichmann izpopolnil proces družbene osamitve, plenjenja in izгона.

Tretje obdobje se je začelo s kristalno nočjo (*Kristallnacht* ali *Reichspogromnacht*) v noči z 9. na 10. november 1938. Na Štajerskem so nacisti v tem pogromu uničili sinagogo v Gradcu ter mrliške vežice na judovskih pokopališčih v Gradcu, Leobnu in Bad Gleichenbergu. Uničeni so bili tudi judovski lokali v Gradcu in Leobnu, v pogromu pa je bilo aretiranih tristo Judov v Gradcu in petdeset na območju preostale Štajerske; vsi so bili kasneje deportirani v Dachau.³⁹ Iz Dachaua so lahko štajerski Judje ušli, šele ko so bili pripravljeni »prodati« vse svoje preostalo premoženje in ko so zagotovili, da bodo rajh zapustili takoj po izpustitvi iz koncentracijskega taborišča.⁴⁰

Pogrom novembra 1938 je bil prelomnica v nacistični antisemitski politiki. Prinesel je radikalizacijo, vsem Judom, ki so še ostali v rajhu in so se obotavljali oditi, pa naj bi dal jasno vedeti, da zanje v njihovih domačih mestih in vaseh ni več prihodnosti. Po pogromu so bili sprejeti novi zakoni, ki so Jude silili k »prodaji« premoženja in plačevanju posebnih davkov, na primer davka na premoženje (*Judenvermögensabgabe*, *Reichsfluchtsteuer* in *Sühneabgabe*). Takojšen rezultat te radikalizacije je bil, da so bili

35 StLA, BH Graz Umgebung, 14 H-R/1938, Pismo gestapa v Gradcu političnim oblastem na Štajerskem, 6. 6. 1938.

36 Doron RABINOVICI, *Instanzen der Ohnmacht. Wien 1938–1945. Der Weg zum Judenrat*, Frankfurt am Main 2000.

37 Victoria KUMAR, *Auswanderung und Flucht steirischer Jüdinnen und Juden nach Palästina im Kontext der gesamtösterreichischen Alijah bis 1945*, Graz 2011, str. 298–305.

38 Za zgodovino »Zentralstelle« gl. Dirk RUPNOW, »Zur Förderung und beschleunigten Regelung der Auswanderung ...«. Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Wien, v: Verena PAWLOWSKY, Harald WENDELIN (ur.), *Ausgeschlossen und entrechtet (Raub und Rückgabe Österreich von 1938 bis heute)*, Wien 2006, str. 13–30.

39 Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, DÖW) 1780, Poročilo SD Reichsführers-SS, SD-Unterabschnitt Steiermark, SD-Führer des SS-Oberabschnitts Danube v zvezi z novembrskim pogromom v Gradcu, 11. 11. 1938.

40 Yad Vashem, 03/1208, Intervju z Eliasom Grünschlalom, 16. 1. 1959.

preostali Judje na Štajerskem, zlasti v Gradcu, prisiljeni zapustiti svoja stanovanja in se preseliti v tako imenovana zbirna stanovanja. Graški župan dr. Julius Kaspar je v razpravi o stanovanjskem premoženju v Gradcu maja 1939 mestnim svetnikom poročal: »Judovska stanovanja so deloma prazna in Judje so nameščeni v zbirnih stanovanjih. Nadejamo se, da bi lahko na ta način zbrali še dvesto stanovanj.«⁴¹

Tudi zbirna stanovanja so pozneje izpraznili in najpozneje septembra 1939 so se bili zadnji Judje na Štajerskem primorani preseliti na Dunaj. Judovsko skupnost je uradno razpustilo ministrstvo za kulturo junija 1940.⁴² Takrat v Gradcu Judov že ni bilo več.

Slika 9: Uničenje pogorelih ruševin sinagoge v Gradcu novembra 1938

Slika 10: Uničenje pogorelih ruševin sinagoge v Gradcu novembra 1938

41 Graški mestni arhiv (Das Stadtarchiv Graz), Poročilo župana dr. Kasparja na prvem uradnem srečanju mestnih svetnikov, 10. 5. 1939, str. 36–37.

42 StLA, LReg. 357 J6 1939.

Četrto obdobje ni potekalo na avstrijskem Štajerskem, je pa prav tako zadevalo štajerske Jude. Najpozneje ob nemškem napadu na Poljsko in začetku druge svetovne vojne ter poslabšanju ob napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 se je nacistična politika do Judov spremenila: nacistom ni šlo več za izgon in emigracijo, zdaj so stremeli le še k uničenju evropskih Judov. Tako so tudi štajerske Jude z Dunaja deportirali – prve deportacije so potekale že oktobra 1939 iz Niska ob reki San – v gete in koncentracijska ali uničevalna taborišča, zgrajena v vzhodni Evropi. Nekatere Jude, ki so v letih pred tem pobegnili pred nacisti, je vermaht zajel v različnih evropskih državah in tako so postali žrtve holokavsta. Z 11. uredbo k zakonu o državljanih rajha, izdano 25. novembra 1941, so Judje, ki so emigrirali ali bili deportirani, izgubili državljanstvo, njihovo v Nemčiji ostalo premoženje pa je bilo zaplenjeno v korist rajha.⁴³ Ta uredba označuje konec judovskega življenja na avstrijskem Štajerskem in konec arizacije.

Zaključek

V skladu z definicijo nürnberških zakonov je bilo na ozemlju Avstrije več kot 215.000 ljudi »Judov«. Na Štajerskem je bilo na osnovi nacističnih zakonov za »Jude« označenih približno tri tisoč ljudi; ti so tako postali žrtve nacističnega režima in njegovih kolaborantov. Skoraj 2200 jih je bilo članov judovske skupnosti in ti so se opredelili za Jude.⁴⁴ Približno 750 ljudi na Štajerskem, ki so jih nacisti označili za Jude, je bilo med letoma 1938 in 1945 umorjenih – bili so žrtve holokavsta. V bazi podatkov, ki jo vodi Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora na Dunaju, je trenutno zapisanih približno 64.000 avstrijskih žrtev holokavsta. Ocenjuje se, da je bilo v času nacistične vladavine umorjenih 66.000 avstrijskih Judov.⁴⁵

Pred priključitvijo Avstrije Nemčiji marca 1938 je bilo v Avstriji 33 judovskih skupnosti. Nacisti so med letoma 1938 in 1940 uničili vse, razen dunajske, in samo pet jih je po letu 1945 ponovno zaživel.

43 Elisabeth SCHÖGGL-ERNST, Die Arisierungsakten des Oberfinanzpräsidenten Graz. Die Übernahme des Aktenbestandes von der Finanzlandesdirektion Graz, v: *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs*, 50/51 (2001), str. 357–366.

44 Gerald LAMPRECHT, Die Verfolgung der jüdischen Bevölkerung in der Steiermark 1938 bis 1940, v: Heimo HALBRAINER, Gerald LAMPRECHT, Ursula MINDLER (ur.), *NS-Herrschaft in der Steiermark. Positionen und Diskurse*, Wien–Köln–Weimar 2009, str. 317–346.

45 <http://www.doew.at/erforschen/projekte/datenbankprojekte/namentliche-erfassung-der-oesterreichischen-holocaustopfer> [29. 10. 2016].

The destruction of the Styrian Jewish community

1938–1940

Gerald Lamprecht¹

Key words: *Holocaust, Styria, Aryanization, Jews, Austria, pogrom*

The persecution of the Jewish population in Austria started immediately after the annexation of Austria to Nazi Germany in March 1938. In the following months, the Jews were discriminated, isolated and expelled from the Austrian society. First the Nazis aimed the total separation and expulsion of Jews from the society and their homeland. After the pogrom in November 1938 and the beginning of the war, the anti-Jewish politics was more and more radicalized and chanced: the expulsion was followed by extermination. This paper gives an overview of the expulsion of the Jewish people from Styria in the years from 1938 to 1939 and argues that the persecution of the Jews by the Nazi regime could not work so unopposed within this short period without the willingness support of ordinary people in Styria.

1 Dr Gerald LAMPRECHT, Centre for Jewish Studies, University of Graz.

Judje so si pred nacizmom poskušali reševati življenje na različne načine

Franč Kuzmič¹

Vse večja moč in pritisk nacizma v Nemčiji sta se začela odražati tudi na Judih. Razni zakoni v tridesetih letih, incidenti, pošiljanje v taborišča so vse bolj dajali slutiti, da se nad Jude zgrinjajo črni oblaki in da bo treba nekaj narediti, če se bodo hoteli izogniti moriji. Ena od možnih oblik je bil umik iz Nemčije in iz držav, ki so simpatizirale z nacizmom. Judje so začeli iskati zveze v tujini in se odpravljati na tuje, predvsem v bolj varne države, npr. v Ameriko, Kanado in druge države. Sprva so se umikali znanstveniki in strokovnjaki, vidne osebnosti (npr. S. Zweig, A. Einstein, F. Bloch, T. in H. Mann, I. Singer idr.). Stopnjevanje antisemitizma in sprejemanje zakonov proti Judom sta povzročila, da so se Judje iz teh držav vse bolj umikali na bolj varno območje. Umiki so bili bodisi legalni ali ilegalni, celo v skupinah. Kot eno od morebitnih rešitev so si zamislili spremembo veroizpovedi. Tudi te možnosti so se skušali oprijeti.

Ključne besede: Judje, nacizem, deportacije, Prekmurje, Slovenija

Nacionalsocialisti v svoji zakonodaji sploh niso upoštevali verske pripadnosti Judov, ampak je zanje veljala samo rasna zakonodaja.² Jud je bil tisti, ki ga je rodila mati Judinja. Tudi v ND Hrvaški so bili Judje opredeljeni po rasi, tudi če so bili pokristjanjeni. Prav tako jim ni bil dovoljen prestop v katero od držav s priznanimi verskimi skupnostmi (katoliško, evangeličansko, islam). Med letoma 1933 in 1938 so nekateri nemški in avstrijski Judje prišli v Jugoslavijo ter zaprosili za sprejem v katoliško cerkev in se dali krstiti. V Jugoslaviji se je stanje s prihodom Nemcev poostrilo.³

Predsednik jugoslovanske vlade Milan Stojadinović je izjavil, da je Jugoslavija od leta 1933 dalje sprejela največ Judov in da je skrb zanje državo v letu 1938 pripeljala na rob njenih materialnih in finančnih zmožnosti.⁴ Od leta 1938 je Jugoslavija začela izvajati pritisk na Jude nejugoslovanskega porekla in na tiste, ki so si v letih med vojnama pridobili jugoslovansko državljanstvo, da zapustijo državo, likvidirajo svoje posle in nepremičninsko imovino. Leta 1940 sta sledila prepoved opravljanja določenih poklicev in »*numerus clausus*« za judovske srednješolce in študente.⁵

1 Mag. Franč KUZMIČ, muzejski svetovalec v pokoju, Murska Sobota.

2 Prim. *Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz*, člen 5.

3 V zagrebški nadškofiji so za junij 1941 zabeležili več kot 200 prošenj za sprejem v Katoliško cerkev, za julij pa že več kot 1300, a jih je ministrstvo za pravosodje in vere arhiviralo kot nerešene. Nekateri duhovniki so izdajali krstne liste, ne da bi zahtevali krst, takšnemu načinu pa je nadškof Stepinac nasprotoval. Anna Maria GRUENFELDER, Krščanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško), v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst IV*, ur. Nuša LEŠNIK, Marjetka BEDRAČ, Maribor 2015, 117–118.

4 Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslovanski Jevreji u bekstvu od holokavsta 1941–1945*, Beograd 1998, str. 40; GRUENFELDER 2015, str. 114.

5 GRUENFELDER 2015, str. 135.

Do septembra 1939 in celo še do začetka leta 1941 so lahko Nemčijo, Avstrijo in Čehoslovaško zapustili na legalen način. Tisti, ki so se obotavljali, so naposled naleteli na zaprte meje drugih držav. Judovske organizacije so poskušale bolj ali manj ilegalno pomagati pri selitvi Judov v tedanjo britansko Palestino v kibuce. Ena takšnih organizacij v Nemčiji, Alijat ha-noar (Mladinski priseljenci) pod vodstvom Recha Freierja, se je povezala z judovskimi organizacijami po Jugoslaviji in tako je Jugoslavijo na poti v Palestino prešlo okoli 55.000 Judov.⁶

Po doslej zbranih podatkih so se iz Lendave leta 1939 izselili: v Južno Ameriko Ladislav in Hermina Eppinger z družino,⁷ v Budimpešto pa Dénes Szántó z ženo Margareto in sinom Lászlóm⁸ ter Aladar in Tibor Bader.⁹ Iz Murske Sobote še ni bil evidentiran noben primer umika.¹⁰

Ministrstvo za notranje zadeve je 19. julija 1938 z oznako I. br. 23790 poslalo dopis, ki ga je Kraljevska banska uprava Dravske banovine 28. julija 1938 poslala vsem sreskim načelstvom, upravi policije v Ljubljani, predstojništvoma mestne policije v Mariboru in Celju, policijskemu komisariatu na Jesenicah ter komisariatom železniške in obmejne policije v Mariboru in na Rakeku pod oznako »Izdajanje tranzitnih viz s pravico postanka v kraljevini Židom – emigrantom.«

Sporočilo se v prevodu (F. K.) glasi: »Naš Generalni konzulat na Dunaju je pod P. št. 4139/389 preko Ministrstva za zunanje zadeve predlagal naslednje: Kraljevskemu generalnemu konzulatu je čast zaprositi Ministrstvo, da pri ministru za notranje zadeve hitro izposluje načelno odobritev za izdajo tranzitne vize s pravico zadrževanja v naši državi dva do štiri tedne judovskim beguncem, ki imajo vstopno vizo za čezoceanske države in ladijsko vozovnico. Glede tega je Ministrstvo načelno odobrilo izdajanje viz s pravico zadrževanja v naši državi največ mesec dni tistim Judom, nemškim in bivšim avstrijskim državljanom, ki imajo vstopno vizo za čezoceanske države in ladijsko vozovnico. Osebe s takšnimi vizami se morajo takoj po prihodu v kraj, za katerega jim je bila izdana dovolilnica, prijaviti krajevni policijski oblasti, ki jim bo odvzela potne listine in jih zadržala do odhoda, glasnikom pa izdala reverz z oznako odobrenega zadrževanja, računajoč na to, da po izteku veljavnosti vize brezpogojno zapustijo našo državo. Ministrstvu je čast dostaviti gornje s prošnjo v vednost.«

Nato sledita še dva odstavka v slovenščini: »O tem se obveščate radi znanja z naročilom, da postopate strogo po navodilih ministrskega razpisa. Priložene izvode naj sreska načelstva dostavijo vsem orožniškim edinicam svojega območja.«

6 Miriam STEINER AVIEZER, Predgovor, v: *Slovenski pravični med narodi*, ur. Irena ŠUMI, Oto LUTHAR, Ljubljana 2016 str. 10–11.

7 Mirjana GAŠPAR, Beata LAZAR, *Židje v Lendavi*, Lendava 1997, str. 126.

8 Ibid., str. 124.

9 Ibid., str. 121.

10 Ustna izjava Erike Fürst avtorju tega prispevka.

Dopis je podpisal banov namestnik, pomočnik dr. Majcen. Dopis je sreski načelnik dr. Bratina 2. avgusta 1938 poslal žandarmerijski četi in vodu Murska Sobota in vsem žandarmerijskim postajam (stanicam) »na znanje in ravnanje«.¹¹

Kraljevska banska uprava Dravske banovine je 12. decembra 1938 poslala dopis,¹² ki ji ga je poslalo Ministrstvo za notranje zadeve 2. decembra 1938 z oznako Pov. I. br. 82329, in sicer vsem sreskim načelnikom, upravniku policije v Ljubljani, predstojnikoma mestne policije v Mariboru in Celju, komisarjema železniške in obmejne policije v Mariboru in na Rakeku ter policijskemu komisarju na Jesenicah pod oznako »Izdajanje vizumov Židom – tujim državljanom«.

V dopisu je rečeno, da se Judom, državljanom Nemčije, Poljske, Romunije, Italije, nekdanje Avstrije, Palestine in Čehoslovaške, ki imajo palestinske potne dokumente, brez predhodne odobritve ministrstva za notranje zadeve ne bodo izdale niti vstopne niti tranzitne vize. Sledijo navedbe, katere podatke mora prošnja vsebovati. Krajevne policijske enote morajo voditi redno prijavno evidenco prihoda in bivanja Judov v državi. In potem: »U slučaju da strani Jevreji udju u zemlju ne ispunjujući gornje uslove, vlasti će ih odmah prebaciti preko granice i o tome izvestiti nadležnu Bansku upravu i Ministrastvo unutrašnjih poslova - Odeljenje za državnu zaštitu. Mesne policijske vlasti imaju voditi tačne spiskove inostranih Jevreja i nastojati da ni jedan stranac ne ostane u zemlji bez dozvole boravka, koje će i dalje izdavati samo Ministrastvo unutrašnjih poslova – odeljenje za državnu zaštitu, na predlog Banskih uprava i prvostopenih vlasti.«¹³

Dopis je po pooblastilu bana podpisal načelnik upravnega oddelka dr. Hubad. Murskosoboški sreski načelnik dr. Bratina je dopis 13. decembra 1938 poslal žandarmerijski četi in vodu Murska Sobota ter vsem žandarmerijskim postajam »na znanje in ravnanje«.¹⁴

O tem, kako je bilo v Prekmurju, ki je takrat mejilo na Avstrijo in Madžarsko, in kako je bilo z ilegalnimi prestopi meje in zavračanjem, so delno ohranjeni dokumenti, tj. poročila murskosoboškega sreskega načelnika banski upravi Dravske banovine. Med begunci jih je bilo nekaj sto, največ Judov iz Nemčije in Poljske. Med njimi so bili tudi pripadniki madžarske, češke in še nekaterih drugih narodnosti. Poročila so ohranjena iz obdobja od jeseni 1939 do marca 1941. Večino beguncev so graničarji in žandarji zavrnilo že na sami meji, nekaj, ki jim je vseeno uspelo priti čez mejo, pa v sami državi, znotraj sreza, in so jih prav tako vrnilo nazaj čez mejo.

Sreski načelnik dr. Bratina je Kraljevski banski upravi Dravske banovine septembra 1939 poročal, da je bilo »deloma v notranjosti sreza, deloma ob meji sreza prijetih in napotenih nazaj čez drž. mejo do sedaj 98 Židov, ki so prebegli iz Nemčije v našo

11 Dopis s št. 7/48/1.

12 Oznaka Pov. II/2. št. 2180/78.

13 Navedek je tukaj namerno izpisan v izvirniku.

14 Dopis Pov. II, št. 1112/64.

državo ilegalnim potom.«¹⁵

Za oktober je zapisano: »Tekom tega meseca se je zateklo v murskosoboški srez 8 beguncev iz Poljske, deloma uniformiranih, deloma v civilu, večinoma židovske vere. Vsi so bili napoteni nazaj na Madžarsko, od koder so prišli. Od srede meseca septembra do danes je bilo v tem srezu zalotenih in zavrnenih nazaj v Nemčijo skupno 114 nemških židovskih beguncev.«¹⁶

V času od 10. do 24. novembra je bilo izsledenih skupaj 29 nemških judovskih beguncev, »ki so bili pognani nazaj čez državno mejo v smeri prihoda.«¹⁷

Za mesec december je zapisano: »Vrženi sta bili nazaj preko državne meje v Nemčijo dve skupini nemških židovskih beguncev, ki sta prispeli v notranjost sreza, več raznih beguncev pa je bilo zavrnenih kar na meji.«¹⁸

V vseh poročilih od septembra do vključno decembra 1939 iz sreza ni bil z odločbo izgnan noben tuji državljani.

Januarja 1940 je bilo izsledenih 6 oseb v dveh skupinah, ki so bile še isti dan zavrnjene in poslone nazaj čez mejo v Nemčijo, od koder so prišle.¹⁹

Februarja je bil izsleden en nemški judovski begunec in zavrnen nazaj čez mejo.²⁰

Marca je bilo ob državni meji ali v njeni bližini prijetih in takoj zavrnenih nazaj 14 nemških judovskih beguncev in 2 čehoslovaška begunca.²¹

Aprila je bilo v bližini državne meje zavrnenih 14 beguncev, večinoma Židov iz Nemčije in Poljske, večje število beguncev pa je bilo zavrnenih že na sami državni meji.²²

Maja je bilo v bližini državne meje zalotenih 17 nemških Židov, ki so jih zavrnil. »Nekaterim pa je bil zabranjen prehod na meji sami brez ugotovitve osebnih podatkov.«²³

Junija so srez zapustili nemški državljani, ki so v srezu bivali več let in jim je takrat dovoljenje za bivanje poteklo, za naprej pa ga niso dobili oziroma zanj niso prosili,

15 Dopis št. 1636/9 z dne 26. 9. 1939.

16 Dopis št. 1636/10 z dne 25. 10. 1939.

17 Dopis št. 1636/11 z dne 24. 11. 1939.

18 Dopis št. 1636/12 z dne 27. 12. 1939.

19 Dopis št. 1836/1 z dne 26. 1. 1940.

20 Dopis št. 1836/2 z dne 25. 2. 1940.

21 Dopis št. 1836/3 z dne 27. 3. 1940.

22 Dopis št. 1836/4 z dne 25. 4. 1940.

23 Dopis št. 1836/5 z dne 27. 5. 1940.

in sicer Elizabeta Napast in njena hči Ilza Napast ter Marija Hirth.²⁴

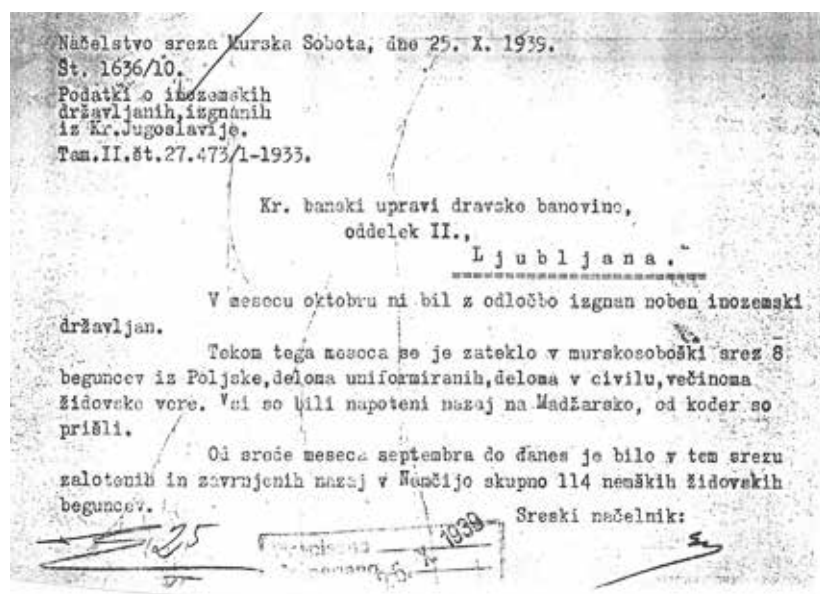
Avgusta niso prijeli nobenega begunca,²⁵ pač pa je bilo septembra neposredno na meji ali v njeni bližini zavrnenih več judovskih beguncev iz Nemčije.²⁶

Za mesec oktober je v poročilu zapisano: »Neposredno na meji pa je bilo zavrnenih več nemških, madžarskih in drugih državljanov, večinoma Židov, ki niso imeli dovoljenja za prestop naše državne granice.«²⁷ Podobno poročilo je tudi za mesec november.²⁸

V celem koledarskem letu 1940 ni bil z odločbo izgnan noben tuji državljan.

Januarja 1941 je bilo zavrnenih več beguncev raznih narodnosti, največ Judov,²⁹ februarja pa je bilo zavrnenih 5 Judov, ki so čez mejo prišli ilegalno.³⁰

V poročilu za marec je zgolj zapisano, da z odločbo ni bil izgnan noben tuji državljan.³¹ To je tudi zadnje poročilo, kajti že naslednji mesec je 6. aprila Hitler napadel Jugoslavijo.

Slika 11: Poročilo sreskega načelnika z dne 25. oktobra 1939

24 Dopis št. 1836/6 z dne 26. 6. 1940.

25 Dopis št. 1836/8 z dne 24. 8. 1940.

26 Dopis št. 1836/9 z dne 25. 9. 1940.

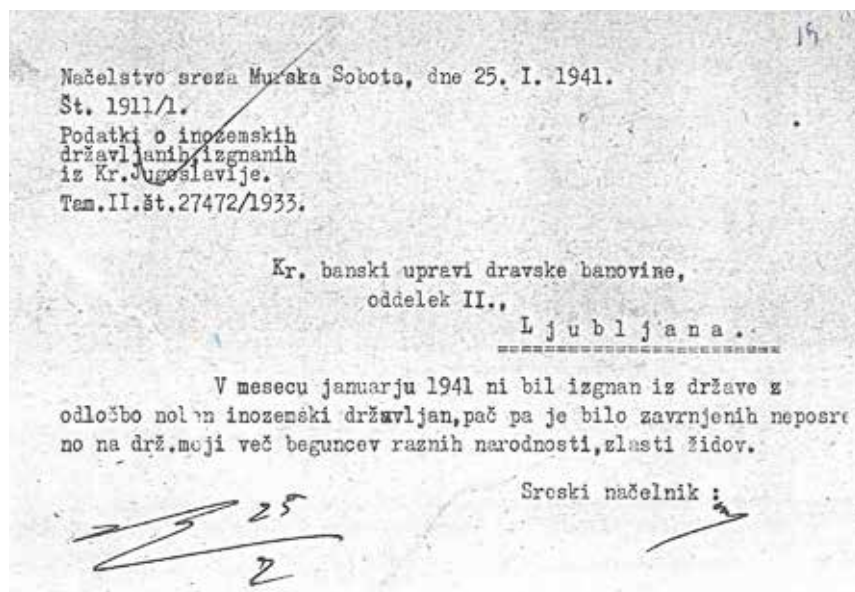
27 Dopis št. 1836/10 z dne 25. 10. 1940.

28 Dopis št. 1836/11 z dne 20. 11. 1940.

29 Dopis št. 1911/1 z dne 25. 1. 1941.

30 Dopis št. 1911/2 z dne 25. 2. 1941.

31 Dopis št. 1911/3 z dne 25. 3. 1941.

Slika 12: Poročilo sreskega načelnika z dne 25. januarja 1941

Tednik *Murska krajina*, ki je izhajal v Prekmurju, v Murski Soboti, je januarja 1941 objavil novičko Križev pot židovskih otrok: »Na naši severni meji prihajajo zadnje čase čez mejo skupine ljudi, mladih, zdravih in bolnih, ozebljih in do kosti sestradanih. Graničarji jih po službeni dolžnosti zavrnejo, čeprav se jim ubogi ljudje smilijo. Skupine, ki je prišla zadnji teden čez mejo, pa se noben graničar ni upal zavrniti. V njej je bilo 17 mladih židovskih deklic, starih med 12 in 15 leti. Vse so bile slabo oblečene v platnene obleke, na nogah pa so imele platnene copate. Prišle so po ozki gazi in so hodile tri dni po snegu brez hrane. V Mariboru jim je židovska cerkvena občina najela stanovanje. Večina teh deklic je hudo prehlajenih in bodo še dolgo čutile posledice napornega potovanja. Vse so sirote brez staršev. Njihova žalostna usoda vzbuja po Mariboru splošno sočutje.«³²

Večini tistih Judov, ki jim je vseeno uspelo tako ali drugače ilegalno in srečno prestopiti državno mejo z Jugoslavijo in so se na različne načine udomili po Jugoslaviji, verjetno ni bilo prizaneseno. Čez 3000 judovskih beguncev iz držav zahodne Evrope je bilo prav tako usmrčenih.³³

³² *Murska krajina*, tednik, januar 1941.

³³ V knjigi dr. Samuela Pinte je navedenih okrog 2.900 Judov, ki so bili ubiti v raznih krajih v Bosni in Hercegovini (razen v Sarajevu). Tako je bilo na ozemlju Bosne in Hercegovine ubitih okrog 10.500 Judov od skupaj 14.500, kolikor jih je bilo tam do vojne, kar pomeni, da je bilo usmrčenih 75 % Judov. Poleg tega je umrlo nekaj sto judovskih beguncev iz Avstrije, Nemčije in Čehoslovaške (Bosanski Šamac 34, Brčko 147, Čapljina 147, Derventa 120, Slatina pri Banjaluki 58 itd.); gl. Samuel PINTO, *Zločini okupatorja i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1952. Po nepopolnih podatkih je skupno število umrlih Judov na ozemlju NDH okrog 30.500 ali okrog 75,07 % (prim. Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980, str. 133 in 201); Vladimir DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987, str. 294.

Soboški tednik *Muraszombat és Videke* je maja 1942 objavil članek z naslovom Švercali so Židove na Vogrsko. V sestavku je zapisano, da so obmejni stražniki med Sotino in Rogašovci prijeli šest nemških Judov, ki bi jih moral sprejeti trgovec Ernest Ebenšpanger iz Sobote. Do meje jih je privedel Jože Norčič - Pubi iz Gradca, sicer domačin iz Rogašovcev. Judje so iz Avstrije skrivaj odhajali čez mejo in se naseljevali na Madžarskem v okolici Soprona.³⁴

Doslej ni bilo mogoče zaslediti, da bi se kateri Jud iz Prekmurja umaknil, saj niti ni bilo potrebe. Ko pa se je stanje zaostrojilo, je bilo že prepozno.

Na Madžarskem se je v približno štirih letih od leta 1919 v krščanstvo prekrstilo 16.000 Judov.³⁵ Prav tako so nekateri Judje s krstom prestopili v protestantsko vero, Cerkev augsburške veroizpovedi v Prekmurju (med evangeličane). Toda to jim naposled vseeno ni pomagalo. Nekateri oblastem sumljivi ljudje so morali predložiti izpiske iz rojstne matične knjige, in sicer za tri do pet generacij, da niso judovskega rodu.

Judje so se med seboj sprva poročali zaradi veroizpovedi, pozneje pa so bili tudi mešani zakoni. Takšen mešani zakon sta imela trgovec in gostilničar Koloman (Kalman) Fürst iz Murskih Črncev in žena Ida, roj. Avguštin, ki je bila evangeličanka. Hčerka Olga je bila rojena leta 1934 in tudi krščena, Blanka je bila rojena 12. julija 1936 in krščena 2. avgusta 1936, sestra Šarika Erika je bila rojena 2. avgusta 1938 in krščena 21. avgusta 1938. Nato je bil 15. septembra 1941 rojen Karol Kalman in krščen 28. septembra 1941, za njim pa še Šarolta (Dragica), rojena 18. septembra 1944 in krščena 1. oktobra 1944. Otroci so bili seveda krščeni kmalu po rojstvu. Oče Kalman (rojen leta 1904) se je želel ob poroki krstiti v evangeličanski cerkvi, a mu je takratni duhovnik in senior Štefan Kovač odsvetoval, da ni nujno potrebno. Ko pa so se razmere spremenile, je bil krščen 9. julija 1940 v evangeličanski cerkvi v Murski Soboti, ki ji prebivalci evangeličanske veroizpovedi vasi Murski Črnci tudi pripadajo. Družina ni bila internirana v taborišče, Kalman je moral leta 1943 za tri mesece na prisilno delo na Madžarsko, nato pa še enkrat leta 1944; takrat je bil interniran v taborišče Mauthausen. Umrl je v Linzu ob koncu vojne.³⁶

Družina trgovca Hahna si je poskušala rešiti življenje s prestopom v evangeličansko vero. Te pobude se dr. Janez Nemec spominja takole: »Pred okupacijo Prekmurja, verjetno konec leta 1940, me je Hahn vprašal, kaj menim o tem, ali bi mu kaj pomagalo, če prestopi v krščansko vero. Po mojem odgovoru, da uspeha ne bi mogel garantirati, je odvrnil, da se je odločil za prestop v luteransko vero in me je hkrati prosil, da bi mu bil za botra, češ da stanujem ob luteranski cerkvi in pri tem ne želi velike javnosti. Seveda sem na to rade volje pristal, nakar je on nadaljeval in povedal, da pri prestopu ne bo sam, temveč tudi njegova žena, njegov brat Pavel s svojo ženo Manci ter njegov tast Marko Kemeny s svojo ženo. Pri tem je izrazil

34 *Muraszombat és Videke*, tednik, Murska Sobota, 15. 5. 1942.

35 *Düševni list – Mesečne verske novine*, Murska Sobota, št. 1 (1923), 10, 121.

36 Ustna izjava hčere Olge avtorju tega prispevka.

tudi željo, da bi prestopila tudi njegova hčerka Šarika (sedaj poročena Horvat) ter sin Andrej ter Pavlova hčerka Jucika (kasneje poročena z Bratkom Kreftom) ter sin Tíbi. Prestop teh otrok pa ni bil mogoč, ker so bili prav toliko stari, da starši niso mogli dati pristanka za prestop, sami pa še niso bili opravilno sposobni in se sami niso mogli veljavno odločati.³⁷ Točnejše podatke o mojih ‚varovancih‘ vam bo lahko povedala Šarika. Zadevo sem kaj hitro uredil s seniorjem Štefanom Kovačem in sem peljal svoje kandidate za luteranstvo v cerkev. Kovač je opravljal obred v prekmurski slovenščini. Prvega je krstil okoli 70-letnega Marka Kemenya, plešastega korenjaka, in ko mu je polival vodo po pleši, je ponavljal standardno besedilo: ‚Pa ka boš raso v duši ino tejni.‘ V cerkvi sem bil poleg novih luteranov in župnika le jaz kot boter, na koru pa nas je opazovala moja mati. Kakor veste, krst ni nič pomagal, vse moje ‚krščenike‘ so proti koncu leta 1944 odpeljali najprej v taborišče v Čakovcu, od tod pa so jih Madžari predali Nemcem in odpeljali v taborišča. Obiskal sem tudi čakovsko taborišče, kjer me je Marko Kemeny objel in prosil: ‚Cani, pomagaj mi!‘ Sicer sem skušal pri madžarskih oblasteh rešiti vsaj njega, ki je bil v prvi svetovni vojni odlikovan z železnim križem, vendar brez uspeha.‘³⁸

Izidor Hahn (rojen leta 1893) je bil tiskar, imel je tiskarno in papirnico, izdajal je tudi periodične tiske. V evangeličanski cerkvi se je dal krstiti 22. oktobra 1940, prav tako njegova žena Irena (rojena leta 1902), istega dne še njegov brat Pavel (rojen leta 1894). Krstni priči sta bila zakonca Janez in Elizabeta Nemec. Istega dne sta bila krščena tudi Pavlova otroka Judita (rojena leta 1926) in Tíbor (rojen leta 1929), ki jima je bil krstni boter stric Izidor. Naslednje leto, 10. septembra 1941, je bila krščena tudi Izidorjeva hči Šarika (rojena leta 1928), ki ji je bil krstni boter stric Pavel.³⁹ Ta družina ni imela sreče, kajti aprila 1944 so jih odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz-Birkenau in usmrčeni so bili 22. maja 1944; vrnili so se le Šarika, Tíbor in Judita.⁴⁰

22. oktobra 1940 se je dala krstiti tudi Margita Gros (rojena leta 1906) iz Fokovcev; po vojni, leta 1948, je izstopila. Tega dne sta se dala krstiti še trgovec Marko Kemeny (rojen leta 1873) in soproga Gizela (roj. Rosenberger leta 1892) iz Murskih Petrovcev. Vsem sta bila krstna botra zakonca Janez in Elizabeta Nemec.

Družina Heimer iz Gradišča pri Murski Soboti se je dala krstiti 4. januarja 1941, in sicer Gizela (rojena leta 1909), Štefan (rojen leta 1914) in Irena (rojena leta 1919). Tega dne se je dala krstiti še Etelka Löwi (rojena leta 1881). Tudi Heimerjevi so 22. maja 1944 končali v taborišču Auschwitz.⁴¹

37 Po vsej verjetnosti je prišlo do pravnih zapletov. Po mnenju avtorja tega prispevka so zadevo vseeno uredili, saj so bili 22. 10. 1940 krščeni vsi navedeni otroci, le Šarika ne (ta je bila krščena šele 10. 9. 1941), kar je verjetno dr. Nemca zavedlo, da je zadevo posplošil.

38 Pismo dr. Janeza Nemca iz Maribora 9. 6. 1997 avtorju tega prispevka.

39 Krstna matična knjiga Evangeličanske cerkvene občine Murska Sobota.

40 Ferdo GODINA, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota 1980, str. 259–260.

41 Ibid., str. 260–261.

Drugo leto okupacije sta se 26. junija 1942 dali krstiti Marija (rojena leta 1902) in Mira (rojena leta 1932) Kemeny.

Kalman (rojen leta 1904) in Elizabeta Hirschl (rojena leta 1910) sta se dala krstiti 12. septembra 1940, sin Štefan (rojen leta 1928) 30. avgusta 1941, Rudolf (rojen leta 1941) pa bil krščen že kot otrok 26. decembra 1942.⁴² Tudi od te družine sta se le Kalman in Štefan vrnila iz taborišča, preostala dva pa sta končala v taborišču Auschwitz.⁴³

V Lendavi sta v evangeličansko veroizpoved prestopila Aleks (Elek) Balkanji (rojen leta 1902), sin judovskega tiskarja, in Josip Mayer (rojen leta 1904), sin urarja. Oba sta bila krščena v evangeličanski cerkvi v Lendavi 31. decembra 1938. Krstil ju je duhovnik Aleksander Skalič, krstna botra pa sta bila Franc Unger in Janez Mentš.⁴⁴ Aleksa so Madžari tik pred koncem druge svetovne vojne pri Murski Soboti ustrelili.⁴⁵ Avtor tega prispevka misli, da v drugih krajih po Prekmurju prestopov v krščanstvo ni bilo.⁴⁶

V ta sklop sodijo tudi prav tako zanimivi podatki, ki jih je napisal dr. Janez Nemec: »V čakovskem taborišču je bila tudi hči bančnega direktorja Ferida Hiršla. Za njo se je zelo zavzel Benko, ki je pri nekaterih hitlerjancih dosegel podporo. Ker sem bil takrat njegov odvetnik, me je naprosil, da pomagam pri zadevi. Hiršlova hčerka je po takratnih predpisih veljala le za židinj po načelu, da velja za žida tisti, ki je imel dva židovska stara starša in če je bil vsaj en zakonec ob sklenitvi poroke žid. Prav tu pa je bila nesrečna okoliščina. Hiršl je bil sicer po rodu žid, vendar je ob razvezi svojega prvega zakona prestopil v mohamedansko vero, pač pa je iz meni neznanega razloga njegova žena, roj. Keršovan, sicer čista arijka, pred poroko prestopila v židovsko vero. Tu sem si izmislil sicer nekoliko šepavo trditev, o čemer sem se v zaporih, kjer je bil takrat Hiršl, z njim dogovoril. V tistem času, ko so začeli v Jugoslaviji razveljavljati razvezne odločbe, ki so jih izdala verska sodišča, kakršno je bilo tudi sodišče, ki je razvezalo Hiršlov prvi zakon. Slovenska sodišča so pred zasedbo Jugoslavije izrekla, da je drugi zakon cerkvene razveze nekega zakonca neveljaven, saj je tak zakon sklenila oseba, ki je bila v resnici že poročena. Z gospo Hiršlovo sem se podal v Sombotel k visokemu oficirju, ki je bil zadolžen z židovskim vprašanjem. Mahal sem s prevodom sodbe soboškega okrožnega sodišča, ki je razveljavilo zakon nekega Sobočana, češ da je bil prej poročen in da je ta zakon razveljavilo versko sodišče (mislim starokatoliško). Ta razveljavitev pa ne velja, zato je drug zakon neveljaven. V Hiršlovem primeru bi bil torej po jugoslovanski (slovenski) sodni praksi Hiršlov drugi zakon neveljaven, saj cerkvena razveza prvega zakona ne velja. Tako pa bi bila Verica Hiršl nezakonska hči. Pri takšnih hčerkah so presojali židovstvo edino po

42 Krstna matična knjiga Evangeličanske cerkvene občine Murska Sobota.

43 GODINA 1980, str. 262.

44 Podatki so iz krstne matične knjige Evangeličanske cerkvene občine Lendava.

45 GODINA 1980, str. 205.

46 Avtor tega prispevka je namreč pregledal še krstne matične knjige župnij Puconci, Bodonci, Pečarovci in kraja Mačkovci in nikjer ni bilo nobenega vpisa krsta.

starših matere, ta dva pa sta bila čistokrvna arijca. Oficir je mojim trditvam nasedel in dovolil odhod Verice iz taborišča. Seveda svoje prevare oficirju nisem odkril, saj je razveljavitev zakona učinkovala le v primeru, da je takšno neveljavnost izreklo sodišče. Na žalost moja prizadevanja niso rodila uspeha. Vericina mati je sicer šla po svojo hčerko, jo odpeljala v njihovo počitniško hišo na Blatnem jezeru, za nekaj dni, in se je z njo vrnila v Soboto. Ko mi je to povedala, sem bil obupan. Lokalni hitlerjanci so to zvedeli in so Verico pobrali, z avtomobilom odpeljali za vlakom, ki je peljal žide v taborišča. K sreči se je Verica po končani vojni po mnogih trpljenjih vrnila.«⁴⁷

Tudi evangeličanska cerkvena skupnost v Beogradu je Judom evangeličanske veroizpovedi izdajala krstne liste in si prizadevala, da bi pokristjanjenim Judom prizanesli z deportacijo. Toda pri oblasteh s tem niso uspeli zaradi nürnberških zakonov.⁴⁸

»Verske spreobrnitve in zahteve Judov za pokristjanjenje v Rimokatoliško cerkev v Sloveniji zagotovo niso bile tako akutne kot v NDH (glede na majhno število domačih in tujih Judov, ki so se pred vojno naselili v Dravski banovini.). Fasc. 35 v mariborskem škofijskem arhivu vsebuje zapis o pogojih za spreobrnitev tujevernikov v Katoliško cerkev, a brez poimenskih podatkov o spreobrnjenicah,« piše Gruenfelderjeva.⁴⁹

Po doslej znanih podatkih in preverbah v Prekmurju ni bilo prestopov Judov v katoliško vero.

Judje so si torej poskušali reševati golo življenje na različne načine. Nekaterim je uspelo, večini ne. Umiki so pomagali tistim, ki so se podali na pot pravočasno in so imeli količjak možnosti. Bolj tvegani so bili ilegalni pobegi, saj so takšne primere zavračali. Prav tako ni pomagal prestop iz judovstva v katero koli drugo veroizpoved.

47 Pismo dr. Janeza Nemca iz Maribora 9. 6. 1997 avtorju tega prispevka.

48 GRUENFELDER 2015, str. 137.

49 Ibid., str. 120.

During Nazism, the Jews tried to save their lives in several ways

Franc Kuzmič¹

Key words: *Jews, Nazism, deportations, Prekmurje, Slovenia*

Different laws in Germany in the 1930s, incidents, and deportations to the camps suggested that dark clouds were gathering over the Jews. One of the possibilities was to retreat from Germany and other countries, which sympathised with Nazism. The Jews started to look for connections abroad and headed to foreign countries, especially those considered safer, e.g. America, Canada and others. Scientists, professionals and other prominent personalities started to retreat first. However, graduation of anti-Semitism and anti-Jewish legislation resulted in increasing emigration of the Jews to safer countries. Their retreats were either legal or illegal, even in groups. One of the possibilities was also religious conversion. They also grabbed at this possibility.

The picture of the situation in Prekmurje, that bordered Austria and Hungary at that time, especially illegal border crossings and rejections, is partly preserved in the documents, namely in the reports of the head of the Murska Sobota district to the authorities of the Drava Banovina. Among the refugees, there were a few hundred Jews, most of them from Germany and Poland. The reports, which are preserved, are mostly from the Autumn 1939 to March 1941. The border guards and gendarmes rejected the majority of the refugees yet at the border itself, those who managed to cross the border were rejected in the state, within the district and sent back across the border. Also, some Jews converted to the Protestant religion, the Church of the Augsburg denomination in Prekmurje (the Evangelicals). However, this finally did not help them. Some people, who seemed suspicious to the authorities, had to submit extracts from the birth register, in some cases three to five generations back that they are not of Jewish origin.

¹ Mag Franc KUZMIČ, Museum counsellor in retirement, Murska Sobota.

Poskus obnove judovske skupnosti v Gorici

Renato Podbersič¹

V prispevku je obravnavan poskus obnove judovske skupnosti, ki je dolga stoletja dajala pomemben pečat Gorici in njeni deželi. Uničena je bila med holokavstom, po koncu druge svetovne vojne si kljub poskusom ni nikoli več prav opomogla. Gorica je bila dolga stoletja mesto ob etnični meji, sicer pa je šlo za večinsko italijansko-furlanski (in v veliko manjši meri do konca prve svetovne vojne tudi nemški) jezikovni otok sredi slovenskega podeželja. Judje so se opredeljevali za italijansko stvarnost. V deželi so bili neprekinjeno prisotni od srednjeveških časov, in to tudi zaradi priliva iz krajev v srednji in vzhodni Evropi. Poleg tega je v deželi samo mesto Gorica izrazito kazalo svojo pestro versko raznolikost s katoliško, protestantsko in judovsko prisotnostjo. Podeželsko prebivalstvo je do judovstva obranjalo predvsem nepoznavanje in nezanimanje ter pogosto tudi versko in narodno pogojen negativen odnos.

Ključne besede: *Judje na Goriškem, obnova judovske skupnosti po holokavstu, zavezniška vojaška uprava na Primorskem, vojaški rabin Nathan Barack*

Osvoboditev Gorice in jugoslovanski umik iz mesta

Ob koncu druge svetovne vojne, v začetku maja 1945, so Gorico zasedli jugoslovanski partizani iz enot IX. korpusa in Škofjeloškega odreda. V zadnjih dneh aprila 1945 so se skozi Gorico valile množice umikajočih se kolaborantskih enot, predvsem srbskih četnikov, ki so povzročili tudi zločine v mestu in okolici. Goriški komite narodne osvoboditve (*Comitato di Liberazione Nazionale di Gorizia*) je še pred prihodom slovenskih partizanov organiziral mestno stražo, ki je sprožila upor in kratkotrajne spopade s četniki.²

Med pripadniki mestne straže se je boril tudi Bruno Levi, eden redkih še preostalih oseb judovskega rodu v mestu.³ Po partizanskem vkorakanju v mesto je oblast prevzela »Komanda mesta Gorica«, ki ji je poveljeval major Aco Zupanc. Že 14. maja 1945 so jugoslovanske zasedbene oblasti izdale dvojezično odredbo št. 7, ki je razveljavljala vse rasne zakone nekdanjih fašističnih in nacističnih oblastnikov, tudi glede protijudovske zakonodaje.⁴ Preživeli goriški Judje so se začeli vračati iz taborišč in skritišč ter se obračati na jugoslovanske zasedbene oblasti glede vračila zaplenjene lastnine. To imetje je po nemškem odhodu upravljala Okrajna uprava KUNI (Komisija za upravo narodne imovine) in tako naj bi bilo do vrnitve lastnikov ali do ugotovitve njihovih zakonitih dedičev. Nekaj nepremičnin so oddali v najem.

1 Dr. Renato PODBERSIČ, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.

2 Lucio FABI, *Storia di Gorizia*, Padova 1991, str. 188–189; Zdravko KLANJŠČEK, *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske*, Ljubljana 1999, str. 428–445; Kaja ŠIROK, *Kalejdoskop goriške preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi*, Ljubljana 2012, str. 103–110.

3 Italo CHIARION, *La storia di Bruno Levi. Gli effetti delle leggi razziali del 1938*, v: *Isonzo/Soča*, št. 85, Gorizia 2009, str. 30–31.

4 Odredbo v obliki plakata danes hrani muzej v okviru sinagoge v Gorici.

Tako je Bruno Tivan, »okrajni upravitelj KUNI«, ⁵ 6. junija 1945 pooblastil Karla Kavčiča iz Gorice, da kot pooblaščenec v imenu KUNI za Goriško okrožje upravlja naslednjo »lastnino pregananih Judov«:

1. Samuele Pincherle, tri hiše v Gorici
2. Traubner, hiša v Gorici
3. Carlo Dörfles, dve hiši v Gorici
4. Attilio Morpurgo, hiša v Gorici
5. Carlo Dörfles in Benvenuto Pajer, tri hiše v Gorici
6. Beno Morpurgo, hiša v Gorici
7. Mario Remo Morpurgo, hiša v Gorici
8. Luigi Schönfeld (dediči), hiša v Gorici
9. Giuseppe Renato Morpurgo, hiša v nekdanjem getu v Gorici
10. inž. Bolaffio in Marcolini, hiša v Gorici
11. Maria Donati, hiša v Gorici

O judovskem premoženju je okrajni upravitelj KUNI 5. julija 1945 sestavil poročilo za »Okrožni narodnoosvobodilni odbor za Goriško« s sedežem v Gorici. V uvodu je zapisano: »Komisija je prevzela v upravo nekaj nepremičnin (stavb) v Gorici komaj meseca maja t. l., ko so naši junaški borci osvobodili Gorico in je začela poslovati ta Komisija. Prej so bili razni upravitelji, ki jih je imenoval nemški svetovalec (*Deutsche Berater*) v Gorici.«⁶

Nekdanje upravitelje (Camillo Sicherle, Ugo Cosulich in Marcello Agazzi) so nove oblasti »povabile« na pogovor v svoj urad. Izvedeli so, da naj bi nemški upravitelji do prihoda partizanov upravljali nepremičnine naslednjih judovskih lastnikov: Elde Morpurgo (lastnica petih stavb na različnih ulicah v Gorici), Amalie Michelstaedter/Micheletti, roj. Pavia (lastnica ene hiše), dr. Bruna Luzatta (lastnik dveh hiš na različnih ulicah v Gorici), I. Trautner (dve hiši na ulici Brigata Pavia), lastnino *Judovskega združenja* v ulici Tunisi (tri stavbe), dr. Rema Morpurgo (hiša v nekdanjem getu) in Samuela Pincherleta (trgovina na Travniku, dve hiši). Lastnik »I. Trautner« je najverjetneje Izak Traubner, sestavljavci dokumenta so pri zapisovanju očitno naredili napako.⁷

Že danprej, torej 4. julija 1945, je krajni upravitelj Okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Goriško zahteval, da mu iz Goriške hranilnice v Gorici sporočijo »Seznam deponiranih vrednostnih papirjev«, ki jih je nemški svetovalec v Gorici ukazal zapleniti Judom. Nadalje je v zahtevi zapisal: »Ker spada vsa imovina judov do njih vrnitve ali do ugotovitve zakonitih dedičev v upravo te komisije, Vas prosimo, da nam takoj pošljete natančen seznam vseh papirjev pri Vas deponiranih za gori omenjeni račun in polico ter da navedete po možnosti za vsakega posameznega

5 Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), AS 1818, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst, škatla 217, mapa II, ovoj 1.

6 ARS, AS 1818, škatla 219, mapa III, ovoj 4.

7 Ibid.

lastnino, zavod ki ga je izdal in do kdaj je bila vsaka renta (obresti) inkasirana.«⁸

Po podpisu beograjskega in devinskega sporazuma (9. in 20. junija 1945) se je jugoslovanska vojska delno umaknila s tega območja, ki je mednarodnopravno še vedno ostajalo del italijanske države. Dne 12. junija 1945 je zavezniška vojska glede na dogovore prevzela oblast na območju zahodno od t. i. Morganove linije. V skladu s podpisanima sporazumoma naj bi zavezniki svojo zasedbeno cono upravljali v sodelovanju z že obstoječimi strukturami oblasti, ki jih je na območju organizirala jugoslovanska oblast. Morganova linija, poimenovana po ameriškem generalu Williamu D. Morganu, je razdelila ozemlje Julijske krajine na dve coni. V coni A je bila vzpostavljena Zavezniška vojaška uprava (ZVU), v coni B pa Vojaška uprava Jugoslovanske armade (VUJA). Večina slovenskega in majhen del italijanskega prebivalstva sta zaradi tega izražala razočaranje. Meja med obema conama je v Posočju v glavnem potekala po reki Soči, večina Goriške pa je, približno do Grgarja, Ajševice in Batuj, spadala k coni A. Do konca junija 1945 je v tej coni še vedno delovala Narodna zaščita. Nato so jo Anglo-Američani ukinili in v to službo postavili svoje ljudi. Do položajev se je dokopalo veliko nekdanjih fašistov, le prav malo je ostalo slovenskih domačinov, tudi zaradi nespametne jugoslovanske propagande proti kakršnemu koli sodelovanju z zavezniki.⁹

Jugoslovanska vojska se je torej morala umakniti iz Gorice, prišli so zavezniški vojaki in z njimi tudi upravni delavci. Poverjeništvo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje s sedežem v Ajdovščini je sicer izdalo »odredbo o začasni upravi sovražne in zapuščene imovine«.¹⁰ V skladu z omenjeno odredbo bi morali Judje dokazovati svojo pravico do lastnine, ki so jim jo ukradli in zaplenili nacisti, in ta bi jim bila nato vrnjena. Toda jugoslovanske oblasti po umiku iz cone A niso imele več nobenega vpliva, torej tudi ne v Gorici, kjer je bila koncentrirana večina judovske lastnine.

Kljub umiku iz Gorice je »Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta«, ki je bila ustanovljena leta 1944, pripravila precej natančen seznam odpeljanih Judov iz okraja Gorica. Že med vojno (12. novembra 1944) je omenjena komisija v prijavi št. 148 zabeležila primer odpeljanega judovskega tovarnarja iz Gorice. Šlo je za Ladislava (Herskovitza) Ercolija, rojenega leta 1905 na Reki, ki so ga Nemci aretirali 27. septembra 1943 na domu v Gorici in poslali v taborišče, od tam pa se ni več vrnil.¹¹

Ista komisija je o aretacijah Judov iz Gorice zapisala: »Aretacije so bile izvršene leta 1943 in 1944. Nemci so aretirali in poslali v taborišče 48 Židov iz Gorice, od katerih

8 ARS, AS 1818, škatla 222, mapa I.

9 Nevenka TROHA, *Komu Trst*, Ljubljana 1999, str. 20–21; ŠIROK 2012, str. 112–119.

10 ARS, AS 1835, Poverjeništvo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje, škatla 1, mapa VI.

11 ARS, AS 1818, škatla 231, mapa III, ovoj 2.

se je vrnil samo eden do danes nazaj.«¹²

Domnevati smemo, da je bil omenjeni seznam sestavljen v drugi polovici septembra 1945, kajti pod št. 29 je vpisan Jakob Jacoboni, za katerega je zapisovalec že vedel in ob imenu tudi zapisal, da se je iz taborišč vrnil živ 14. septembra 1945. Poleg tega je v seznamu napaka pri št. 42; gre za Iris Steinmann, ki je tudi preživela selekcijo v Auschwitzu po prihodu transporta. Poslana je bila na suženjsko delo v taborišču, kjer je dan za dnev prenašala kamenje in trpela lakoto. V začetku januarja 1945 je bila z vlakom poslana v koncentracijsko taborišče Bergen-Belsen, tam pa se je pridružila tistim srečnežem med taboriščniki, ki so preživeli marš smrti iz Auschwitza. Ob osvoboditvi iz taborišča Bergen-Belsen je tehtala samo 23 kg. Očitno vsega tega zapisovalec ni vedel, kajti po osvoboditvi taborišča jo je Rdeči križ odpeljal na zdravljenje v neki sanatorij na jugu Švedske. Po odpustu se ni vrnila v Gorico.¹³

Zmedenost in krizo nacionalne identitete kaže tudi žalostna zgodba s srečnim koncem, ki se je poleti 1945 odvijala daleč proč iz Gorice. Giacomo Jacoboni, rojen leta 1928 v Gorici, je srečno preživel grozote taborišč Auschwitz, Dora in Bergen-Belsen. Nemci so ga sicer jeseni 1943 najprej poslali v Auschwitz, toda leta 1944 je bil premeščen v delovno taborišče Dora. Po pripovedovanju brata Adolfa Jacobonija naj bi bil Giacomo v Auschwitzu sprva dodeljen za delo v krematoriju, pri sežiganju trupel, v t. i. oddelkih »Sonderkommando«.¹⁴ Njegov »lagerführer«, neki nemški kriminallec, naj bi ga vzel pod okrilje, ker naj bi se mu mladenič smilil. Hkrati naj bi mu povedal, da taboriščniki, ki so delali ob pečeh v krematoriju, ne preživijo, ker jih Nemci zamenjujejo in pobijajo. Giacomu naj bi tako uredil premestitev v drugo taborišče.¹⁵ Na koncu je pristal v taborišču Bergen-Belsen in tam je aprila 1945 dočakal zavezniško osvoboditev. Zbolel je za tifusom. V bolnišnici, kamor so ga verjetno prepeljali zavezniški vojaki, ga je popisal Jugoslovanski komite pod imenom Jakob Jakoboni. Takrat se je tudi izjasnil, da je – Jugoslovian iz Gorice, judovske vere.¹⁶ Domnevati smemo, da je bila to v tistem času osebna odločitev in izbira prestrašenega mladeniča, ki je pač iskal možnosti dostojnega preživetja po dolgih mesecih v taborišču. V tistem času je bila verjetno boljša odločitev za Jugoslavana kot za Italijana v nekdanjih nemških taboriščih.

12 ARS, AS 1818, škatla 231, mapa III, ovoj 1.

13 Antonella GALLAROTTI, *Le-Zikkaron – In memoria: per non dimenticare i deportati della comunità ebraica di Gorizia nel cinquantesimo anniversario, 23 novembre 1943*, Monfalcone 1994, str. 24 in 66; Adonella CEDARMAS, *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*, Pasian di Prato 1999, str. 236; Renato PODBERSIČ, *Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950*, doktorska disertacija, Koper 2016, str. 231.

14 *Sonderkommando* – t. i. delovne skupine, sestavljene iz taboriščnikov, ki so po ukazu nacistov delovale v uničevalnih taboriščih. Sestavljali so jih skoraj izključno samo Judje. Njihova naloga je bila praznjenje plinskih celic, ropanje žrtev, prevoz v krematorije in delo v njih. To so počeli v zameno za manjše priboljške. Po določenem času so jih Nemci pobili in pripeljali novo skupino.

15 GALLAROTTI 1994, str. 24; Silva BON, *Testimoni della Shoah. La memoria dei salvati*, Gradisca d'Isonzo 2005, str. 102.

16 Yad Vashem, International tracing service, Central name index, št. 13503522 in 13503524.

Tedanje kaotično stanje na Goriškem je v svojih spominih opisal tudi Marcello Morpurgo,¹⁷ mlad judovski izobraženec iz Gorice: »Novice iz Gorice niso dobre. Radi bi se vrnili čim prej, vsaj na obisk. Vendar smo izvedeli, da mnogi Italijani bežijo. Mesto je okupirala Titova jugoslovanska vojska. Medtem ko se zdi, da so se nacionalizmi končali, se začenja nov konflikt, prisoten že prej, sedaj pa še bolj aktualen in pereč. Italijani in Slovenci so se borili drug poleg drugega proti skupnemu sovražniku, vsakemu rivalstvu bi se morali izogibati. Manjšine, kjer koli so, bi morale biti svobodne in spoštovane, vendar je pri Slovanih spomin na fašistično nasilje še preveč živ in oster. Kljub partizanski vojski je težko pozabiti na pritisk, neusmiljeno raznarodovanje in nato celo priključitev Ljubljane k Italiji. Može, ki so se trdo borili kot partizani, zahtevajo nazaj pravico do svoje zemlje, brez upoštevanja, da živi tam veliko Italijanov. Kakršen koli sporazum je videti nemogoč. Nacionalizmi in različne ideologije že vnaprej obsojajo na neuspeh vsak poskus medsebojnega razumevanja. Po štiridesetih dneh so posegli vmes zavezniki in končali jugoslovansko okupacijo ter prevzeli nadzor nad Julijsko krajino.«¹⁸

Ob koncu avgusta 1945 je v Gorici živelo samo še dvanajst Judov: Steno Donati, Giacomo Farber, Adolfo Jacoboni, Gilda Luzzatto (vdova Morpurgo), Marcello Morpurgo, Ermanno Oppieri, Livio Oppieri, Giacomo Rosenbaum, Rubbino Rotstein, Egone Sterri, Walter Gualtierio Windspach in Gina Windspach.¹⁹ Judje so spet postali »navadni« državljanji z vsemi pravicami, ki so jim bile odvzete z rasnimi zakoni leta 1938. Jeseni 1945 je svojo dejavnost obnovilo vodstvo judovske skupnosti v Gorici, predsednik je postal Ermanno Oppieri, člani pa so bili še Giacomo Farber, Marcello Morpurgo, Rubino Rotstein in Walter Gualtierio Windspach.²⁰

V Gorici se je medtem nastanilo poveljstvo ameriške 88. pehotne divizije, popularno imenovane »Blue Devils« (Modri vragi), ki ji je poveljeval general Bryant E. Moore.²¹ V tej enoti je služilo veliko judovskih vojakov, za njihovo duhovno oskrbo pa je skrbel vojaški rabin stotnik Nathan A. Barack,²² pripadnik ortodoksnega judovstva, s svojimi pomočniki. Ameriškim vojakom judovske veroizpovedi so nudili duhovno

17 Marcello Aronne Morpurgo (1919–2012), član ugledne goriške judovske družine. Na univerzi v Padovi je diplomiral iz književnosti. Med vojno se je skrival v Benečiji (it. Veneto), po ustanovitvi države Izrael pa se je odselil tja in se poročil z Miriam Bolaffio.

18 Marcello MORPURGO, *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*, Udine 1986, str. 186–187.

19 Archivio storico dell'Unione delle comunità ebraiche Italiane (dalje AUCEI), Roma, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 71 C.

20 CEDARMAS 1999, str. 237.

21 John P. DELANEY, *The Blue Devils in Italy: A History of the 88th Infantry Division in World War II*, Nashville 1988, str. 323–339; ŠIROK 2012, str. 117–119.

22 Nathan A. Barack, rojen leta 1913 v Rusiji. Družina se je leta 1923 preselila v Chicago v ZDA. Kot rabin se je prostovoljno pridružil ameriški vojski junija 1944. Po vojni se je vrnil k svojemu osnovnemu poklicu, postal je ugleden rabin in avtor številnih judovskih verskih knjig. Od leta 1949 je kar 33 let deloval kot rabin v mestu Sheboygan v Wisconsinu. Umril je leta 1999 v ZDA, na lastno željo je bil pokopan v Jeruzalemu.

oskrbo,²³ poskrbeli pa so tudi za pomoč maloštevilnim vračajočim se judovskim družinam.²⁴ Ob njegovem prihodu na Goriško oktobra 1945 je goriška judovska skupnost narasla na 25 odraslih članov. Rabin Barack je obnovil redne verske obrede, organiziral razdeljevanje pomoči in pripravil judovska praznovanja. Priskrbel je dovoljenje za ponovno uporabo sinagoge, kajti med vojno je bila onečaščena. Pri obnovi so pomagali nemški vojni ujetniki. Ponovno so jo posvetili 2. novembra 1945. Obrede je vodil rabin Barack, poleg krajevnih Judov pa so jim prisostvovali tudi ameriški vojaki judovske vere, ki so prihajali v Gorico tudi iz bolj oddaljenih postojank. Prav rabin Barack si je prizadeval za pristrčen odnos s krajevnim prebivalstvom. Navadno je poskrbel, da so ljudem po petkovi večerni molitvi ob začetku šabata²⁵ postregli s krofi in kavo. Še posebej slovesno je bilo za judovski praznik luči (hebr. *hanukkah*) decembra 1945, ko so ameriški vojaki organizirali ples, ki so se ga udeležili tako vojaki kot civilisti, tako Judje kot Nejudje.²⁶

Še večji dogodek se je zgodil spomladi 1946, ko so praznovali *seder*, ki označuje začetek obhajanja judovske velike noči. Zbrali so se v veliki dvorani gledališča na nekdanjem sedežu fašistične mladine (*Casa Balilla*) v Gorici. Ob tem prazniku, povezanem z biblijskim izhodom iz Egipta, je rabin Barack ukazal pripraviti velike kartonske napise v angleščini, ki so pripovedovali biblijske zgodbe. Pri čiščenju dvorane in pripravi slavnostne večerje so sodelovali nemški vojni ujetniki. Tako so tudi lupili krompir pod nadzorom judovskih domačinov. To so bila majhna zadovoljstva po tragičnih izkušnjah medvojnega časa.²⁷

Pri praznovanju je sodelovalo okrog tristo vojakov in vsi goriški Judje, tedaj prisotni v Gorici. Na odru je stala slavnostna miza, pri kateri so sedeli vojaški poveljniki, vojaški kurati vseh veroizpovedi in predsednik goriške judovske skupnosti. Vsak izmed njih se je predstavil s kratkim nagovorom.²⁸

Ameriški vojaki, ki so prejeli dobre vojaške plače, so očitno poznali vrednost preostalih, sicer redkih judovskih predmetov v Gorici. Tako je neznani ameriški vojak januarja 1947 od gospoda A. M. za 12.000 lir odkupil dragocen krožnik iz Pesara, izdelan leta 1560, z upodobitvijo judovske velikonočne zgodbe. Verjetno je šlo za najstarejši ohranjeni predmet iz goriške sinagoge.²⁹

23 Vojaški rabini so predstavljali okrog 2 % vseh vojaških kuratov v ameriški vojski. Do maja 1945 se je njihovo število povečalo na 3,7 %, bilo jih je 311, od tega jih je 147 pripadalo reformnemu judovstvu, 96 konservativnemu in 86 ortodoksному. Več o tem: Alex GROBMAN, *Rekindling the flame – American Jewish Chaplains and the Survivors of European Jewry, 1944–1948*, Michigan 1993.

24 MORPURGO 1986, str. 206–207; GROBMAN 1993, str. 120 in 162–163.

25 Šabat (hebr. *shabbat*) je v judovstvu dan počitka. Obeleževanje se začne v petek ob sončnem zahodu in traja do sončnega zahoda v soboto. Tedenski judovski praznik simbolizira dan Gospodovega počitka, potem ko je šest dni ustvarjal svet.

26 MORPURGO 1986, str. 207.

27 Ibid., str. 207–208.

28 Ibid.

29 Ranieri Mario COSSAR, *Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia*, v: *Arti Grafiche Fratelli Cosarini*, Pordenone 1948, str. 155.

Kljub takratnemu optimističnemu razpoloženju je bilo slutiti, da bo nekakšen razcvet judovskega življenja v Gorici trajal tako dolgo, dokler bodo prisotni ameriški vojaki. Vojaški rabin Barack je ostal v Gorici do avgusta 1947, ko se je vrnil v ZDA. Postal je rabin v Beth El Congregation v mestu Phoenix v Arizoni.³⁰

Odhod rabina Baracka iz Gorice je zelo prizadel člane krajevné judovske skupnosti. V Gorici ga je nasledil vojaški rabin Milton Elefant (1917–2012); tudi on je pripadal ortodoksному judovstvu. Elefant je svoj sedež kmalu prenesel v Trst, kjer je del enot ameriške 88. pehotne divizije nadaljeval svojo mirovniško misijo tudi po 15. septembru 1947 in nastanku Svobodnega tržaškega ozemlja.³¹ Naslednikom se je rabin Barack oglasil 6. avgusta 1947 kar iz Arizone, kjer je služboval. Pismo v angleščini je odličen vir tudi za poznavanje razmer v Gorici in pojasnila o krajih zvitkov Tore iz sinagoge: »Pripravljen sem vam nuditi vsakršno potrebno pomoč. Ne jaz ne moji pomočniki nismo nikoli posedovali ključev sinagoge v Gorici. Imel jih je italijanski sosed, upravník sinagoge. Kakor koli, ključi so bili vedno dostopni vsem ameriškim vojakom kot tudi vsem pripadnikom judovske skupnosti v mestu. Gospod Wodlinger pravi, da je skupnost odkrila izginotje zvitkov Tore po odhodu divizije. Kakor vem, je bila 88. divizija marca 1947 še vedno v Gorici. To je bilo osem mesecev po obdobju, v katerem so predvidevali, da se je tatvina zgodila [...]. Goriška skupnost mi je podarila navadno in majhno različico Sefer Tore (in me hkrati izvolila za častnega rabina). Alfredu Smithu je bil podarjen majhen zvitek v zahvalo za njegove zasluge. Naslednji dogodek je morda v tem primeru ključen. Nekega dne je gospod Oppieri, predsednik skupnosti, prišel v pisarno s pismom, ki ga je prejel od Juda iz sosednjega mesta (zunaj našega območja delovanja in z majhno judovsko populacijo). V pismu je pisalo, da sta si dva judovska vojaka sposodila svečnike za praznovanje praznika seder, ki ga je opravil vojaški rabin Smith iz štaba v Livornu. Ime in naslov, ki sta bila podana, se nista zdela originalna. Zato sem pomislil, da so pisca prevarali neznani vojaki. Smith je bil v pisarni, ko sem povedal Oppieriju, da ne poznam nobenega rabina z imenom Smith, ki bi bil nastanjen v Livornu, in da si tam nismo izposodili nobenih svečnikov (Oppieri je bil na praznovanju sedra s preostalimi Judi). Smith je bil moj pomočnik do junija 1946. Berland se je včasih vključil v delo, prišel mi je zelo prav, ko sem ga potreboval, še posebej ob pripravah na hanuko in pasho. Nekajkrat sta Smith in Berland sama odšla na obhode. Ko je Smith junija odšel, je Berland postal moj pomočnik in kasneje tudi pomočnik rabina Elefanta. Kmalu po mojem odpustu iz vojske je Berland prejel sporočilo *Yiddish press*, ki mu ga je poslal njegov brat. Dal mi ga je prebrati. V sporočilu je pisalo, kako so judovski vojaki v Italiji rešili zvitke, ki so jih onečastili nacisti v uničeni sinagogi. V sporočilu tudi piše, da je Berlandov oče svoji kongregaciji prepustil odločitev o usodi zvitkov Tore. Sporočilo sem povezal s pismom, ki mi ga je pokazal gospod Oppieri, in prosil Berlanda, naj mi pove resnico. Priznal je, da sta se neko nedeljo on in Smith ustavila v uničeni sinagogi, kjer sta našla nekaj zvitkov Tore. Smith ga je nagovarjal, naj vzame zvitke in naj tega nikakor ne pove vojaškemu rabinu. Ko sem poslušal zgodbo, me je prevevala jeza. Pozval sem Berlanda, naj piše svojemu očetu

30 GROBMAN 1993, str. 198.

31 MORPURGO 1986, str. 208.

in ga pozove k vračilu zvitkov, ne glede na to, ali so bili v tistem mestu uporabljeni ali ne. O tem sem obvestil tudi gospoda Oppierija. Ko sem se vrnil v Phoenix, sem pisal Smithu s prošnjo, da vrne vse, kar je vzel brez mojega dovoljenja. Odgovora nisem prejel. Predlagam, da direktor Judovskega dokumentacijskega centra v Milanu kontaktira dr. Marcella Morpurga, dosegljivega na naslovu Združenja judovskih učiteljev. Morda bi mu lahko posredoval informacije o obdolžencih.«³²

Leta 1946 se je število vpisanih članov povzpelo na 54 oseb. Mali preporod goriške judovske skupnosti se je, na žalost, nadaljeval le do dokončne razmejitve med Jugoslavijo in Italijo, določene na mirovni pogodbi v Parizu 10. februarja 1947. Prebivalstvo na Goriškem je čakalo na uresničitev te mirovne pogodbe, na 15. september 1947, ko sta bila cona B in del cone A priključena k Jugoslaviji, preostalo ozemlje cone A, vključno z Gorico, pa k Italiji. V nekdanj upravno, gospodarsko, kulturno in socialno enoten prostor je zasekala nova državna in ideološka meja ter Goriško boleče razdelila za nekaj prihodnjih desetletij.³³

Po odhodu zavezniške vojaške uprave sredi septembra 1947 se je obnova judovske skupnosti močno upočasnila, tudi zaradi odhoda ameriških judovskih vojakov in njihovega rabina. Zato je bilo treba še pred njihovim odhodom poiskati novega uslužbenca judovske verske občine, ki ga v mestu in okolici ni bilo na voljo. Predsednik goriške judovske občine Ermanno Oppieri se je zato 25. junija 1947 obrnil na Zvezo judovskih skupnosti Italije v Rimu. Poudaril je, da jim odhod Američanov predstavlja velike težave, kajti prav ameriški vojaški rabin s svojima dvema pomočnikoma jim je od 1. avgusta 1945 omogočal redno opravljanje vseh obredov. Predsednik Oppieri je nadalje posebej poudaril, da pri tem Judje v Gorici niso imeli nobenih stroškov in niti skrbi. Pravzaprav jih je skrbelo le to, kaj se bo z njimi dogajalo po odhodu zavezniške uprave. Vodstva v Rimu ni prosil za pomoč pri duhovni oskrbi, kajti zavedal se je, da bi bilo to praktično nemogoče. V Gorici jim namreč ni uspelo dobiti kandidata za uslužbenca judovske verske občine, ki naj bi prišel iz nekega begunskega taborišča. Problem bi nastopil s plačilom, kajti v Gorici jim je primanjkovalo denarja, zato so v Rim prosili za kritje stroškov, in sicer 10.000 lir mesečno. Na koncu se je predsednik Oppieri skliceval še na zadnji kongres italijanskih Judov v Milanu, kjer so izrecno sklenili, da se bodo trudili za ohranjanje majhnih judovskih skupnosti.³⁴

Odgovor iz Rima je bil poslan 18. julija 1947. V kratkem vljudnostnem pismu so želeli izvedeti ime potencialnega uslužbenca judovske verske občine, ki naj bi prišel v Gorico. Hkrati so jih svarili, naj bodo previdni, koga bodo izbrali, kajti v nekaterih drugih italijanskih judovskih skupnostih so očitno imeli slabe izkušnje s kandidati. V Rimu so bili pripravljeni denarno pomagati šele potem, ko bi izvedeli za vse načrte

32 Letter from Rabbi Nathan A. Barack to Aryeh. American Jewish Joint Distribution Committee – Archives, dostopno na: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/Geneva45-54/G45-54_Count/G45-54_IT_005/G45-54_IT_005_0964.pdf.

33 CEDARMAS 1999, str. 237; PODBERSIČ 2016, str. 228–230.

34 AUCEI, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 32 G, fasc. 25, mapa Gorizia.

V Gorici so pripravili odgovor in 28. julija 1947 v Rim sporočili, da je njihov kandidat Feiwl Wolkowicz, star 52 let, po rodu s Poljske, ki je že pred drugo svetovno vojno nekaj časa bival v Gorici skupaj z ženo in tremi otroki. Kot tujega državljana so ga italijanske oblasti leta 1939 internirale skupaj z družino. Kasneje jim je uspelo, da so se rešili, prav takrat pa so bivali v begunskem taborišču v Milanu. Junija 1947 naj bi se tako kandidat Wolkowicz sam odpravil v Gorico, ker je slišal za težave pri duhovni oskrbi, ki naj bi nastale z odhodom Američanov. Bil naj bi dobro izobražen, znal je brati Sefer Toro, odlično je poznal krajevne običaje, motilo jih je edinole njegovo slabše poznavanje italijanskega jezika. Poleg tega ni bil dovolj zdrav, kar bi mu onemogočalo pridobiti tudi dodaten zaslužek. Motilo jih je še, da kandidat ni bil usposobljen *šohet*,³⁶ torej bi morali to posebej plačevati, kljub temu da je bilo v goriški skupnosti malo članov, ki so se prehranjevali s *košer*³⁷ hrano. Poleg tega v goriški skupnosti skoraj ni bilo otrok in ne bi prišel v poštev niti kot učitelj.³⁸

Odhod zavezniške uprave se je bližal, toda rešitve ni bilo blizu, kajti iz vodstva v Rimu so 5. avgusta 1947 vljudno in hkrati odločno sporočili, da s kandidatom Wolkowiczem niso zadovoljni, ker očitno nima vsega znanja, ki bi ga potreboval za nemoteno delo kot uslužbenec judovske verske občine. Najbolj jih je motilo, ker ni bil usposobljen šohet, pomanjkanje tega znanja pa je bilo za vodstvo v Rimu nujno potrebno in brez tega niso videli možnosti za zaposlitev. V Gorico so poslali kratek pisni nasvet,³⁹ naj še naprej iščejo ustreznega kandidata, takega, ki bi zadostil vsem potrebam goriške *kehile*⁴⁰. Dopisovanje se je s tem zaključilo in o prihodu novega kandidata v Gorico ni bilo več govora.

Leta 1948 je bilo v Gorici v judovsko skupnost včlanjenih le še 34 članov, medtem ko je skupnost v Vidmu štela 37 članov.⁴¹

Ameriška pomoč takoj po končani vojni je sicer poživila stanje v judovski skupnosti, ni pa nudila zagotovila za nadaljnji obstoj Judov v Gorici. Po odhodu ameriških vojakov jim je v skupnosti nekaj časa še uspevalo zagotavljati *minjan*⁴² za opravljanje obredov v goriški sinagogi. Preostali Judje so se zbirali predvsem ob večjih praznikih, lastnega rabina niso več imeli. Versko izobrazbo redkim preostalim

35 AUCEI, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 32 G, fasc. 25, mapa Gorizia.

36 *Šohet* – obredni klavec živine, ki se uporablja za prehrano, kakor zahteva judovski zakon.

37 *Košer* – obredno čist. Judovska vera namreč določa poseben protokol, po katerem mora biti hrana pripravljena.

38 AUCEI, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 32 G, fasc. 25, mapa Gorizia.

39 AUCEI, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 32 G, fasc. 25, mapa Gorizia.

40 *Kehilla* – judovska verska občina.

41 AUCEI, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 71 C.

42 *Minian* – skupnost najmanj desetih odraslih Judov, starejših od 13 let, potrebnih za judovsko molitev.

judovskim otrokom so nudili kar starejši člani skupnosti. Judovsko izseljevanje iz Gorice se je nadaljevalo, predvsem v novonastalo državo Izrael, v večja italijanska mesta in v Združene države Amerike.⁴³ Za odhod iz mesta sta se odločila tudi edina preživela povratnika iz nacističnih koncentracijskih taborišč. Giacomo Jacoboni je leta 1948 z ladjo Lugano Vapor odplul v Venezuelo in si ustvaril družino. Po pričevanju brata Adolfa se je Giacomo po strašni izkušnji v nacističnih taboriščih jeseni 1945 vrnil v Gorico. Njegovo telo je bilo v celoti oteklo, verjetno zaradi zdravil, ki jih je prejemal med zdravljenjem v ameriški vojaški bolnišnici po rešitvi iz koncentracijskega taborišča Bergen-Belsen. Še vedno je bil v šoku, svojo taboriščno travmo je reševal tako, da se je vrgel na delo v Gorici, hkrati pa je imel velik strah pred izhodom iz stanovanja. Umiril se je po nekaj mesecih, potem pa se je odločil za odselitev v Južno Ameriko.⁴⁴

Iris Steinmann se iz taborišča Bergen-Belsen sploh ni vrnila v Gorico. Po zdravljenju na Švedskem se je naselila v Tel Avivu v novoustanovljeni državi Izrael. Gorico je zapustil tudi prof. Marcello Morpurgo. Leta 1946 se je udeležil seminarja na taboru za judovske učitelje, ki ga je organiziralo Združenje judovskih učiteljev iz Milana. Po nastanku države Izrael se je odselil tja in živel v mestu Berševa. Italijansko veleposlaništvo v Tel Avivu ga je priznavalo kot uradnega prevajalca za hebrejski jezik.⁴⁵

Leta 1951 je ulica v nekdanjem goriškem getu spet dobila svoje staro ime – Via Ascoli.⁴⁶ V prisotnosti krajevnih oblasti so v atriju sinagoge 13. maja 1951 odkrili spominsko ploščo v spomin na odpeljane in pobite goriške Jude. Verski obred ob slovesnosti je opravil tržaški rabin dr. Mayer Relles (1908–1995). Na plošči je zapisanih 45 imen odpeljanih iz Gorice, štiri imena odpeljanih iz Vidma in imeni dveh padlih partizanov judovskega rodu (Giacomo in Tullio Donati). Na vrhu je napis v hebrejščini iz Biblije: »Zares, zaradi tebe nas ves dan pobijajo, imajo nas za klavne ovce« (Ps 44, 23).⁴⁷

Judovski skupnosti je še nekaj let uspevalo zagotavljati minjan za opravljanje verskih obredov, leta 1969 pa se je zaradi pomanjkanja članov združila z judovsko skupnostjo v Trstu.⁴⁸

43 Claudio BULFONI, *La sinagoga di Gorizia*, Gorizia 1991, str. 16; CEDARMAS 1999, str. 237.

44 BON 2005, str. 102.

45 CEDARMAS 1999, str. 12 in 236; PODBERSIČ 2016, str. 232.

46 V nekdanjem goriškem getu je bil rojen goriški Jud in mednarodno uveljavljeni jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907). Leta 1880 so goriške mestne oblasti po njem poimenovala glavno ulico v nekdanjem getu. Italijanske fašistične oblasti so to ulico leta 1940 preimenovala v Vio Tunisi. Več o tem glej: PODBERSIČ 2016, str. 166.

47 BULFONI 1991, str. 29–30 in 53; CEDARMAS 1999, str. 237.

48 MORPURGO 1986, str. 208–209; BULFONI 1991, str. 16 in 26.

Slika 13: Slovesnost v goriški sinagogi leta 1951

Judovsko pokopališče v Rožni Dolini

Na goriško judovsko skupnost danes spominja judovsko pokopališče oziroma »hiša živčih« (hebr. *Beth-Ha-Chajim*) v Rožni Dolini pri Gorici, kjer je pokopanih več kot 900 Judov. Najstarejši nagrobnik, ki danes ni več ohranjen, naj bi segal v drugo polovico 14. stoletja.

Judovska skupnost iz Gorice je 31. avgusta 1945 v Rim poslala poročilo, v katerem najdemo tudi obvestilo o stanju pokopališča v Rožni Dolini. Sporočili so, da je poškodovano, deloma zaradi vojne, deloma verjetno zaradi vandalskih izpadov.⁴⁹

Za svoje judovske pogrebe so ga goriški Judje uporabljali do spomladi 1947, sredi septembra 1947 pa je nova meja med Jugoslavijo in Italijo pokopališče odrezala od sedeža skupnosti v Gorici. Po odločitvi tedanjih vodilnih jugoslovanskih političnih oblasti so jeseni 1949 začeli graditi novo mesto, Novo Gorico. Del grobov z judovskega pokopališča so premaknili v vzhodni kot pokopališča, ko so trasirali novo cestno povezavo z nastajajočim mestom. Obiski judovskega pokopališča v Rožni Dolini so danes bolj redki, nekaj več obiskovalcev pride le v dneh okrog *jom kipurja*,⁵⁰ dneva sprave, največjega judovskega praznika. Ob grobu navadno zmolijo *kadiš*,⁵¹ s katerim počastijo spomin na umrle. O tem obredu nam poroča že Marcello

49 AUCEI, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 39, fasc. 5.

50 *Yom Kippur*, eden največjih praznikov v judovskem koledarju, dan sprave. Praznuje se ob koncu judovskega liturgičnega leta. Judje se tega dne spominjajo greha, ki jih je v preteklosti ločil od Jahveja.

51 *Kaddish* – ena najstarejših judovskih molitev, ki se lahko opravi samo, če je zagotovljen minjan. Osrednja misel molitve je slavljenje in poveljevanje Jahveja.

Morpurgo v svojih spominih. Judovska mrliška vežica v Rožni Dolini je bila po razmejitvi leta 1947 prepuščena zobu časa, počasi se je spreminjala v kup ruševin. Decembra 1977 je bila s pogodbo prenesena na Krajevno skupnost Rožna Dolina. Goriško judovsko skupnost je pri tem zastopal Giacomo (Jakob) Rosembaum iz Gorice. Dokument o prenosu lastništva se danes hrani v arhivu tržaške judovske skupnosti. Novi lastnik jo je obnovil, tedanji novogoriški Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine pa leta 1985 vpisal kot kulturni spomenik lokalnega pomena. Objekt je bil torej razglašen za spomenik, za katerega naj bi veljal prvi varstveni režim. Na poznejši neprimeren odnos lokalnih oblasti do tega objekta, zlasti ko je v njem domoval igralni salon (z vednostjo vseh mogočih slovenskih ustanov za zaščito kulturne dediščine), so opozarjali različni judovski predstavniki, od tržaške judovske skupnosti do Svetovnega judovskega kongresa.⁵²

Maloštevilni judovski posamezniki iz Gorice za pokop umrlih poslej uporabljajo judovsko pokopališče na polju Comugna pri Gradišču ob Soči (*Gradisca d'Isonzo*).⁵³ Najstarejši nagrobnik na omenjenem pokopališču sega v leto 1805. Ohranjenih je še okrog osemdeset nagrobnikov, ki segajo v čas med letoma 1805 in 1940, ponovno pa so Jude v Gradišču začeli pokopavati po letu 1954.⁵⁴ Eden zadnjih pokopov preostalih goriških Judov je bil leta 2010, ko je bil na tamkajšnjem pokopališču pokopan inž. Elio Oppieri (1929–2010), sin Ermanna Oppierija.⁵⁵

52 PODBERSIČ 2016, str. 241.

53 Judje so živeli v Gradišču ob Soči verjetno že v srednjem veku, vendar je prva dokumentirana naselitev po letu 1560, ko se je tam naselil član rodbine Morpurgo, v virih tudi Marpuch oziroma Marpurg. Člani omenjene družine v Gradišču so kot »Hofjuden« užívali vladarjevo zaščito. Že ob koncu 16. stoletja se v Gradišču omenjajo judovske družine Luzzatto, Prister in Cohen. Tudi kasneje so tam prevladovali Aškenazi (Feigenbaum, Schiff, Berger) in pripadniki italijanskih judovskih družin (Senigaglia, Vitali, Pardo). Judovska skupnost v Gradišču ob Soči je formalno začela šele leta 1753, ko so bili imenovani tudi njeni voditelji. Prvi njihov popis v kraju je znan za leto 1764, ko je tam živelo 63 Judov. Njihovo število je malce naraslo po letu 1777, ko so se tam naselili Judje po izgonu z območja Beneške republike. Tako je leta 1782 v Gradišču ob Soči živelo 74 Judov. Ukvarjali so se z denarnimi posli, trgovino in industrijo pridelave svile. Verjetno najbolj znan pripadnik tamkajšnjega judovstva je bil Elia Morpurgo (1740–1830), uspešen trgovec, učen Jud, biblicist, prevajalec, publicist in najpomembnejši pripadnik nemškega judovskega razsvetljenstva (Haskala) v italijanskih deželah. Rabinske študije je obiskoval na ješivi (hebr. *yeshiva*) v Ferrari, dopisoval pa si je z judovskimi učenjaki po Evropi. Zaradi njegovega slovesa in podpore vladarjevi politiki glede Judov ga je avstrijski cesar Jožef II. najmanj štirikrat sprejel v zasebno avdienco. Ob popisu prebivalstva leta 1857 je judovska skupnost v Gradišču ob Soči dosegla svoj vrhunec s 135 pripadniki. V drugi polovici 19. stoletja je v kraju med Judi nastopila kriza in začeli so se seliti v večja mesta (Gorica, Trst). Skupnost v Gradišču se je postopoma manjšala, dokler ni bila leta 1893 ukinjena in priključena judovski skupnosti v Gorici. Tedaj je v Gradišču živelo še 29 Judov. Več o tem: Maddalena DEL BIANCO COTROZZI, *Gli ebrei nella fortezza e nella contea di Gradisca. Aspetti di storia e di cultura*, v: *Cultura ebraica nel Goriziano*, ur. Marco GRUSOVIN, Gorizia 2007, str. 49–62.

54 Ibid.; Elisabetta M. LORICCHIO, *Il cimitero ebraico di Valdirose*, v: *Beth ha Chajim. La casa dei viventi. Valdirose. Cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia*, ur. Elisabetta M. LORICCHIO, Agostino COLLA, Mariano del Friuli 2004, str. 23–24.

55 Claudio Bulfoni, ustno pričevanje avtorju, 4. 10. 2013.

Goriški Judje danes

Nekdanji geto, danes Ascolijeva ulica (*Via Ascoli*), je izgubil svoj pomen, sinagoga je začela propadati po ukinitvi judovske skupnosti leta 1969. Javnost je zelo pretresla novica, da je skupina fantov aprila 1972 vlomila v prostore sinagoge in onečastila tam shranjene zvitke Tore. Odpeljali so jih v Trst na restavriranje. Leta 1978 je tržaška judovska skupnost, lastnica in upravljavka goriške sinagoge, to predala v upravo občini Gorica (*Comune di Gorizia*). Mestne oblasti so se obvezale, da bodo sinagogo obnovili, vzdrževali in varovali. Ponovno so jo odprli 2. septembra 1984, za kar je bil zaslužen tedanji župan Antonio Scarano, med redkimi preostalimi goriškimi Judi pa velja poudariti zavzemanje Giacomina Rosembauma (1904–1989), sicer rojenega v kraju Zaberzie na Poljskem. Danes je sinagoga primerna za verske obrede, v pritličju pa je muzejska zbirka o zgodovini goriške judovske skupnosti »Gerusalemme sull'Isonzo«.⁵⁶

Na pomembno vlogo goriških Judov v preteklosti mesta in dežele pričajo tudi imena mestnih ulic, ki jih imajo: Graziadio I. Ascoli, Carlo Michelstaedter, Carolina Coen Luzzatto, Enrico Rocca, stopnišče Isacco Samuele Reggio. Posebej je treba omeniti vrt ob goriški sinagogi, ki nosi ime po Brunu Farberju, trimesečnem dojenčku in najmlajši žrtvi holokavsta med goriškimi Judi. Po slikarju Vittoriju Bolaffiu, rojenem Goričanu, ki je sicer večino življenja preživel v Trstu, se imenuje park. Jezikoslovci Ascoliju so poleg ulice v nekdanjem getu posvečeni še spomenik v mestnem parku (*Giardino pubblico*), šola in Furlansko filološko društvo, v Muzeju zgodovine in umetnosti pa je njegova razstavna soba.⁵⁷

Slika 14: Pogled na nekdanji geto v Gorici danes

⁵⁶ Katjuša ARČON, *Judovska skupnost v Gorici*, diplomsko delo, Ljubljana 2007, str. 97–98; *Gerusalemme sull'Isonzo*, ur. Antonella GALLAROTI, Elisabetta M. LORICCHIO, Mariano del Friuli 2006, str. 17–18; Livia Rosembaum, rojena 1931, upokojenka, ustno pričevanje avtorju, 27. 1. 2012; Claudio Bulfoni, rojen 1937, upokojenec, ustno pričevanje avtorju, 4. 10. 2013.

⁵⁷ *Gerusalemme sull'Isonzo*, str. 78–83.

Na nekaterih hišah v mestu so postavljene spominske table, ki označujejo kraje, kjer so živeli pomembni goriški Judje: Carlo Michelstaedter, Carolina Coen Luzzatto, Graziadio I. Ascoli.⁵⁸

Danes točnega števila Judov v Gorici ne poznamo. Oblasti so sicer morale od leta 1930 voditi točno evidenco Judov, vendar je to zakonsko določilo ukinila italijanska vlada leta 1985, ki jo je vodil socialist Bettino Craxi. Vpis v judovsko skupnost ni obvezen, zato nimamo točnih podatkov. Omenja se dobra desetina Judov, največ med njimi je žensk, ki izhajajo iz nekdanjih goriških judovskih družin (Jacoboni, Levi, Rosembaum). Dve judovski družini iz Gorice in Ločnika, ki sta se po letu 1990 preselili z Madžarske, sta vpisani v tržaško judovsko skupnost, ki je tudi sicer edina judovska skupnost v Furlaniji - Julijski krajini. V tej italijanski deželi naj bi sicer živelo še okrog sedemsto Judov, velika večina v Trstu.⁵⁹

Za goriško sinagogo in muzej danes skrbi »Združenje prijateljev Izraela« s sedežem v Gorici (*Associazione »Amici di Israele« – Gorizia*), ki je nastalo leta 1986 in ima sedež v prostorih sinagoge. Deluje na prostovoljni bazi in ohranja odprto sinagogo, muzej o zgodovini judovske skupnosti v Gorici in stalno razstavo o filozofu Carlu Michelstaedterju. Občasno organizirajo predavanja, predstavitve knjig ter razstave na temo judovske zgodovine, vere in kulture. Prav tako poskrbijo za vodene ogled po poteh judovske dediščine v Gorici. Posebej se spominjajo 23. novembra 1943, ko so Nemci aretirali večino preostalih goriških Judov in jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Na ta dan vsako leto pripravijo spominsko slovesnost za vse odpeljane in umorjene, tudi z udeležbo maloštevilnih preostalih goriških Judov, krajevnih oblasti in šolskih skupin. Hkrati preberejo imena vseh žrtev holokavsta med goriškimi Judi. Mednje uvrstijo tudi tiste, ki so sicer umrli drugod, so pa izhajali iz Gorice.

Dolga leta je društvene aktivnosti usmerjal Claudio Bulfoni iz Gorice, ki je s pomočjo krajevnih zanesenjakov, v glavnem Nejudov, tudi skrbel za sinagogo in vodstvo po muzeju. Kljub izginjanju Judov v Gorici glas o bogati tradiciji seže tudi v Izrael. Na Univerzi Bar Ilan v mestu Ramat Gan je U. Aharon leta 1993 opravil magistrsko nalogo na temo »Tradicija poudarkov in petih molitev Tore v sinagogi Aškenazov v Gorici v Italiji«.⁶⁰ V zadnjih letih so se v goriški sinagogi občasno sklepale tudi zakonske zveze; največkrat je šlo za potomce goriških Judov, ki danes živijo razkropljeni po svetu. Leta 1993 so goriško sinagogo obiskali tudi ameriški judovski veterani iz 88. pehotne divizije, ki je na Goriškem delovala med letoma 1945 in 1947.⁶¹

Judovski obredi v goriški sinagogi so redki, navadno le enkrat letno, za judovski praznik luči. Po talmudu namreč velja določilo, da se sinagoga ohranja odprta, če ima

58 Ibid., str. 46–49 in 77–81; ARČON 2007, str. 97–98.

59 Claudio Bulfoni, ustno pričevanje avtorju, 4. 10. 2013.

60 Marko GRUSOVIN, La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico, v: *Cultura ebraica nel Goriziano*, ur. Marco GRUSOVIN, Gorizia 2007, str. 45–47.

61 ARČON 2007, str. 97–98; Claudio Bulfoni, ustno pričevanje avtorju, 4. 10. 2013.

obred vsaj enkrat letno. Za take priložnosti pride v Gorico rabin iz Trsta, podobno velja za judovske vernike iz Trsta, ki so potrebni za minjan. Tržaška judovska skupnost danes šteje približno 600 članov in pokriva celotno območje avtonomne dežele Furlanije - Julijske krajine. Svoji krajevni sekciji ima v Gorici in v Vidmu. Poleg tega tržaški rabin skrbi tudi za pripadnike Judovske skupnosti v Sloveniji, ki šteje okrog 130 članov, pokriva celotno območje Republike Slovenije in ima sedež v Ljubljani. Tržaška skupnost je članica Zveze italijanskih judovskih skupnosti (*Unione delle comunità ebraiche italiane*), ki združuje 21 članic na Apeninskem polotoku (Trst, Benetke, Merano, Padova, Ferrara, Bologna, Verona, Mantova, Milano, Modena, Parma, Casale Monferrato, Torino, Vercelli, Genova, Livorno, Pisa, Firenze, Ancona, Rim, Neapelj). Kar 70 % italijanskih Judov danes živi v dveh največjih skupnostih, v Rimu in Milanu. Ocenjujejo, da je vseh pripadnikov skupnosti približno 35.000, vendar sami italijanski Judje hkrati zatrjujejo, da dodatnih 10.000 Judov ni članov judovskih skupnosti.⁶²

62 *Unione delle Comunità Ebraiche Italiane*. Več na spletni strani: <http://ucei.it/>.

An attempt to restore the Jewish community of Gorizia

Renato Podbersič¹

Key words: *Jews in the Gorizia Region, restoration of the Jewish community after the Holocaust, Allied military authorities in Primorska Region, military rabbi Nathan Barack*

The article discusses an attempt to restore the Jewish community, which had given Gorizia and the region its character through many centuries. The community was destroyed during the Holocaust and following the Second World War it never recovered despite several attempts. For centuries, Gorizia represented a city at the ethnical border, it was a majority Italian-Friulian (and to a smaller degree, until the end of the First World War a German) linguistic isle in the middle of the Slovenian countryside. The Jews opted for Italian reality. Their presence in the country preserved the continuity with the Middle Ages and was kept due to an influx from places in Middle and Eastern Europe as well. Besides that within the region, it was just the city of Gorizia, which explicitly showed its religious diversity with a Catholic, Protestant and Jewish presence. The attitude of the country population to Judaism was characterized by ignorance and indifference, and often by a religiously and nationally conditioned negative attitude as well.

1 Dr Renato PODBERSIČ, Study Centre for National Reconciliation, Ljubljana.

Razseljene osebe po drugi svetovni vojni:

repatriacija – remigracija – reintegracija

Anna Maria Gruenfelder¹

Po kapitulaciji nemškega rajha se je Vrhovno poveljstvo zavezniških ekspedicijskih sil v Evropi (SHAEF) soočalo z 11–13 milijoni razseljenih oseb iz 14 nacij; med njimi je bilo tudi 400.000 Jugoslovancev. Leta 1945 so zahodni zavezniki na konferenci v Jalti obvezali vse države protihitlerjevske koalicije (v katero so vključili Titovo Jugoslavijo, čeprav država takrat še ni imela vlade in ni bila mednarodno priznana), da obvezno repatriirajo svoje državljane, toda na prostovoljni osnovi. Pri dogovarjanju s Sovjetsko zvezo o pogojih repatriacije so zahodni zavezniki pristali na njeno zahtevo po brezpogojnem obveznem repatriiranju sovjetskih državljanov, vključno z državljani držav, ki so bile okupirane in osvojene med osvobodilnim prodiranjem v srce nemškega rajha. Demokratična federativna Jugoslavija (DFJ) se je takrat molče uklonila sovjetski zahtevi in izvajala »sovjetski model«.²

Ključne besede: razseljene osebe, organizirana repatriacija, samoiniciativni povratniki, reintegracija, komunizem, izseljevanje

Vlada Demokratične federativne Jugoslavije (ustanovljena 7. marca 1945) je morala repatriirati jugoslovanske vojne ujetnike in civiliste, nasilno razseljene Slovence, Jude – prisilne delavce ter Jude in Rome, ki so preživeli nacistična koncentracijska taborišča in taborišča smrti. Jugoslavija se je znašla tudi pred nalogo, da repatriira tujce, ki so preživeli vojno v Jugoslaviji – civiliste in vojne ujetnike.

Raziskavo je spodbudilo moje vprašanje, kaj se je dogajalo z ljudmi, osvobojenimi iz nacističnih taborišč, kje in kako so živeli, kako jih je pričakala in sprejela njihova domovina. V jugoslovanskem zgodovinskem in v strokovni literaturi v državah naslednicah sintagma »repatriacija po drugi svetovni vojni« obsega *pliberško tragedijo* ter žrtve *križevih potov* in partizanskih taborišč za vojne ujetnike in civiliste, ki so jih zmagovalci, »Titovi partizani«, identificirali kot »sodelavce okupatorja«.

Druga tema je nasilno iztrebljenje preostanka jugoslovanskih Nemcev³ ter represija nad italijansko manjšino v Sloveniji in na Hrvaškem.⁴

1 Dr. Anna Maria GRUENFELDER, zgodovinarica in teologinja, Zagreb.

2 Wolfgang JACOBMEYER, *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*, Göttingen 1985, str. 30.

3 Vladimir GEIGER, Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast, v: *Časopis za suvremenu povijest* (dalje ČSP), št. 3, Zagreb 2010, str. 693–722, dostopno na: <http://hrcak.srce.hr/67466>; Martina GRAHEK RAVANČIĆ, Izručenja i sudbine zarobljenika smještenih u savezničkim logorima u svibnju 1945, v: ČSP, št. 2, Zagreb 2009, str. 391–416, dostopno na: <http://hrcak.srce.hr/48011>.

4 Diego ZANDEL, *I testimoni muti. Le foibe, l'esodo, i pregiudizi*, Milano 2011; Luciano GIURICIN, Giacomo SCOTTI, Una storia tormentata (1946–1991), v: *Italiani a Fiume. Comunità degli Italiani di Fiume 1946–2006*, Rijeka 2006, str. 15–95.

1 Stanje raziskav

Z usodami Judov, osvobojenih iz nacionalsocialističnih koncentracijskih taborišč in taborišč smrti, so se ukvarjali nemški in avstrijski zgodovinarji.⁵ Zanje je proučevanje zgodovine prvih povojnih let soočanje s še enim bolečim poglavjem v zgodovini, z zares sramotnim vedenjem večinskih, državotvornih narodov z žrtvami pregona, v katerem so sodelovali Nemci in Avstrijci (če ne drugega, so molčali in se izogibali svoji človeški obveznosti, da žrtvam nudijo pomoč in zaščito). Med osvobajanjem iz koncentracijskih taborišč in taborišč smrti na eni strani in vrnitvijo v Jugoslavijo na drugi strani ter naporom ob ustvarjanju nove eksistence je še relativno prazen prostor. Ivo Goldstein ponuja »epilog«: prikaz poskusov reaktivacije judovske občine, če ne zaradi česa drugega, vsaj zaradi preživelih, ki so v domovini in iz tujine iskali sledi za izginulimi člani svojih družin.⁶ Za Srbijo je Mladenka Ivanković napisala epilog, zaokrožitev zgodovine jugoslovanskih Judov, ki jim je »zadnja ura« v tej državi dokončno odbila z izseljevanjem v Palestino/Izrael – »Alija Bet« v letih 1946–1948/1949.⁷ Toda Naida Mihal Brandl je v svojih raziskavah pokazala, da se je judovstvo vendarle ohranilo, čeprav za ceno spremembe identitete Judov in prilagajanja »jugoslovanščini«, pozneje pa novim »državotvornim« narodom držav naslednic Jugoslavije.⁸

Za fazo, v kateri so se preživeli vračali v Jugoslavijo in ponovno tkali pretrgane vezi, ponuja podatke bogata memoarska literatura slovenskih⁹ in hrvaških Judov.¹⁰

To besedilo je nastalo pri delu s fondi v Hrvaškem državnem arhivu v Zagrebu¹¹ in Arhivu Republike Slovenije.¹² Čeprav sem izhajala iz repatriacije v Hrvaško in

5 Juliane WETZEL, Die Lager für »jüdische Displaced Persons« in Deutschland nach 1945, v: *Nationalsozialismus und dessen Nachwirkungen in Österreich. Festschrift für Brigitte Bailer*, Wien 2012, str. 156–158, dostopno na: http://www.doew.at/cms/download/50k4n/bb_wetzel.pdf; Brigitte HALBMAIR, Emigration-Flucht-Vertreibung. Migrationsbewegungen österreichischer Jüdinnen und Juden nach Palästina 1934–1948, v: Angelika HAGEN, Joanna NITTEBERG (ur.), *Flucht in die Freiheit*, Wien 2006, str. 38; Buchenwald. Mahnung und Verpflichtung. Dokumente und Berichte, Internationales Buchenwald-Komitee, Frankfurt 1960; Ruth BECKERMANN, *Unzugehörig. Österreicher und Juden nach 1945*, Wien 1989, str. 14, 15.

6 Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

7 Mladenka IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*, Beograd 2009.

8 Naida MIHAL BRANDL, Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata – kratak pregled, v: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – Europski izazovi*, Zagreb 2015, str. 167–194, dostopno na: http://www.academia.edu/18764910/%C5%BDidorski_identiteti_nakon_Drugog_svjetskog_rata_-_kratki_pregled_2015.

9 Meliha FAJLIĆ je za svoje raziskave intervjuvala preživele slovenske Jude. Meliha FAJLIĆ, *Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael*, diplomska naloga, Koper 2009, str. 65–85.

10 Branko POLIĆ, *Imao sam sreće*, Zagreb 2006; Branko POLIĆ, *Pariz u srcu studenta*, Zagreb 2008; Slavko GOLDSTEIN, *1941: Godina koja se vraća*, Zagreb 2007; Zeev MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945*, Klagenfurt 2010; Paul SCHREINER, *Spaseni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014.

11 Dalje HDA.

12 Dalje ARS.

iz Hrvaške, sem morala pregledati tudi fonde v Arhivu Republike Slovenije, ker je bila Slovenija za vse repatriirance iz Nemčije in Avstrije (torej iz vira nacističnega zla) prva in najpomembnejša postaja. V slovenskih obmejnih postajah proti Italiji, Avstriji in Madžarski so uslužbenci OZNE odločali o tem, kdo sme nadaljevati pot domov in koga bodo vrnili nazaj čez mejo, kdo bo lahko po registriranju v sprejemnih taboriščih nadaljeval pot domov in kdo bo ostal pod »nadzorom« in ga bodo »spremljali«. Razlika v pristopu k repatriaciji iz Jugoslavije in v Jugoslavijo je bila za repatriacijske kandidate odločilna, nekakšna odločitev o življenju in smrti. Tisti, ki so jugoslovanskim kandidatom krojili usodo, so bili Britanci: komunistom, »titoistom«, »judom« je sovjetska okupacijska oblast rešila življenje, ker so Britanci gojili »protikomunistično fobijo«, Judov pa ne bi spustili v Jugoslavijo iz strahu, da bodo hoteli nadaljevati pot proti Jadranu in se vkrcati na ladjo za v Palestino.

Arhivskega gradiva o ravnanju komunističnih oblasti z »judi remigranti« ni, ker uradni dokumenti pojma »Judje« ne »poznajo«, temveč uporabljajo sintagme »*žrtve fašizma*«, »*antifašistični borci*«. Da je v posameznih primerih šlo za Jude, je mogoče sklepati samo iz priimka oseb, znanih iz arhivskega gradiva oblasti NDH, iz transportnih seznamov za koncentracijska taborišča, iz dokumentov o nasilni izselitvi z njihovih domov in tudi iz spominov sodobnikov. Ugotovila sem, da jugoslovanske komunistične oblasti niso imele dovolj védenja o tem, kaj se je zgodilo žrtvam nacističnih deportacij, tako da niso kazale nikakršnega razumevanja za »bivanje v tujini v času vojne«, Judje pa so se morali opravičevati in se sprijazniti z dejstvom, da so oblastem »sumljivi«. Toda odnos uradnikov do judovskih povratnikov se je razlikoval glede na okolje in narodnoosvobodilni odbori so v okviru gospodarskih možnosti pomagali povratnikom priti do doma in eksistence. Različno se je odzvalo tudi nejudovsko prebivalstvo, nekdanji sosedi, znanci in prijatelji – v tem se okoliščine v državah naslednicah Jugoslavije ne razlikujejo od tistih v državah zaveznicah tretjega rajha.¹³ Zbornik spominov preživelih iz več držav nekdanje Jugoslavije nazorno priča o mešanih čustvih, zadovoljstvu in razočaranju povratnikov, ki so se soočali s svojim nekdanjim okoljem.¹⁴ Ustni viri (»oral history«) zahtevajo določeno previdnost in kritično vrednotenje: najprej zaradi dolgega časovnega presledka, zaradi katerega lahko spomini zbledijo in ocene spremenijo odtenke, saj je treba upoštevati prizadevanje, da se zelo boleči spomini pozabijo, zadušijo in potlačijo. Končno ne smemo izključiti niti zavestnega »dramatiziranja« ali celo impulza denunciranja. Individualnih doživetij ne more nihče zanikati, verjamem pa, da sem s soočanjem primerne števila podobnih in enakih pričevanj in tudi uradnih podatkov prišla do trdno podkrepjene rekonstrukcije dogodkov.

13 BECKERMANN 1989; Doron RABINOVICI, Die Suche nach dem Ausweg. Die Organisation von Flucht und Rettung 1938–1941, v: HAGEN, NITTENBERG 2006, str. 99–128.

14 Sonja SAMOKOVLJA, Nedovršena priča, Lazar WEINBERGER, Svjedok iz logora smrti, v: Jasminka DOMAŠ, *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, Zagreb 2015, str. 291–298, 157–158; pričevanja Tamasa Bertholda (Tomislava) Schwarza, Erike Fürst, Lazarja in Elizabete Fürst, v: FAJČIĆ 2009, str. 64–93; Tomislav NOVAK, Jurica KERBLER, *Istina o Buchenwaldu*, Zagreb 1978.

2 Repatriacijski procesi

2.1 Samoiniciativni povratniki

Že v dneh zamenjave oblasti v Zagrebu se je glavno mesto propadle Neodvisne države Hrvaške, mesto Zagreb, soočalo s samoiniciativno vrnitvijo nekdanjih internirancev iz taborišč in civilnih delavcev.¹⁵ Slovensko-italijanska novinarka, zgodovinarica in publicistka Dorica Makuc je pričevanja deportiranih Slovenk in Slovencev zbrala v svoji knjigi *Primorska dekleta v Nemčijo gredo / Le nostre ragazze vanno in Germania*.¹⁶ Slovenke in Italijanke, ki so bile zato, ker so sodelovale s partizani ali ker so se njihovi družinski člani borili kot partizani, iz nekdanje operacijske cone Jadransko primorje (Operationszone Adriatisches Küstenland) deportirane v Ravensbrück, so domov prihajale peš, del poti so se peljale tudi z vojaškimi tovornjaki zaveznikov, z vlaki ali z vprežnimi vozovi kmetov.¹⁷ Z njimi so se proti jugu napotili nekdanji vojni ujetniki in prisilni delavci s Poljske, iz Ukrajine, Rusije, Litve in tisti, ki se niso hoteli vrniti v svoje države zaradi prihoda komunistov na oblast. Po potovanjih in tavanjih med ruševinami nemških mest lahko sklepamo, da Jugoslovani niso delali samo v Nemčiji in Avstriji, temveč tudi v vseh anektiranih in okupiranih krajih po Evropi. Kmalu potem, ko je na Poljskem in na Češkoslovaškem na oblast prišla postfašistična in prokomunistična vlada, so te delavce izgnali kot »Nemce« ali »nemške kolaboracioniste« skupaj z nemškimi prebivalci Šlezije in Sudetov.¹⁸

Mestni odbor KPH (Komunistična partija Hrvaške) v Zagrebu je zato, da bi razbremenil službe, ki so skrbele za prehrano in stanovanja za mnoge brezdomce, 12. maja 1945 ukazal vsem, ki so se po 7. aprilu 1941 priseljevali v Zagreb, da se vrnejo na svoje domove, za prihod v Zagreb pa je predpisal legitimiranje s prepustnicami. Boj za prazna stanovanja je bil neusmiljen: ne »antisemitizem«, pač pa vitalna sebičnost zaradi samoohranitve je bila – kot je verjel Zeev Milo – glavni razlog za to, da njegova družina skorajda ni mogla najti stanovanja, ki ga ni že zasedel kdo drug.¹⁹

15 HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (HR-HDA, ZKRK, fond 306), mikrofilm Z-2977, ZM 29/44, škatla 55; Z-2978, ZM 22/45, škatla 56; HDA, Republički savjet za narodno zdravlje i socijalnu politiku – Uprava za iseljeničku službu Ministarstva socijalnog staranja NRH, fond 1115; Anna Maria GRUENFELDER, *U radni stroj velikoga njemačkog Reicha. Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007, str. 189, 190.

16 Dorica MAKUC, *Primorska dekleta v Nemčijo gredo*, Gorica 2005, str. 193–213.

17 Dorica MAKUC, *Le nostre ragazze vanno in Germania: la memoria slovena della deportazione femminile dal Goriziano*, Gorizia 2008, str. 193–203.

18 HDA, Republički savjet za narodno zdravlje i socijalnu politiku – Uprava za iseljeničku službu Ministarstva socijalnog staranja NRH, škatla 21, vsi dokumenti iz leta 1951 in 1952.

19 »Znamkice« so uvedli že leta 1941. Neprijavljen, toda nujen ukrep za racionalizacijo pri razdeljevanju hrane je moral ostati v veljavi. Čeprav je leta 1946 že nastopilo precejšnje okrevanje, sta sušno in za poljedelstvo katastrofalno leto 1947 ter spor z ZSSR leta 1948 prispevala h kolapsu gospodarstva in uvedbi izrednih ukrepov za oskrbo prebivalstva, tako da je država morala posredovati s t. i. zajamčeno oskrbo. Darko DUKOVSKI, Porače (1945–54), v: *Istarska enciklopedija*, dostopno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>.

2.2 Organizirana repatriacija

Kot država članica protihitlerjevske koalicije je bila Jugoslavija po sklepih konference v Jalti (februar 1945) dolžna repatriirati svoje državljane z ozemlja pod vojaško upravo zaveznikov. Sklep o tem je že leta 1943 sprejel AVNOJ na zasedanju 29. novembra, ko so se dogovorili za ustanovitev Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih sodelavcev ter Državne komisije za repatriacijo. Predsedstvo AVNOJ-a je 28. aprila 1945 izdalo *Memorandum – Razglas vsem jugoslovanskim državljanom v tujini*, naj se priglasijo Jugoslovanski komisiji za repatriacijo, ki bo obiskala zavezniška taborišča in identificirala osebe za repatriacijo.²⁰ Razglas je spremljal *Zakon o odvzemu državljanstva jugoslovanskim državljanom, ki odklanjajo repatriacijo oziroma ki se v roku štirih mesecev od datuma Memoranduma ne odločijo za vrnitev v domovino*.²¹

Ministrski svet DFJ je z *Uredbo o organizaciji službe za repatriacijo vojnih ujetnikov, prisilno odvedenih delavcev, internirancev, obsojencev in drugih oseb* (prav tako 28. aprila 1945, SL 30/1945) ustanovil *Državno komisijo za repatriacijo*. Operacionalizacijo je predpisal *Pravilnik o izvedbi Uredbe* (izdan 31. maja 1945). Najpomembnejša naloga Državne komisije za repatriacijo je bila privedi v Jugoslavijo pripadnike okupacijskih vojsk, osumljenih, da so v nekdanji Jugoslaviji ukazali vojne zločine ali sodelovali pri njih, da bi prehiteli »reševanje« osumljenih in njihov pobeg v čezmorske dežele. Svojo angažiranost – tudi v Organizaciji združenih narodov – je Jugoslavija utemeljila z argumentom, da so si iskane osebe lahko zagotovile amnestijo, če so se odzvale Titovi ponudbi vsem pripadnikom sovražnih vojsk v Jugoslaviji, naj najpozneje do 15. septembra 1944 položijo orožje in se pridružijo NOV.²²

Ministrstvo za socialno politiko »federalnih entitet« (poznejših »socialističnih republik«) je v obmejnih krajih v železniških in carinskih objektih organiziralo *baze za repatriacijo*, v mestih v notranjosti pa sprejemne centre. Judovska verska občina Zagreb je svoje prostore za sprejem povratnikov iz koncentracijskih taborišč in za Jude iz emigracije uredila, še preden je sprejemališče ustanovila država.²³ Ministrstvo je pred ustanavljanjem sprejemnih centrov pošiljalo povratnike v hotele, tudi v predvojne luksuzne hotele, in nosilo stroške bivanja in prehrane.²⁴ Zaradi izgube delovno in reproduktivno sposobnega prebivalstva v času vojne²⁵ se je oblast trudila, da bi se čim več državljanov iz tujine repatriiralo v domovino. Repatriacija je zato morala biti uporabljena kot dokaz za humano ravnanje države s povratniki in morala je motivirati člane družin v tujini za vrnitev. Uprava je dobila navodilo, naj

20 *Službeni list* (dalje SL), št. 30/1945, 28. 4. 1945.

21 SL, št. 64/1945, 23. 8. 1945.

22 HDA, ZKRZ-GZ, škatla 387, št. 29350.

23 IVANKOVIĆ 2009, str. 302.

24 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 299/46.

25 V Jugoslaviji je bilo – odvisno od virov in načina štetja – skupaj od 1,27 do 1,7 milijona prebivalcev, tj. 6 ali 11 % celotnega prebivalstva na dan 1. 1. 1939 (15,4 milijona prebivalcev). GEIGER 2010, str. 693–722; Vladimir GEIGER, Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili »okupatori i njihovi pomagači«. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi), v: *ČSP*, št. 3, Zagreb 2011, str. 699–749, dostopno na: www.hrcak.srce.hr/file/114002.

se do uporabnikov sprejemališča vede vljudno in spodobno.²⁶ Ker so bile barake, v katerih je bilo »sprejemališče« (med vojno so jih uporabljali kot »razkošno postajo za potnike v nemški rajh«), v slabem stanju, jih je Ministrstvo za socialno politiko dalo sanirati, zamenjati »vojni inventar« (posodje, odeje, posteljino) in urediti okolico. Na prostovoljno delo so poklicali razne »delovne kolektive« in Antifašistično fronto žensk (AFŽ).²⁷

Za prehrano, perilo, opremo, ogrevanje in kuhanje v sprejemališčih so skupaj skrbeli Ministrstvo za socialno oskrbo, Komisija za repatriacijo in jugoslovanski Rdeči križ²⁸ ter UNRRA.²⁹

Glavna naloga sprejemališča je bilo obveščevalno spremljanje in nadziranje povratnikov. Jugoslovanska komisija naj bi na obhodu zavezniških taborišč spoznala ustaško in četniško propagando. Uslužbenci obveščevalnega oddelka generalštaba JA, po en višji častnik, uslužbenci Ministrstva za ljudsko obrambo, častnik, ki ga je izbrala OZNA, in po en sanitetni častnik zalednega poveljstva Ministrstva za ljudsko obrambo so sestavljali štabe, ki so pričakali povratnike s pozivi na »informativne pogovore« o tem, iz katerih taborišč v tujini in iz katere države so prišli, o političnem stanju v taboriščih za razseljene osebe v tujini, o morebitni propagandi sovražnikov narodnoosvobodilnega gibanja in o tem, kateri povratnik se je izkazoval kot sovražnik narodnoosvobodilnega gibanja in sodelavec okupatorja, ali obstajajo poskusi sabotaže, sovražne in šovinistične propagande ter kako ukrepati, da bi preprečili vtihotapljanje sovražnih elementov. Po ocenitvi teh podatkov naj bi se OZNA odločila o trajanju bivanja posameznega izpraševanca v sprejemališču, o odhodu domov ali o tem, ali bo poslan v posebno taborišče ali v posebno vojaško enoto.³⁰

Čiščenje, kuhanje, popravila in druga hišna dela so opravljali nemški vojni ujetniki. Njihovo delo je imelo ceno – 260,00 dinarjev mesečno na osebo, toda denarja niso prejeli na roko. Njihov zaslužek so nakazovali državnemu skladu za obnovo. Njihove prošnje za začasno repatriacijo zaradi bolezni in nesposobnosti za delo je Komisija za repatriacijo pregledovala zelo strogo – vlagatelji prošenj so večkrat šli na zdravniške preglede zaradi ugotovitve delovne sposobnosti.³¹

Za nadaljevanje poti iz sprejemališča na domove je poskrbela glavna železniška direkcija, za spremstvo pa miličniki Ljudske milice. Uporabniki sprejemališča so

26 HDA, ZKRH, škatla 4, št. 224, 22. 4. 1947; *ibid.*, št. 324, 23. 4. 1947.

27 HDA, ZKRH, škatla 4, št. 192/1947, 8. 4. 1947. Sanacijska dela.

28 HDA, ZKRH, škatla 9, zahvalno pismo Komisije glavnemu odboru Rdečega križa Hrvatske v Zagrebu za izdatno pomoč, 26. 7. 1948.

29 HDA, ZKRH, škatla 6, št. 69/48.

30 Upute narodnim odborima za socijalnu politiku. HDA, ZKRH, knjiga 4, št. 117/47, 4. 2. 1947. Navodila o sestavi sprejemališča so v gradivu Mestnega ljudskega odbora Split, ki ga je objavila Branka MATKOVIĆ, Prihvatilište za repatirce u Dubrovniku, v: *Analiz Dubrovnik*, št. 51/2, Dubrovnik 2013, str. 699–749, dostopno na: hrcak.srce.hr/file/153879.

31 HDA, ZKRH, škatla 9, št. 414, 7. 6. 1948; *ibid.*, št. 447, 23. 6. 1948; *ibid.*, št. 464, 2. 7. 1948.

tedaj, ko so čakali na vlak, imeli na razpolago časopise in revije ter športno opremo »Fizikulture zveze Hrvaške«. ³² Kulturno-umetniška društva so jim prirejala koncerte godbe na pihala. Nekdanji repatriiranci so se povezovali v odbore, ki so prostovoljno pomagali v sprejemališčih. ³³

O organiziranju transporta za nekdanje internirance v koncentracijskih taboriščih obstaja dokumentacija; ta kaže na pomembno vlogo mednarodnih komitejev taboriščnikov, ki so jih ustanovili politični interniranci nacističnih koncentracijskih taborišč. V taborišču Buchenwald je hrvaški filozof in sociolog Rudi Supek, sam »politični interniranec«, kot komunist, aktivist francoskega odporiškega gibanja, organizator pošiljanja prostovoljcev v špansko državljansko vojno in pobega španskih prostovoljcev, interniranih v taboriščih v južni Franciji, ³⁴ organiziral jugoslovanske, grške, madžarske in bolgarske internirance. Supek in drugi jugoslovanski komunisti so delali v podzemni tovarni v taborišču Dora-Mittelbau (spadalo je k Buchenwaldu) pri proizvodnji Hitlerjevega »čudežnega orožja« (raket V1 in V2). Z nemškimi interniranci je organiziral zamenjave vodij blokov, sicer hudih kriminalcev, in prevzemanje tistih mest v notranji upravi taborišč, na katerih je bilo mogoče izboljševati življenje v taborišču (ravno te Supkove dejavnosti v taborišču je komunistična oblast v Jugoslaviji uporabila kot argument za obtožbo o »sodelovanju z gestapom«). Skupaj s približno 500 političnimi zaporniki iz Jugoslavije, kolikor jih je bilo od jeseni 1943, in s taboriščniki drugih narodnosti je pripravljaval predajo taborišča zaveznikom. ³⁵ 11. aprila 1945 so taboriščniki po radijskem sprejemniku, ki so ga izdelali sami, slišali, da se približuje ameriška vojska; tedaj so bojne skupine

32 HDA, ZKRH, škatla 9, št. 274, 13. 10. 1949; ibid., št. 352, 26. 12. 1949.

33 HDA, ZKRH, škatla 5, št. 617, 30. 9. 1947.

34 Rudi Supek se je rodil v Zagrebu leta 1913. Leta 1937 je v Zagrebu končal študij filozofije, leta 1952 pa je na Sorboni doktoriral iz psihologije. Po drugi svetovni vojni se je ukvarjal z znanstvenim delom v Zagrebu, Sarajevu, Dubrovniku in Beogradu, predaval pa je v New Yorku, Parizu in na nemških univerzah. Zaradi rezultatov na področju empirične in teoretične sociologije štejejo Supka za očeta hrvaške sociologije, pa tudi za starosto jugoslovanske sociologije v njegovi generaciji. Ustanovil in urejal je dve reviji z mednarodnim ugledom, *Pogledi* (1952–1954) in *Praxis* (1964–1975). Pod njegovim vodstvom je Korčulska poletna šola (1963–1974) kot simpozij, na katerem so se zbirali vodilni svetovni filozofi in sociologi, konec šestdesetih let sprožila reformne procese v Jugoslaviji. Supek je poleg dvanajstih sociološko in psihološko usmerjenih knjig objavil tudi prvo knjigo s področja ekologije (1973) in z njo v tem prostoru pozornost širše javnosti usmeril na vse bolj izražene ekološke probleme sodobne civilizacije. Jürgen Habermas ga je razglasil za »očeta sodobne sociologije«. Pred drugo svetovno vojno se je Supek v SKOJ-u angažiral, da bi iz francoskih zaporov osvobodili španske prostovoljce. Po nemški okupaciji Francije je sodeloval s francoskim odporiškim gibanjem pri organiziranju pobega ogroženih državljanov, zato ga je francoska policija predala gestapu, ta pa ga je z drugimi jugoslovanskimi komunisti odpeljal v koncentracijsko taborišče Buchenwald. Rudi Supek je umrl leta 1993 v Zagrebu kot disident, umaknjen iz ZK in razrešen z vseh javnih funkcij. Marijan BOSNAR, Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva, v: *Arhivski vjesnik*, št. 54, Zagreb 2011, str. 153–178.

35 Mednarodni komiteji taboriščnikov so bili v strogi tajnosti ustanovljeni v vseh nacističnih koncentracijskih taboriščih. V vseh so pripravljali pomoč zavezniškim vojskam za vstop v taborišča. Po vojni so ti taboriščniki naprej živeli v taboriščih kot »desna roka« zaveznikov pri pripravi repatriacije internirancev. O taboriščnem komiteju v Buchenwaldu glej: *Buchenwald; Mahnung und Verpflichtung; Dokumente und Berichte*, Internationales Buchenwald-Komitee, Frankfurt 1960.

taboriščnikov esesovce pognale v beg in osvobodile glavni vhod v taborišče. Pri poznejšem sestavljanju poročila o obstoju taborišča Buchenwald je bilo ugotovljeno, da je bilo v tem taborišču okoli 3.900 jugoslovanskih taboriščnikov – komunistov, ujetih v ustaško-nemških ofenzivah. Od teh jih je 700 delalo v enoti Buchenwald-Dora; preživelo jih je nekaj deset.³⁶ Buchenwald (brez zunanjih enot in evakuacijskih transportov) je izkusilo skupaj 635 Jugoslovancev, svobodo pa jih je dočakalo 607. Del taborišča je prevzela ameriška vojska in ta del je od takrat naprej deloval kot zavezniško taborišče za razseljene osebe. Rudi Supek in mlajši sointerniranci so ostali v osvobojenem Buchenwaldu. Pripravljali so repatriacijo internirancev in Jugoslovancev na delu v okolici ter izdajali taboriščno glasilo »Naš glas«, ki je te ljudi motiviralo za vrnitev v Jugoslavijo, in se tako upirali propagandi protikomunističnih taboriščnikov. Supek se je 31. julija 1945 z zadnjim transportom Jugoslovancev vrnil v domovino. Tam ga je čakala obtožba o »sodelovanju z gestapom«, ki jo je skonstruirala OZNA SR Slovenije. Zaradi te obtožbe so bili jugoslovanski in avstrijski komunisti postavljeni pred vojaško sodišče v Ljubljani v zloglasnih »dachaških procesih«.³⁷

Slika 15: Vhod v nekdanje taborišče Buchenwald

Predstavniki jugoslovanske (Državne) komisije za repatriiranje so od vrhovnega poveljstva zavezniške vojske v Evropi izsilili dovoljenje za pregled njihovih taborišč za razseljene osebe, da bi identificirali jugoslovanske državljane, ki jih je bilo treba repatriirati. Ugotovili so, da v britanski coni v Nemčiji [sic!] 75 % tistih, ki so tik pred koncem vojne pobegnili čez jugoslovansko-avstrijsko mejo, noče niti slišati za vrnitev v Jugoslavijo, da ustaške in četniške skupine terorizirajo tiste, ki so pokazali željo po repatriaciji v Jugoslavijo, z njimi celo fizično obračunavajo in širijo govorice, da bo vse repatriirane v domovini »pogoltnila črna tema«.³⁸

³⁶ BOSNAR 2011, str. 168.

³⁷ O dachaških procesih glej: Skupnost internirancev Dachau. O skupnosti internirancev Dachau Slovenija in o taborišču Dachau, dostopno na: www.skupnostdachau.si.

³⁸ HDA, ZKRH, škatla 6, št. 96/48, 100/48 (prizadevanja, da bi prtljago našli in vrnili lastnikom, da bi jugoslovanske oblasti popravile svoj ugled). O potrebi po posebno vljudnem vedenju do teh

Državna komisija za repatriacijo je sestavila kartoteko in »Evidenčno knjigo«³⁹ z imeni in priimki repatriirancev iz tujine ter z datumi prihoda v sprejemališča ali v baze za repatriacijo v Jugoslavijo, ni pa zabeležila, iz katerega nacističnega koncentracijskega taborišča so bili osvobojeni in na kakšen način so prispeli v Jugoslavijo. Iz popisa torej ni mogoče razbrati, kdo je bil Jud/Judinja, to je mogoče z določeno gotovostjo sklepati le iz priimkov in jih primerjati s predvojnimi popisi Judov in Judinj. Največ repatriirancev iz zavezniških okupacijskih con v Nemčiji in Avstriji nosi slovenske priimke; verjetno gre za nekdanje prisilne delavce in delavke ter vojne ujetnike poražene vojske Kraljevine Jugoslavije, ki so jih v koncentracijskih taboriščih uporabljali kot suženjske delavce.⁴⁰

Od maja 1945 so se v Jugoslavijo vračali Dalmatinci, ki so jih jeseni 1943 pred nemško okupacijo Dalmacije in otokov evakuirali partizani. Od začetka leta 1944 so živeli – z njimi pa približno 300 Judov (nekaj jugoslovanskih, nekaj tujih) – v britanskih taboriščih v Egiptu, na Sinaju in ob Sueškem prekopu. Čeprav so bili zelo depresivni in žalostni, so v šotorih v puščavi razvijali urbano življenje, ki je zadostilo vsem potrebam, kulturi in izobraževanju. Z njimi so bili tudi literati, umetniki, duhovniki in medicinsko osebje. Pri transportih repatriirancev iz teh »šotorskih mest« je Narodni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) sodeloval z UNRRA, ki jih je financiral. Do julija so v Split pripeljali približno 10.000 ljudi. Po poletnem premoru so prihajale nove francosko-britanske ladje s povratniki. Zadnji transport je izplul 20. marca 1946. Povratnikom, katerih domovi so bili porušeni, in razseljenim osebam brezdomcem je splitski mestni odbor moral poiskati nastanitev.⁴¹

3 Reintegracija v Jugoslavijo

S pojmom »reintegracija« razumem ponovno vzpostavljanje prekinjenega življenjskega konteksta: možnost vrnitve v prejšnje okolje in stanovanje ali hišo, vključitev v svoje socialno okolje in ureditev življenja tako, kot da se med »zdaj« in »prej« ni nič spremenilo. Jugoslovanske oblasti o repatriaciji Judov kot Judov niso imele nobenega stališča – preprosto zato, ker pojem Judje »uradno« ni obstajal. Razen v popisu prebivalstva (15. marca 1948) se »Judje« oziroma »Jevreji« v uradnih dokumentih nove Jugoslavije ne pojavljajo.⁴²

zapeljanih pripadnikov sovražnih vojsk glej tudi: ibid., škatla 7.

39 HDA, ZKRH, škatla 14 in »Evidenčna knjiga«.

40 Podatek iz Koroškega deželnega arhiva (Kärntner Landesarchiv) v Celovcu, št. KLA-WISS-769/1-2015 na avtoričino vprašanje, povezano z obstojem fondov o zavezniških (britanskih) taboriščih v Celovcu, ker so Koroška, vzhodna Tirolska in zahodna Štajerska spadale v britansko okupacijsko cono. Za fonde, povezane z ameriško okupacijsko cono, glej: Amy K. SCHMIDT, Drugi svjetski rat na prostoru bivše Jugoslavije u dokumentima Državnog arhiva u Washingtonu (World War II Yugoslav Materials in the National Archives), v: *Arhivski vjesnik*, št. 42, Zagreb 1999, str. 289–352.

41 Marin KARABATIĆ, *Izbjeglički logor El Shatt. Dalmatinski grad na Sinaju*, diplomsko delo, Zagreb 2011.

42 Ob prvem popisu prebivalstva leta 1948 so za Jugoslavijo ugotovili več kot 6.000 Judov. HDA, Republički sekretariat za unutrašnje poslove NRH, fond škatla 186, Elaborat o pravnom položaju stranaca (1964), 15. 3. 1948.

Vrnitev na domove. Preseneča podatek, koliko judovskih pripadnikov NOV – pa ne le njih, temveč tudi povratnikov iz pregnanstva – se je lahko ponovno vselilo v stanovanja in hiše, ki so jih morali zapustiti že aprila ali maja 1941.⁴³ Branko Polić je tudi v tem smislu upravičeno ugotovil: »Imel sem srečo.«⁴⁴ Prav tako tudi Slavko Goldstein. Zeev Milo in njegovi starši so doživeli, da so se »dobičkarji« ustaškega režima leta 1941 dokopali do stanovanj, poslovnih prostorov in drugih nepremičnin izgnanih Srbov in Judov ter v novih razmerah nemoteno še naprej uporabljali brezpravno pridobljeno imetje trajno razlaščenih prejšnjih lastnikov.⁴⁵ Za svojo lastnino (slike na platnu, umetnine) se je moral boriti tudi glasbenik Fritz Lunzer. Preden je zaradi ustaškega pregona pobegnil iz Zagreba, jo je pustil v hrambi pri zagrebški znanki, ta pa je na vrnitev pristala šele potem, ko ji je grozila tožba zaradi utaje kulturnega zaklada.⁴⁶

Slika 16: Slavko Goldstein

Dr. Štefanija Grossmann, vdova po Maksu (roj. leta 1896 v Osijeku), se je 24. julija 1941 umaknila v Italijo in nato v Švico. Dne 27. avgusta 1945 se je vrnila skupaj s hčerjo Enno-Mari (roj. leta 1933 v Zagrebu) in pastorkom Aleksandrom (roj. leta 1930 v Zagrebu). Iz Švice se je vrnil tudi Danilo Belinski (roj. leta 1887 v Glogovcu, okraj Koprivnica). Haim Levi (roj. leta 1912 v Sarajevu) je iz Izraela preko Sežane prišel v Zagreb 11. oktobra 1954.⁴⁷

43 POLIĆ 2008; GOLDSTEIN 2007, str. 497.

44 POLIĆ 2006. Imel je srečo, da je s starši in avstrijskim gostom Fritzem Lunzerjem (ta je pozneje postal njegov oče) ušel ustaškemu pregonu z begom v Primorje, tj. pod italijansko upravo.

45 MILO 2010, str. 246–253.

46 POLIĆ 2006, str. 338, 339.

47 HDA, ZKRH, škatla št. 15, št. 221/56, 8. 2. 1956, škatla 11, št. 6529-V-1954.

Leta 1945 je Judom povratnikom naproti stopila mestna uprava: v Zagrebu, kjer je bilo pomanjkanje stanovanj za vse brezdomce velik organizacijski problem nove mestne oblasti, se je ta prvi dan prevzema funkcije (8. maja 1945) odzvala na brezpravno prilaščanje tujega imetja tako, da je prepovedala samovoljno vseljevanje v prazna stanovanja in nepooblaščen uporabo premoženja brez lastnika.⁴⁸

Toda komunisti med povratniki so takrat že morali vedeti, da so jim stanovanja, hiše in vile vrnili samo začasno, do izvedbe »socialne revolucije«. Z zakonom o nacionalizaciji in konfiskaciji,⁴⁹ sprejetima 26. februarja 1946,⁵⁰ so potrdili razlastitev judovskega premoženja iz leta 1941. Povratniki iz nemških taborišč so bili med repatriacijo obveščeni o tem, da njihove nepremičnine v Jugoslaviji zaradi njihovega »bivanja v tujini« podležijo »sekvestraciji«, tj. da jih je država prevzela »pod svojo upravo vse do končnega sklepa o lastniku«, to pa je bila samo nebitveno spremenjena formulacija o poddržavljenju.⁵¹ V prostornejša stanovanja so morali sprejeti administrativno vseljene brezdomce, tako da so jim organi oblasti odmerili velikost stanovanjskega prostora.⁵² Glede na pomanjkanje vseljivega stanovanjskega prostora tega ukrepa niti ne moremo razlagati kot »sovražno dejanje«, posebno ne kot znamenje novega antisemitizma.⁵³ Zaradi toliko razdejanih domov in bega pred uničenjem na območjih sedmih velikih »sovražnih ofenziv« je oblast morala uveljaviti prisilne ukrepe, da bi ublažila posledice vojne in preskrbela njene žrtve.

Judovska občina v Zagrebu je večkrat zahtevala vrnitev premoženja, odvzetega Judom in drugim pregnancem ustaškega režima, ne samo posamične poravnave škode,⁵⁴ in to zahteva tudi še dandanes.⁵⁵ Državljeni, ki se do leta 1946 niso vrnili v Jugoslavijo, so izgubili ne samo državljanstvo, ampak so ostali tudi brez svojega zasebnega imetja. Zeev Milo s starši, Paul Schreiner in Slavko Goldstein, ki so zaradi razvoja Jugoslavije v državo legalne krivice in na poti boljše vizacije občutili frustracije, so se izselili v Izrael.⁵⁶ Paul Schreiner se je po odvzemu dediščine preizkusil v slaščičarski obrti, a je spoznal, da mu diktatorsko-birokratsko šikaniranje onemogoča uspešno poslovanje, zato se je tudi on odločil za izselitev.⁵⁷

48 GOLDSTEIN 2007, str. 497.

49 Zakona pod št. 19 in 34, prevzeta v zakonodajo Ljudske republike Hrvaške z dnem sprejetja 26. februarja 1946: HDA, Sabor (fond št. 1081), škatla 1; SL, št. 98/46; Vilim HERMAN, Kronika obitelji Herman, v: DOMAŠ 2015, str. 119–127.

50 Zakon o odškodnini zasebnih gospodarskih podjetij, SL, 98/46 in 37/48; Zakon o konfiskaciji sovražne imovine, IVANKOVIĆ 2009, str. 57.

51 Kandidate za repatriacijo je o »sekvestraciji« obvestil taboriščni časopis v Buchenwaldu »Naš glas«.

52 O spominih na prisilno vseljevanje tujih stanovalcev glej: Branko POLIĆ, *Na pragu budućnosti*, Zagreb 2010, str. 30, 31; MILO 2010, str. 256.

53 MILO 2010, str. 197.

54 O selektivnem ravnanju pri vrnitvi nepremičnin priča Zeev Milo, čigar starši so ostali brez imetja: MILO 2010, str. 496. Slavko Goldstein in Branko Polić sta se vselila v predvojni stanovanji.

55 Predsednik Koordinacije židovskih občin v Republiki Hrvaški dr. Ognjen Kraus na dan spomina na žrtve varšavske vstaje, 3. 5. 2016: mesečnik »Ha-Kok«, Zagreb, maj 2016.

56 GOLDSTEIN 2007, str. 461.

57 Paul Schreiner se je v Izraelu spet ukvarjal s keramičarstvom in postal eden najodličnejših inženirjev keramike na svetu. Iz Izraela se je preselil v Italijo. SCHREINER 2014, str. 176–177.

V prvih povojnih letih so bile poklicne perspektive za nekatere sijajne, drugi so bili razočarani, tisti, ki jih je spremljal glas »kritizerstva«, »intelektualizma« ali »buržoazne vzgoje«, ⁵⁸ pa jih sploh niso imeli, ne glede na to, ali je šlo za Jude ali nejudovske kandidate. Niti nekdanji borci se niso mogli zanesti, da se bodo lahko vrnili na svoja predvojna delovna mesta, zlasti ne v »kapitalistično gospodarstvo«. Neredko so se morali zadovoljiti z nižjimi in neustreznimi položaji ⁵⁹ ter biti še kako srečni, da po nacionalizaciji kapitalističnih podjetij niso končali v zaporu. ⁶⁰

Izobražene ženske, večinoma iz meščanskega judovskega okolja, zlasti če so sodelovale v NOV, so imele korist od povojne obnove države ter od komunističnega razumevanja enakopravnosti spolov in ignoriranja judovstva in judovskih tradicij. V predanem delu so našle možnost samouresničevanja, izstopa iz omejenosti, ki jim ga je dopuščalo meščansko okolje, obvladovanja žalosti zaradi izgube družinskih članov ter premagovanja turobnega vsakdana s pomanjkanjem in odrekanjem. ⁶¹

Avstrijec Fritz Lunzer, ki se je še v partizanih poročil z Dano Polić, ⁶² je leta 1945 smel celo kot tujec nadaljevati kariero glasbenika kot profesor solo petja na konservatoriju v Zagrebu. Postal je iskan učitelj petja za jugoslovanske operne pevke z mednarodno kariero: za Boženo Ruk-Fočić, Paulo Bukovac, Majdo Radić Dešpalj in Marijano Radev. Srečo je imel tudi s prenosom imetja iz Avstrije v Zagreb. ⁶³

Tudi drugi Avstrijci, nekdanji begunci, so ostali v Jugoslaviji in celo sprejeli jugoslovansko državljanstvo. Uspelo jim je uiti ustaškemu pregonu, pri čemer so jim pomagali zagrebški in drugi hrvaški komunisti iz gozdov nad Crikvenico. ⁶⁴ Med njimi so bili filolog dr. Georg Nussbaum, Dunajčan, (katoliški) pokristjanjeni Jud, ter zakonca dr. Wilhelm in Hilde Pollak (Pollack).

Pollackova sta leta 1945 hotela pomagati novi oblasti. Angažirala sta se v Državni komisiji za repatriacijo z namenom, da bi v Jugoslavijo privedli avstrijske državljane, osumljene vojnih zločinov. ⁶⁵ Pripravila sta memorandum o avstrijskih vojnih zločincih v Jugoslaviji, ⁶⁶ na osnovi katerega je Jugoslavija od Avstrije zahtevala

58 GOLDSTEIN 2007, str. 460, 461.

59 POLIĆ 2010, str. 23.

60 POLIĆ 2008, str. 299, 309.

61 POLIĆ 2010, str. 85.

62 Ibid., str. 12, 13.

63 POLIĆ 2006, str. 338, 339.

64 HDA, Arhiv Helm (fond 1512), škatla 37, 476 (Gruenhut).

65 HDA, Helm, fasc. 37, Pollak (Pollack). Wilhelm Polla(c)k je stanoval na Dunaju v Zieglergasse 3/1/6 v 7. Že leta 1935 je prišel v Zagreb, ker je bil v času avstrijske stanovske države (1934–1938) zaradi komunističnega delovanja – v odsotnosti – obsojen na zaporno kazen. Jugoslovanska policija ga je zaradi nelegalnega bivanja dvakrat na silo vrnila v Italijo, od koder je vstopil v Jugoslavijo.

66 Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966, str. 284; citat iz publikacije »Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslaviji i njenih naroda«, Beograd 1947 (publikacija ni več dostopna).

izročitev pripadnikov nekdanjih okupatorskih vojsk.⁶⁷ V zavezniških taboriščih v Avstriji je bilo odkritih celo nekaj vidnejših ustašev; nekateri so bili izročeni Jugoslaviji in proti njim so stekli sodni procesi. Za učence, ki zaradi odhoda v NOV ali zaradi rasnega in nacionalnega pregona leta 1941 niso mogli končati srednje šole, so oktobra 1945 v vseh večjih mestih ustanovili posebne gimnazije, t. i. »partizanske gimnazije«, legendarne ustanove z internati, na katerih so upoštevali verske predpise judovskih učencev.⁶⁸ Branka Polića so leta 1945 izbrali za štipendista francoske vlade in z nekaterimi drugimi jugoslovanskimi študenti iz vseh socialističnih republik nove Jugoslavije je smel oditi na študij v Pariz in preživeti v Franciji tri leta. Leta 1946 je z mladimi francoskimi levičarji in komunisti sodeloval v mladinski delovni akciji na progi Šamac–Sarajevo, kjer so se zbirali mladi komunisti iz več zahodnoevropskih držav. Takrat se je (še) lahko identificiral s parolo »bratstvo in enotnost«, čeprav je v študentskih združenjih v Parizu in v organizaciji delovne akcije že občutil delitev na komuniste in »liberalce« ter uveljavitev načela, da »(tudi v komunizmu) mora nekdo vladati, drugi pa se mu morajo pokoravati«.⁶⁹

Branka Polića je po treh letih odsotnosti iz Jugoslavije vrnitev v Zagreb »deziluzionirala«. Kot »razočaran povratnik« je prišel v mračen, skoraj odbijajoč Zagreb.⁷⁰ Znamenje okrepljene represije v Jugoslaviji je videl v jemanju potnih listov vsem povratnikom iz tujine, tako repatriirancem, ki so potovali v organiziranih transportih, kot tudi štipendistom. Za cenzuriranje pisem ter prisluškovanje telefonskim in drugim pogovorom je slišal v Parizu, izključitve študentov z univerz pa je doživljal naslednje mesece na jugoslovanskih univerzah.⁷¹

67 Berislav JANDRIĆ, Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945–1947; v: *ČSP*, let. 38, št. 2, Zagreb 2006, str. 373–716, dostopno na: www.hrcak.srce.hr/file/11732.

68 HDA, Sabor, škatla 1, zakon št. 17, 16. 10. 1945; Rade PAVLOVIĆ, Partizanska gimnazija Zagreb, v: *Zbornik partizanske gimnazije*, Zagreb 2011, dostopno na: <http://www.cendo.hr/Novosti.aspx?id=1145&title=zbornik-partizanske-gimnazije>; Svetozar LIVADA, Partizanska gimnazija »Maršal Tito«, v: *Stradanja i nadanja*, Sombor 2013, dostopno na: <http://jadovno.com/arhiva/3-partizanska-gimnazija-marsal-tito-u-zagrebu.html>.

69 POLIĆ 2008, str. 253, 254, 278, 279, 298.

70 POLIĆ 2010, str. 7; MILO 2010, str. 255.

71 POLIĆ 2008, str. 126–128.

Slika 17: Branko Polić

Iz spominov citiranih prič je mogoče sklepati, da je bil odnos komunistov do Judov ambivalenten. Komunistična Jugoslavija je gojila globoko spoštovanje do »žrtev fašizma« in »protifašističnih borcev«. Komunistična partija Jugoslavije je že septembra 1941 objavila »platformo s pozivom na boj proti fašističnemu agresorju in njegovim zločinom«, v katerem je naglasila, da je tudi pregon Judov ena od kategorij zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, ki jih mora NOV premagati. Toda ta duh se ni širil z vrha NOV na podrejene pripadnike, kaj šele na preproste vojake. Dr. Pavle Gregorić, svetovalec ZAVNOH (Državni antifašistični svet narodne osvoboditve Hrvaške, op. prev.), se je zavedal dejstva, da judovski partizani ne morejo računati na absolutno varnost in zaščito življenja v partizanskih odredih (ravno zato, ker so navadni vojaki imeli svoje predsodke), zato je leta 1943 izdal prepoved hujskanja proti Judom.⁷²

Po drugi strani pa Judje, preživeli v nacističnih taboriščih, niso mogli računati ne na administrativno ne na socialno pomoč. Zagrebčana Richarda Glasla, ki je bil »hudo bolan povratnik iz Nemčije, skupaj s soprogo /.../ nesposoben za delo. Ima težave pri urejanju pokojnine /.../«, so pošiljali od vrat do vrat.⁷³ Zdravnik

⁷² Ivo GOLDSTEIN, Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj, v: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, št. 34–35–36, Zagreb 2004, str. 205–228. Priča antisemitskih izpadov partizanov je postal avstrijski Jud in begunec v Zagrebu (interniranec v Jasenovcu) Imre Rochlitz kot pripadnik Osme Ličke udarne brigade. Imre ROCHLITZ, *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*, Waterloo 2011, str. 126.

⁷³ HDA, Prav tako: HDA, ZKRK, Republički savjet za narodno zdravje i socijalnu politiku – Uprava za iseljeničku službu Ministarstva socijalnog staranja NRH, fond 1115, škatla 21, št.

Zdenko Levental (Zagreb–Beograd–Švica) je izbral odhod v emigracijo, ker je bil ogorčen nad tem, da so se tisti, ki so preživel holokavst, morali boriti za svoje pravice in da za povratnike iz Auschwitza Jugoslavija ni predvidela nikakršne pomoči, kaj šele nadomestila za prestando trpljenje.⁷⁴ Kot vsi komunistični režimi so tudi jugoslovanske oblasti gojile načelno, nenehno nezaupanje do vseh državljanov, posebno do tistih, ki so – iz kakršnega koli razloga – »dlje časa živeli v tujini«, zlasti v nemškem rajhu. Državna komisija je zato proces repatriacije osmislila kot »ločevanje zrnja od plev« (sovražnika ljudstva, bolje, rušitelja njihove oblasti). V primežu so se znašli tako Judje kot Nejudje. Izkušnja interniranja Rudija Supka, osvobojenega iz koncentracijskega taborišča Buchenwald, je bila taka, da je po njegovi vrnitvi iz taborišča OZNA že imela zbrano »gradivo« o njegovem življenju v taborišču in je skonstruirala obtožbo zaradi njegovega domnevnega sodelovanja s SS in gestapom v škodo drugih internirancev. Z enakimi obtožbami so bili leta 1948 privedeni pred ljubljansko vojaško sodišče nekdanji interniranci iz Dachaua.⁷⁵ Po političnem prelomu Josipa Broza Tita s Stalinom (leta 1948) so bili komunisti, Judje in Nejudje ponovno podvrženi procesu diferenciacije, takrat izolaciji »informbirojevcev«. Alfred Pal, interniranec italijanskih taborišč v Kraljevi in Kamporu (Rab), je kot politični obsojenec dvakrat prestajal kazen na Golem otoku.⁷⁶

Memoarska literatura govori o »zategovanju ovratnice«, naraščajoči represiji, vse občutneje navzočem policijskem nadzoru in naraščajočem razočaranju tistih, ki so se leta 1945 vrnili iz partizanov z entuziazmom in poletom: »Mnogi Judje so postali prepričani komunisti – le maloštevilni so komunisti tudi ostali,« je ugotovil Zeev Milo.⁷⁷ Odločitev razočaranih, da gredo v Palestino/Izrael (od leta 1945 naprej), je izhajala iz frustracije nad represivnim komunizmom, ki se je razvijal v smeri stalinizma. Tudi novi sionizem je premaknil tiste, ki so preživel strahote taborišč, kakor Tamása Bertholda (Tomislava) Schwarza: »Njegovi otroci naj nikoli ne doživijo Davidovega ščita na prsih, naj nikoli ne spoznajo krematorijske peči /.../ Otroci bodo živeli brez takšnih spominov.«⁷⁸ Razlog, ki ga ni treba podcenjevati: Palestina/Izrael je bila od leta 1945 naprej ena redkih držav, v katero so se Judje tudi v povojnih letih, vse do ustanovitve države Izrael, lahko vselili, čeprav s težavami in nelegalno. Druge države sveta so tudi pozneje – kljub spoznanjem o razsežnostih holokavsta – svoje meje za judovske migrante trdno zapirale.⁷⁹

3978-IV-Rad-1952, 19. 5. 1952.

74 Zdenko LEVENTAL, *Auf glühendem Boden. Ein jüdisches Überlebensschicksal in Jugoslawien 1941–1947. Mit einer Dokumentation*, Konstanz 1994, str. 140.

75 Gradivo o dachauskih procesih hrani Arhiv Republike Slovenije. ARS, fond 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije – Služba državne varnosti (SDV), fasc. 7: Spisek obsojenih oseb, nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času od leta 1945 do 31. 12. 1952: http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Spisek_obsojeni/AS_1931_1067_Obsojeni.pdf.

76 *Jutarnji list*, In memoriam Alfred Pal, Zagreb, 11. 8. 2011.

77 MILO 2010, str. 209.

78 FAJIĆ 2009, str. 83.

79 V obdobju 1946–1950 je Avstralija sprejela 12.000 judovskih razseljenih oseb, Argentina (v obdobju 1949–1950) 8.000, Brazilija (v obdobju 1945–1951) 2.500. V Palestino je v letih 1945–1948 vstopilo 120.000 judovskih razseljenih oseb, največ iz vzhodne Evrope. Čeprav si je nova

4 Repatriacija tujcev – repatriacija iz Jugoslavije v tujino

4.1 Avstrijski in nemški Judje – vrnitev v domovino

Fond »Državne komisije za repatriacijo Ljudske republike Hrvaške« preseneča s podatki o tujih Judih, nekdanjih beguncih pred nacisti, ki so preživeli ustaške pregone na ozemlju NDH in ki niso pobegnili niti v t. i. drugo cono pod italijansko upravo niti v anektirane predele Italije.⁸⁰

Po zlomu NDH in nacionalsocialističnega režima so se priglasili Komisiji za repatriacijo v Zagrebu.⁸¹ Tuji Judje so v dokumentih iz tega fonda vodeni kot »žrtve fašizma«, »emigranti, ki so morali bežati pred Hitlerjevim terorjem«.⁸² Avtorica jih je identificirala kot člane družin tujih judovskih beguncev, ki so trpeli v enem od ustaških taborišč, kot žrtve deportacij »na Vzhod« ali katerih usode so ostale nepojasnjene.⁸³

Ena od njih je Avstrijka Karolina Raab (rojena leta 1901 na Dunaju), ki je z mladoletnim sinom Herbertom (rojen leta 1929 na Dunaju) preživela ustaško koncentracijsko taborišče Loborgrad pri Varaždinu, »medtem ko je njen mož Ernst Raab izkusil taborišče Jasenovac. Malo preden so interniranke iz taborišča Loborgrad avgusta 1942 deportirali v Auschwitz, je Karolini uspelo priskrbeti 'dokaz o arijskem poreklu' in se je smela vrniti v Daruvar, kjer je od leta 1939 do 1941 živela z drugimi avstrijskimi in nemškimi Judi. 'Bili so potrjeni raznim nevarnostim, aretacijam itd. Naše življenje je bilo vedno med taboriščem in svobodo. Stvari, ki jih nismo mogli skriti, so uničili ustaši, še preden smo se vrnili.' Hotela se je vrniti v Avstrijo, čeprav ali ravno zato, ker je poleg moža izgubila še 14 bližnjih sorodnikov /.../« Oblasti v Daruvarju so ji pritrdile, »da sta bila ona in njen sin za časa okupacije dobrega vedenja in pravilnega mišljenja ter da se nista pregrešila zoper interese NOB, zaradi česar ni ovir za izselitev /.../ tudi na Dunaj /.../«.⁸⁴

Albina Goldstein, »arijska« soproga Simona Goldsteina z Dunaja, je od leta 1940 s Simonom živela v Brčkem. Simon Goldstein je bil eden od 236 tujih Judov v Brčkem, ki so jih skupaj z več kot 200 domačimi Judi decembra 1941 ubili na bregu Save pri

izraelska država zelo želela priseljencev, delovne sile in strokovnjakov, tako ultraortodoksni kot sionistični krogi niso odstopali od svojih kriterijev: bolniki, zlasti tisti s tuberkulozo, in ortodoksni Judje s številnimi otroki niso bili zaželeni vseljenci. Iskani so bili mladi, delovno sposobni in kvalificirani ljudje. Astrid TUMPOLD JURI, *»Skim off the Cream«. Auswanderung von Österreich nach Australien 1945–1978*, Graz 2008, str. 28; RABINOVICI 2006, str. 99, 100. O poteh jugoslovanskih Judov v Palestino glej: Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslovanski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*, Beograd 1998, str. 74, 165–168, 232.

80 HDA, ZKRH, fond 1522, škatle 1–14 i, »Očevnik repatriranih osoba« (5 knjig).

81 HDA, škatla 3, št. 554/1947.

82 HDA, škatla 2, št. 841, 27. 12. 1945; ibid., št. 77, 14. 2. 1946.

83 Anna Maria GRUENFELDER, *Von der Shoah eingebolt. Auslaendische juedische Fluechtlinge in Jugoslawien 1933/1938–1945*, Wien 2013 (priloga 15 popisov).

84 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 2, 57-1945, 4. 4. 1946.

Brčkem. Albina je bila junija 1947 repatriirana preko Jesenic.⁸⁵

Gradiščanka Anna Blau iz Rechnitza, pripadnica ene najpomembnejših predvojnih judovskih skupnosti avstrijske dežele Gradiščanske, je bila prav tako repatriirana leta 1947. Anna Roemer-Blau (roj. leta 1896 na Dunaju, »lepotilka«/modistka), je od leta 1938 kot »emigrantka« živela v Dubrovniku in v taborišču Kampor. Po razpustitvi Kamporja (zaradi kapitulacije Italije 8. septembra 1943) se je vrnila v Dubrovnik; kako ji je uspelo preživeti nemško okupacijo Dalmacije, ni povedala. 4. maja 1945 se je zaradi repatriacije v Avstrijo z dovoljenjem dubrovniškega mestnega odbora napotila v Zagreb. Do narodnoosvobodilnega gibanja je imela odnos »simpatizerke«.⁸⁶

Akademski slikar Franz (ali Hans) Gassebner (roj. leta 1902 v Blaubeurenu v Württembergu) je bil 24. januarja 1946 preko mejnega prehoda pri Mariboru repatriiran v Nemčijo; preko Maribora je bil repatriiran zato, ker je bil partizan, zaradi česar so mu Britanci lahko prepovedali vstop v britansko okupacijsko cono.⁸⁷

Tudi za Walterja Wegnerja iz Berlina je komisija za repatriacijo v Ljubljani ocenila, da se ga »ne more poslati preko angleške cone, bil je v partizanski vojski od 27. 6. 1944 do 17. 12. 1945 [sic!]⁸⁸

Gradbeni inženir Johann (roj. leta 1900 na Gradiščanskem), krščeni katoličan, poročen s pokristjanjeno Judinjo Emmo (rojeno Zimsner, roj. leta 1902 na Gradiščanskem), je sodeloval z narodnoosvobodilnim gibanjem. Ko ga je septembra in oktobra 1944 iskal gestapo, so partizani njega, soprogo in sina Petra skrivali na obrobju Splita. Konec leta 1946 so bili repatriirani preko Jesenic.

Do tujih Judov, ki so bili kandidati za repatriacijo, so se jugoslovanske oblasti obnašale obzirno in spoštljivo, ker so kot »antifašisti« pobegnili iz nacistične Avstrije. Spoštovanje, obzirnost in vljudnost prihajajo do izraza v priporočilih za sprejemališče oziroma za baze za repatriacijo: Ker gre za emigrante zaradi pregona, jim biti v vsakem primeru pri roki!⁸⁹ Obzirnost do »antifašističnih emigrantov« – tako vljuden ton v komunikaciji z »domačimi ljudmi« ni bil običajen, kot so izkusile citirane priče.⁹⁰

85 HDA, ZKRH, škatla 5, št. 376/1947, 26. 6. 1947; *ibid.*, škatla 3, št. 391, 14. 7. 1946. O akciji v Brčkem glej: Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980, str. 221; Asim MUJKIĆ, Joco VOČKIĆ, *Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941–1942*, v: *Istočna Bosna u NOB-u I.*, Beograd 1971, str. 832.

86 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 229/1946.

87 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 866, 24. 1. 1946.

88 HDA, ZKRH, škatla 3, št. 538, 7. 12. 1946.

89 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 785, 8. 12. 1945. Maria Kaltenbrunner, Priporočilo sprejemališča Bazi za repatriacijo na Jesenicah, 8. 2. 1945.

90 MILO 2010, str. 248; GOLDSTEIN 2007, str. 446; POLIĆ 2010, str. 7.

4.2 Jugoslavija – pomoč pri nasilni repatriaciji: tranzit judovskih emigrantov

Zahodni zavezniki so repatriacijo razseljenih oseb izvajali na osnovi svobodne odločitve potencialnih repatriirancev – kar je bilo v povojni pravni kulturi pravna pridobitev, posledica deportacij in (nasilnega) preseljevanja, izseljevanja, programov »etničnega čiščenja«.⁹¹ Predstavniki ZSSR, Poljske, Ukrajine in Belorusije so v Združenih narodih ostro nasprotovali načelu prostovoljnosti in brezkompromisno zahtevali obvezno vračanje njihovih državljanov. Jugoslavija se je v ZN zavzemala za obvezno repatriacijo jugoslovanskih državljanov, osumljenih vojnih zločinov, in za izročitev tujih državljanov, ki so bili pripadniki okupatorskih vojsk.⁹²

Skozi Zagreb in Jugoslavijo so v teh letih vozili transporti repatriirancev na Madžarsko, v Romunijo in Sovjetsko zvezo. Vse Transporte so spremljali oboroženi častniki sovjetske tajne službe in tajnih služb omenjenih držav. Na poti skozi Jugoslavijo so se jim pridružili častniki Udbe. Veliko potnikov teh transportov je imelo prepoznavne judovske priimke. Madžarski transporti so v Jugoslavijo prišli iz Italije.⁹³ Kakor je razvidno iz kratkih biografij, dodanih posameznim transportnim popisom, so nemški okupator in puščičarji madžarske potnike leta 1944 pregnali ali deportirali iz svoje države, druge pa odvedli iz madžarskih zaporov v Sopronu, Sombotelu in Kermendinu na prisilno delo.⁹⁴ Nekateri so kot prisilni delavci ostali na Madžarskem, dokler jih niso odpeljali v uničevalna taborišča.⁹⁵ Protovin Ćiula (roj. leta 1910) je bil na Madžarskem rekrutiran v »Judovski bataljon« in poslan na rusko bojišče. Januarja 1945 mu je uspelo dezertirati in prispeti v Italijo; tam je iskal soprogo Julijano (roj. leta 1919). Julijano so leta 1944 odpeljali v Auschwitz, po osvoboditvi Auschwitz pa je prišla v (nekdanjo ameriško) bolnišnico UNRRA v Milanu in tja je ameriška okupacijska oblast v Nemčiji napotila tudi Ćiulo. Par so repatriirali iz Subotice.⁹⁶ Nekateri transportni popisi govorijo o »Palestincih« iz vzhodnoevropskih držav: 26. januarja 1946 je s Českoslovaške prispel »kontingent nekdanjih internirancev nacističnih koncentracijskih taborišč«.⁹⁷

91 *Konvencija i Protokol o statusu izbjeglica* (28. 7. 1951), UNHCR, dostopno na: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=47135f802>. Ari Joskowitz opominja na pravilo IRO o ravnanju z begunci, ki bi ga danes lahko uporabili kot vzorec za reševanje problemov z novimi begunci, vendar mnogi uradniki pri tem žal izkazujejo pomanjkanje senzibilnosti; gl. Ari JOSKOWITZ, Es braucht eine neue Fluechtlingsorganisation, v: *Der Standard*, Wien, 11. 8. 2015.

92 JANDRIĆ 2006.

93 Repatriacijski popisi HDA, ZKRH/1522, škatla 4, št. 348/47 in št. 353/47, 14. 6. 1947.

94 HDA, ZKRZ, fasc. 356, dok. 25258, Elaborat »Madžari i Nijemci u raznim logorima, masovne deportacije, mučenje, prisilni rad i ubojstva« (naslov »Madžari i Nijemci« se nanaša na madžarske in nemške odgovorne, katerih izročitev je Jugoslavija zahtevala od njihovih držav). Prav tako: HDA, ZKRK, Z-2978, ZM 22/45, fasc. 56.

95 HDA, ZKRK, škatla 56, Z-2978; Z-2982, škatli 60 in 61: Izjava nekdanjega prisilnega delavca odvetnika dr. Wolfa Stjepana iz taborišča Kiseč, str. 3. V: Z-2978, škatla 56.

96 HDA, ZKRH, škatla 4, št. 348/47.

97 Ibid., škatla 2, št. 870, 871, 880, vse do 26. 1. 1946.

Dokumenti, povezani s poljskimi transporti,⁹⁸ govorijo o sodelovanju poljsko-judovske organizacije za izseljevanje poljskih Judov *Brichab* (*Bricha*, *Briha*); organizacija je bila ustanovljena še pred drugo svetovno vojno, njen cilj pa mladim Judom organizirati pobeg s Poljske v Palestino.⁹⁹ Poljski Judje so najprej bežali v zavezniška taborišča za razseljene osebe, od tam pa so se izseljevali v Palestino. Da bi se izognili britanskim okupacijskim conam v Nemčiji in Avstriji, so se na mukotrpno pot odpravili čez Alpe v Italijo.¹⁰⁰

V Italiji je britanska okupacijska oblast strogo nadzorovala poti do jadranskih pristanišč in država je dopuščala britanski pritisk, da bi preprečili odhod Judov iz italijanskih pristanišč. Zaradi lastnega gospodarstva, uničenega v vojni, Italija ni mogla vzdrževati judovskih zatočišč v pristaniščih, prav tako ne tistih v notranjosti. Enako kot Britanci so pritiskale tudi francoske okupacijske oblasti v Avstriji in Nemčiji in prebežniki se niso več mogli vrniti niti v nemška taborišča, tako da je Italija prebežnike takoj po vstopu v državo »preusmerila«¹⁰¹ proti Jugoslaviji. Transporte judovskih beguncev, ki so v Jugoslavijo prihajali skozi sovjetsko okupacijsko cono v Avstriji oziroma iz smeri Madžarske, je Jugoslavija kot »vroč krompir«¹⁰² čim prej usmerila proti italijanski meji.

Iz teh transportov je bilo več poskusov pobega: poljski emigrant Hajm (Chaim) Feld (rojen leta 1924 v Žesùvu na Poljskem), je 17. marca 1946 s transportom prispel iz Italije, štab za repatriacijo v Ljubljani pa ga je napotil v Sprejemno postajo v Zagreb zaradi repatriacije na Poljsko. Takrat je bilo že znano, da je pred prejšnjo registracijo v Zagrebu pobegnil, zato so ga poslali k Ozni za Hrvaško. Ni slutil, da ga spremlja Ozna. Kljub temu so ga dodelili k transportu, ki je 18. marca 1946 potoval skozi Beograd.¹⁰³ Ko se je ponovno pojavil in ko je poveljstvo sprejemališča ugotovilo, da je bil enkrat že registriran, so ga predali Ozni za Hrvaško.¹⁰⁴ Njegovo ime so naknadno dodali popisu 12 oseb (vseh z judovskimi priimki), Poljakov, predvidenih za registriranje (naknadni vpis zato, ker je bil s pisalnim strojem vpisan na kopijo popisa).¹⁰⁵

98 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 176, 18. 3. 1946, in škatla 3, št. 24/1946, 22. 5. 1946.

99 Stanislaw KRAJEWSKI, *History of Polish Jews, Postwar Years, from 1944 to the Present*, v: Barbara KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Antony POLONSKY (ur.), *Polin. 1000 Year History of Polish Jews*, Museum of the History of Polish Jews, Warsaw 2014, str. 351–401.

100 Harald WAITZBAUER, *Über die Berge – dem Gelobten Land entgegen. Die »Judenflucht« über den Krimmler Tauern vor 60 Jahren als Teil des grossen jüdischen Exodus aus Osteuropa nach Palästina*, dostopno na: www.alpinepeacecrossing.org/o/103.pdf.

101 Maria Gabriela ENARDU, *La' aliyah bet nella politica estera italiana 1945–1948. Atti del IV convegno 1993*, v: *Italia judaica*, Roma 1993, str. 521; RABINOVICI 2006, str. 117, 118.

102 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 870, 871, 880, vse od 26. 1. 1946. Kontingent nekdanjih internirancev nacističnih taborišč s Češkoslovaške, ki je 26. 1. 1946 prispel v Zagreb.

103 HDA, ZKRH, škatla 2, št. 174/46, 17. 3. 1946, in št. 176, 18. 3. 1946.

104 Ibid., št. 174, 17. 3. 1946.

105 Ibid., št. 176, 18. 3. 1946, in škatla 3, št. 24/1946, 22. 5. 1946.

Zagrebsko sprejemališče je leta 1946 registriralo več transportov »Palestincev«, s katerimi je bilo v Italijo odposlanih približno 1.700 vzhodnoevropskih Judov.¹⁰⁶ Potovali so iz Zagreba proti Divači¹⁰⁷ ter iz Ljubljane proti Trstu.¹⁰⁸

Na poti skozi Jugoslavijo je bilo prebežnike treba sprejeti tudi v bazah za repatriacijo oziroma v sprejemališčih – zaradi registracije in obveznih pogovorov. Zagrebsko sprejemališče se je pokazalo kot neustrezno za takšne kontingente ljudi, ki jih prostorsko niso mogli namestiti v razpoložljive barake. Ko je bil nekega dne najavljen transport 600 Judov »Palestincev«, je Jugoslovanska armada morala odstopiti svoje barake na zagrebškem Zelengaju – pet povsem solidnih poslopij in eno poljsko kuhinjo.¹⁰⁹ Uradnih dokumentov o nadaljevanju poti teh prebežnikov v hrvaškem državnem arhivu ni, prav tako jih ni niti v Splitu niti na Reki (ker je Wehrmacht 3. maja 1945 pristanišče in pristaniške naprave uničil, so morali kot začasno potniško pristanišče uporabljati Bakar).¹¹⁰

Jugoslavija je diplomatsko obšla neposredno dovoljenje za tranzit transportov Alije Bet čez svoje ozemlje, s tem ko je dopuščala tranzitna potovanja v »prekomorske dežele«. Komisija za repatriacijo se je opazno trudila »predati vroč krompir nekomu drugemu«, v tem primeru Italiji, toda prehodi jugoslovanske meje pri Divači v Italiji niso bili vedno uspešni; vlake, ki so se vrnili v Jugoslavijo, so poslali proti Madžarski.¹¹¹

106 Ibid., št. 65, 69, 72, 74, 78, 81, 85, 88, 90, 93, 105.

107 Ibid., škatla 4, št. 110/47, 7. 3. 1947.

108 Ibid., škatla 3, št. 262 (19. 4. 1946), 267 (20. 4. 1946), 270 (22. 4. 1946), 282 (28. 4. 1946), 283 in 287 (30. 4. 1946), 294 (3. 5. 1946), 295 (4. 5. 1946), 308 (14. 5. 1946) 309 (13. 4. 1946), 323 in 324 (22. 5. 1946), 365 (18. 6. 1946).

109 HDA, ZKRH, škatla 3, št. 330 – Obavijest Zemaljskoj komisiji za repatrijaciju iz Prihvatilišta u Zagrebu u ime Komande pozadine II. Jugoslavenske Armije, 25. 5. 1946.

110 Državni arhiv v Reki (HR-DARI), Uprava pomorske oblasti Sjeverni Jadran 1948–1949, sin. 8.249; Pomorsko poglavarstvo Sušak 1945–1952, sin. 8250; ign. 8.229 (A.5.3), Lučka kapetanija Rijeka 1945–1968, Lučka kapetanija Bakar – Očevidnik 1945/1946. Mladenka Ivanković je opozorila na to, da so organizatorji Alije Bet pristanišče Bakar za vkrcanje prebežnikov uporabljali zato, ker so se hoteli izogniti bližnjemu britanskemu konzulatu (takrat v Splitu) in drugim uradnim predstavništvom Velike Britanije. IVANKOVIĆ 2009, str. 303.

111 Sedem generalov izraelskega glavnega štaba je bilo po rodu Avstrijcev, dva sta imela tesne stike z Jugoslavijo. Ari RATH, Von Wien nach Palaestina. Ein ruhmreiches, unbeachtetes Epos, v: Angelika HAGEN, Joanna NITTENBERG (ur.), *Flucht in die Freiheit*, Wien 2006, str. 155–190. Namestnik poveljnika glavnega štaba izraelske vojske Chaim Bar-Levi je bil rojen leta 1924 na Dunaju kot Heini Brozlawsky. Družina se je leta 1929 iz poslovnih razlogov preselila v Zagreb. Leta 1939 je takrat 15-letni Heini odšel kot sionist v Palestino. Pridružil se je Hagani in si pridobil vojaško izobrazbo. Kot mlad častnik je sodeloval v drznih vojaških operacijah proti Britancem za rešitev nelegalnih priseljencev, preživelih internirancev iz koncentracijskih taborišč. Do oktobrske vojne leta 1973 je vodil ministrstvo za trgovino in industrijo. Takrat sta ga Golda Meir in Moše Dajan poklicala nazaj v vojsko. S svojim prijateljem, poveljnikom glavnega štaba Davidom (»Dadom«) Elazarjem, po rodu iz Sarajeva, je komuniciral v srbskem jeziku. Štabni poveljnik David (»Dado«) je deloval na Golanski planoti in na Sinaju. Ibid., str. 157–159.

5 Sklep: nepopoln proces

Jugoslavija je repatriacijo svojih žrtev vojne iz tujine izvajala selektivno in si pri tem pridrževala pravico slediti svojemu – neizrečenemu, toda prepoznavnemu – interesu ustaviti »nezaželeni elemente« – sovražnike ljudstva, tj. sovražnike komunističnega reda. Tudi jugoslovanske Jude je Državna komisija za repatriacijo podrejala političnim interesom. Ne glede na holokavst in na kolektivni pregon Judov in ne glede na travme preživelih zaradi tega so ti pri »čiščenju« nastradali. Po drugi strani pa se je Jugoslavija trudila repatriirati tudi Jude, omogočala jim je vrnitev v njihovo okolje in njihov prejšnji življenjski slog, prispevala je k uspešni integraciji – posameznih Judov. Toda Jugoslavija ni izkazovala pietete in potrebne uvidevnosti do specifičnih pogojev pri pregonu Judov, do njihovega trpljenja in travm preživelih. Judje v jugoslovanski družbi od leta 1945 dalje niso živeli kot Judje, čeprav je bila nekaterim priznana zasluga za prispevek k zmagi osvobodilne vojske. Toda ta prispevek jih ni zaščitil pred posledicami skoraj paranoičnega strahu (lastnega vsem komunističnim režimom) in lova na (namišljene) sovražnike. Na Golem otoku in v dachauskih procesih so trpeli tudi jugoslovanski Judje. V jugoslovanski družbi so Judje ostali razseljene osebe, pa če so se od leta 1945 dalje še tako uspešno reintegrirali vanjo.

Toda Jugoslavija je vseeno prispevala k evakuaciji vzhodnoevropskih Judov pred novimi antisemitskimi izgredi, čeprav so množični tranziti čez jugoslovansko ozemlje ogrožali jugoslovanski zunanjepolitični interes »igrati na vse strani«, tj. vzdrževati dobre odnose tako s Sovjetsko zvezo kot z Zahodom. Na neki način je Jugoslavija vendarle igrala tudi malo »makiavelistično« vlogo »s pošiljanjem vročega krompirja čim-prej-tem-bolje« prek meje, v prav tako od vojne poškodovano Italijo.

Navsezadnje je Jugoslavija z repatriacijo jugoslovanskih državljanov, posebno pa s pomočjo avstrijskim in nemškim Judom pri vračanju v njihovo domovino (v katero so se gotovo vrnili v pričakovanju, da bodo dobili zadoščenje v smislu vrnitve premoženja, a so bili kmalu popolnoma razočarani), »opravila« izpit iz humanosti in pravičnosti.

Displaced persons after the Second World War: repatriation – remigration – reintegration

Anna Maria Gruenfelder¹

Key words: *displaced persons, organized repatriation, own-initiative returnees, reintegration, Communism, emigration*

At the end of the Second World War, millions of displaced persons, among them some 60 thousand Jews, survivors of the Holocaust, in Germany and all over the territories occupied by the Nazis, began to trace their lost homes and missing family members. “Displaced persons” (the terminus technicus of the Allied Forces’ Headquarter in Europe), their repatriation and reintegration, in particular in Yugoslavia, are the “Leitmotiv” of this research. Yugoslavia had to repatriate displaced persons from abroad: Yugoslav inmates of the Nazi-concentration camps and camps for forced labourers, Dalmatians evacuated in 1943, and also the refugee camps of the Allied troops in Northern Africa, and Jewish emigrants. At the same time, survivors of the Ustasha concentration camps, victims of German deportations, also demanded repatriation to their former home-countries. Repatriation and reintegration of displaced persons into their pre-war-surroundings can be considered as a substantial element of coming to terms with the past (“Vergangenheitsbewältigung”).

The Yugoslav communists (ab)used repatriation not merely with the aim of going along with the residua of the Nazi and fascist ideology, but to perform a cruel “differentiation” between “those who are with us” (and for us) and the opposers, “negative elements”, “enemies of the people”, “enemies of the state”. It was for the State to decide who could return to his/her home-country, whose return was desirable and who should not, under any circumstances, be reintegrated: The Yugoslav communists, in spite of their “supranationality”, executed the “ethnic cleansing” of national minorities, non-Slav nationalities and groups, in order to erect a national state of Slavs.

Yugoslav Jews, survivors of the Nazi and Ustasha concentration camps, of deportation, humiliation and other atrocities, were nevertheless, and without regard to their traumata of being survivors, submitted to a policy of “cleaning up”. Jews were not acknowledged as Jews, not as a group with specific traumata. Reintegration of the Jews in the communist society was accepted, but only as partially possible – in fact, Jews, however well integrated they might be, were later to remain as displaced persons. Some of them decided to stay in Yugoslavia and to make the best of the situation, others left the country – a place in which they did not expect prosperity and a future as Jews. The encumbrance of antagonisms between the victims and their surroundings, between special groups of victims with common civil survivors of the

1 Dr Anna Maria GRUENFELDER, historian and theologian, Zagreb.

war resulted in merely “partially coming out from the past”. It was the state, which enjoyed priority towards fundamental human rights of any individual, the right to have a home-country.

Yugoslavia’s support for the post-war-Aliyah can hardly be overestimated: Jews from Eastern Europe, victims once more, of a new anti-Semitic aggression (mainly in Poland) benefited from liberal immigration into Yugoslavia (in spite of its communist regime). In fact, Yugoslavia had to balance between opposing foreign political interests, in order to protect its own (yet liable) political position. Yugoslavia performed its humanitarian obligations the dimensions of which widely transcended the real facilities of a country heavily afflicted by the war.

Post-war repatriation of displaced persons, executed by the allied troops and military governments all over Europe, has acted as catalyser of crucial importance: International laws on asylum practice, immigration and refugees have made a huge step forward, a step towards a new culture of communication with war-victims, displaced persons and refugees, to inspire the International Convention on Refugees (delivered in 1951), as well as national and international law. In particular, it was the treatment of the war-prisoners, captured in Yugoslavia, to confirm and support the Yugoslav aspiration to be recognised by Western Allies as a state and political system based on the rules of right.

Holokavst na Slovenskem v luči relativizacije krivde, prevrednotenja zgodovine in slovenske kolaboracije 1941–1945

Marjan Toš¹

Ko govorimo o usodah Judov in Slovencev med drugo svetovno vojno, moramo paziti, da jih vendarle ne spravljamo na isti imenovalec. Če je bila usoda Slovencev v prvi vrsti odvisna od njihovega odnosa do okupatorja ali partizanskega gibanja (ali celo njegovih nasprotnikov iz t. i. protikomunističnega tabora), je bilo judovsko prebivalstvo po vsej nemški Evropi slej ko prej vedno in brezpogojno obsojeno na smrt. Na Slovenskem so bile njegove posledice strahotne, saj je bila skupnost majhna in je doživela skoraj popolno uničenje. Ta tema je bila desetletja po vojni skoraj pozabljena, češ da se slovenskega prostora enostavno ne tiče, saj se je holokavst dogajal daleč stran od nas. A resnica je povsem drugačna, holokavst se je zgodil med nami, odpeljani in umorjeni so bili naši sosede, prijatelji, znanci. Iz Ljubljane, Gorice, Maribora, Murske Sobote, Lendave, s Ptuja ... Zaradi maloštevilne judovske skupnosti pred vojno so bile posledice holokavsta toliko večje, za slovenske Jude tako rekoč usodne, saj si zdesetkana skupnost po holokavstu nikoli več ni opomogla. Del krivde za takšno stanje je tudi na strani slovenskih kolaborantov, še zlasti domobranstva, med letoma 1943 in 1945.

Ključne besede: *Judje, holokavst, genocid, koncentracijska taborišča, antisemitizem*

Po šestoprilskem napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 je bila Dravska banovina – torej jugoslovanska Slovenija – razdeljena med italijanske in nemške okupatorje. Slednji so za nekaj dni zasedli tudi Prekmurje in ga nato že 16. aprila 1941 prepustili Madžarom. Natančneje je Hitler razdelil in razmejil Slovenijo v posebnih navodilih o razkosanju Jugoslavije z dne 12. aprila 1941. Navodila so določala, da slovensko Štajersko, Koroško, Gorenjsko, Mežiško dolino, Obsotelje in Posavje ter štiri nemške vasi v Prekmurju dobijo Nemci. Ta del okupirane Slovenije so nemški okupatorju razdelili v dve upravni enoti: v Spodnjo Štajersko s sedežem v Mariboru in kasneje v Gradcu ter zasedena območja Koroške in Kranjske s sedežem na Bledu in kasneje v Celovcu. V Spodnjo Štajersko so vključili tudi dele okrajev Dravograd, Kamnik, Litija in Krško. Za vodje obeh civilnih uprav je Hitler postavil pokrajinske vodje NSDAP – nacistične stranke. Nacisti so ukinili okraje in uvedli okrožja. V upravnem aparatu so bili izključno Nemci. Po prvotnih načrtih naj bi okupirana območja 1. oktobra 1941 priključili k rajhu. Formalnopravno so načrtovano priključitev odlagali, najprej iz personalnih razlogov, kasneje pa zaradi narodnoosvobodilnega gibanja. Formalnopravna priključitev nikoli ni bila izvedena, a v praksi so oblasti v obeh okupacijskih enotah delovale in ukrepale, kot da gre za del nemškega rajha, uveljavljena je bila rasna in druga nacistična zakonodaja. Italijani so svoj okupirani del Slovenije poimenovali Ljubljanska provinca ali Ljubljanska

¹ Dr. Marjan TOŠ, muzejski svetovalec v pokoju, Lenart.

pokrajina in jo priključili k Italiji, v nasprotju z Nemci in Madžari pa je niso šteli za svoje nacionalno ozemlje. To naj bi se zgodilo šele ob koncu vojne ali kasneje. Madžari so Prekmurje formalnopravno priključili k madžarski državi 16. decembra 1941. Neodvisna država Hrvaška (NDH) je od razkosane Slovenije dobila obmejne vasi Jesenice na Dolenjskem, Pobrežje, Nova vas pri Mokricah, Slovenska vas in del vasi Čedem pri Kostanjevici. Madžarski okupatorji so želeli pokrajino čim prej madžarizirati: v šole so uvedli madžarski jezik, uveljavili so popolno madžarsko upravo, prisilno delo, izganjali so slovenske izobražence in priseljence iz obdobja med obema vojnama. Spomladi 1944 so izvedli genocid nad prekmurskimi Judi. Vsi trije okupatorji so Slovence kot narod obsodili na smrt, torej na etnocid. Glede na nemške radikalne okupacijske metode lahko že od samega začetka okupacije govorimo tudi o genocidu.² Z okupacijo se je začelo tudi silovito in načrtno nacistično preganjanje Judov, zlasti na nemškem okupacijskem območju. Šele takrat so začeli bežati tisti Judje, ki so to tedaj finančno in logistično sploh še zmogli, med njimi tudi Marko Rosner, mariborski tekstilni industrialec, ki je poprej še usodno posegel v del zgodbe o otrocih iz Ville Emme in ki je bil tudi zelo prosvetljen kapitalist in ustanovni donator Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V Sloveniji so radikalno čiščenje Judov doživele zlasti pokrajine, ki jih je zasedla nemška oblast, tako da je Ljubljana z okolico kot del italijanskega zasedbenega ozemlja postala prvo zatočišče za bežeče Jude. Konec avgusta 1941 je bilo v Ljubljani nekaj več kot 400 judovskih beguncev iz nemških okupacijskih ozemelj, iz Nemčije in Avstrije, ter vedno več tudi iz Hrvaške. Tako je konec aprila 1941 v Ljubljano prispelo 55 avstrijskih in nemških Judov, ki so bili najprej nastanjeni v begunskem centru v Leskovcu pri Krškem. Do maja jih je prispelo skupaj že 108. Pridružili so se obsežnemu valu slovenskih beguncev iz nemškega okupacijskega območja, ki je pred nemškim preganjanjem bežalo na italijansko okupacijsko območje, kjer okupacijske oblasti niso izvajale tako radikalnih ukrepov. Še vedno so relativno malo poznane usode mariborskih predvojnih Judov. Večina se jih je sicer umaknila, tisti, ki so ostali, pa so kmalu postali žrtve holokavsta. Najbolje sta raziskani znani mariborski judovski družini Singer in Kohnstein. Po nemški okupaciji Maribora so družinama najprej odvzeli večino premoženja in ju v začetku septembra 1941 izgnali s Spodnje Štajerske. Zatočišče sta našli v takratnem madžarskem Medžimurju, kjer je od leta 1935 živel Emil Kohnstein z družino, sicer brat mariborskega Juda Arnošta Kohnsteina. Že leta 1941 so se soočili z ukrepi zadnje stopnje uničevanja Judov: ustaši so julija ali avgusta v Jadovnu v Liki ubili Nikolo, sina Eugena Singerja. Viljem, ki se je po letu 1937 preselil v Prago, je bil novembra odpeljan v geto Terezin. A večina članov omenjenih mariborskih judovskih družin je preživela vse do aprilskih aretacij leta 1944, ko so se začeli množični pomori Judov po vsej takratni Madžarski. Kohnsteini in Singerji so bili aretirani 26. aprila 1944, do sredine maja zaprti v getu Nagykanizsa in potem odpeljani v Auschwitz, najverjetneje 21. ali 22. maja 1944. Po prihodu v taborišče je takoj sledila zloglasna selekcija: desno za delovno taborišče, levo za plinske celice, kar je tedaj zaradi izredno množičnega prihoda madžarskih Judov pomenilo okoli 75 % vseh prispelih. Tako so odšli na levo

2 Božo REPE, *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*, Ljubljana 2015, str. 40.

Arnošt, Olga in Rudolf Kohnstein ter Marija, Erna in Milan Singer. Njihova trupla so bila še isti dan upepeljena.

Usoda prekmurskih Judov je skoraj docela primerljiva z usodo drugih vzhodnoevropskih Judov, zlasti Judov na Madžarskem. Judje v preostalih delih okupirane Slovenije med letoma 1941 in 1945 pa so delili usodo Judov na nemških okupiranih območjih Evrope. V Prekmurju je bilo uničenje Judov skoraj popolno, zadnje »migracije« Judov v obliki množičnih deportacij pa v bistvu sklepno dejanje velike in koristne mobilnosti nekdanje cvetoče judovske skupnosti, ki je vse od druge polovice 18. stoletja dalje pomembno sooblikovala podobo pokrajine ob Muri. Ob aprilskem napadu na Kraljevino Jugoslavijo so nemške sile brez težav v nekaj urah zasedle Prekmurje. Po prihodu Nemcev so se začela nasilna dejanja nad judovsko lastnino (vlomi v stanovanja, trgovine in obrtne delavnice), pri čemer so Nemcem veliko pomagali tudi domači člani in simpatizerji kulturbunda. Judovska lastnina je bila najbolj na udaru v Lendavi in Murski Soboti; naropane predmete so od tam v tovornem vagonu odpeljali proti Radgoni. Nad judovsko lastnino so se po okupaciji spravili tudi v nekaterih podeželskih krajih.³ Nemci so bili v Prekmurju le kratek čas, saj so ga že 16. aprila 1941 prevzeli Madžari in vzpostavili svojo oblast. Kljub antisemitski zakonodaji ukrepi na Madžarskem in v Prekmurju niso bili radikalni in vse je kazalo, da bi se lahko madžarski (in prekmurski) Judje kljub nenehnim pritiskom nacistične Nemčije za »dokončno rešitev« judovskega vprašanja v tem delu Evrope rešili genocida. Vse pa se je spremenilo z nacistično okupacijo Madžarske marca 1944, ko so oblasti aprila istega leta začele z množičnimi deportacijami madžarskih Judov na celotnem območju, ki je bilo do nacističnega prevzema oblasti pod madžarsko okupacijo. Deportacijam se prekmurski Judje niso mogli izogniti, na udaru so bili med prvimi. 26. aprila 1944 so v lendavski sinagogi zbrali 57 judovskih družin, jih s tovornjaki odpeljali v Čakovec in jih tam predali gestapu. Tudi soboške Jude so zbrali v sinagogi in jih nato s tovornjaki, vprežnimi vozovi in v železniških vagonih odpeljali v Čakovec. Prekmurski Judje so bili od tam odpeljani v Nagykanizso, od tod pa so jih ves teden v vagonih vozili v Birkenau, kjer je bilo zbirno mesto za največje taborišče smrti – Auschwitz. V prvem valu množičnih deportacij prekmurskih Judov je bilo 367 ljudi in večina od njih je bila umorjena v Auschwitzu že 21. in 22. maja 1944. Naslednji, mnogo manjši val deportacij se je zgodil še maja in zadnji jeseni 1944. Prizaneseno je bilo samo tistim Judom, ki so se prej prekrstili v krščansko vero, in tistim posameznikom, ki so jim pripisovali »revizionistične zasluge« za Madžarsko. Aretacije in zbiranja Judov so potekale pod nadzorstvom žandarmerije oziroma madžarske policije, za preglede in z njimi povezane kraje premoženja pa so bili pristojni Nemci. Na teren so se v akcije odpravljali tudi madžarski žandarji in madžarski fašisti, ki so pri aretacijah po vaseh sodelovali tudi s slovenskimi žandarji v madžarski žandarski službi. S precejšnjo gotovostjo lahko trdimo, da Slovenci pri pokolih v madžarskih mestih in manjših krajih niso sodelovali oziroma za taka dejanja doslej nismo našli nobenega dokaza.

3 V Lendavi se v delu javnosti pojavljajo domneve, da je veliko ukradene judovske lastnine, predvsem pohištva, še vedno v nekaterih domovih in stanovanjih v mestu. Domnev doslej nismo ne potrdili ne zanikali, saj o tem še ni bila izvedena nobena raziskava.

Sodelovanje Slovencev pri aretacijah in deportacijah prekmurskih Judov leta 1944 se je končalo s predajo deportirancev v Čakovcu. Obseg njihove odgovornosti za uničevanje in ropanje judovskega premoženja po deportacijah Judov v taborišča smrti je težko opredeliti, saj imamo na voljo le splošne pripovedi o ropanjih in krajah premoženja, ne pa tudi jasnih opisov teh dejanj.⁴

Preživel je 23 lendavskih in 25 soboških Judov, torej majhna skupina, ki se je po vrnitvi k domačemu ognjišču soočila z novimi težavami in ukrepi povojnih jugoslovanskih oblasti. Preživeli prekmurski Judje se namreč niso mogli izogniti prisilnemu odvzemu premoženja (nacionalizacija, ki jo je v primeru judovske lastnine spremljal izrazit razredni ideološki pristop) in drugim ukrepom, ki so jih izvajale nove oblasti (služenje vojaškega roka). Ko je bila leta 1948 ustanovljena nova država Izrael, se je več preživelih prekmurskih Judov odločilo za novo migracijo in dokončno slovo od Prekmurja oziroma Slovenije. Podržavljanje (nacionalizacija) je za Jude pomenilo konec zasebne pobude, to pa je bilo za podjetne in gospodarsko samoiniciativne Jude hud udarec. Po razpoložljivih in preverjenih podatkih so sicer pravne naslednice nekdanjih judovskih občin v Lendavi in v Murski Soboti po vojni dobile povrnjeno premoženje, a so ga v naslednjih letih ali prodale ali pa je bilo nacionalizirano. Nacionalizirano premoženje je bilo deloma vrnjeno šele v procesu denacionalizacije po letu 1990 in se je nanašalo v glavnem na nekdanjo sinagogo in judovsko šolo v Lendavi. Na osnovi podatkov o judovskih smrtnih žrtvah druge svetovne vojne ugotavljamo, da obstaja še nekaj primerov judovskih družin brez znanih dedičev in na podlagi podatkov o premoženju teh družin bi bilo mogoče naknadno določiti vrednost premoženja za mogočo restitucijo.⁵ Odvzem premoženja je najbolj prizadel peščico preživelih lendavskih Judov, ki so bili pred vojno in okupacijo med nosilci gospodarskega razvoja in napredka. Nacionalizacija je bila za Jude velikansko razočaranje in kot razlaščenci so se odločili za pot v tujino. S temi migracijami se je začelo sklepno dejanje konca nekdanje cvetoče judovske skupnosti v pokrajini ob Muri, od katere so ostali le še ostanki ostankov. V drugih delih povojne Slovenije, z izjemo manjšega števila v Ljubljani, Judov praktično ni bilo več. Tudi javno izpovedovanje judovstva je bilo v Sloveniji vse do leta 1990 sila redko.

4 Oto LUTHAR, *Po robovih spomina: antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012, str. 76–77.

5 Raziskovalni program *Premoženjski in civilnopravni položaj slovenskih Judov*, INZ Ljubljana 2006–2008, Poročilo o doseženih ciljih in rezultatih INZ v letu 2008, Ljubljana 2009. Povračilo za odvzeto judovsko premoženje še vedno ni urejeno. Sporazuma med vlado in JSS v Sloveniji ni in restitucija judovskega premoženja tako ostaja odprto vprašanje. Po ocenah JSS naj bi šlo za premoženje v vrednosti 15 milijonov EUR.

Slika 18: Med redkimi preživelimi prekmurskimi Judi je bila Erika Fürst.

Italijanski fašisti do Judov prizanesljivejši od nemških nacistov

Do kapitulacije Italije leta 1943 je bil odnos do Judov na italijanskih zasedbenih ozemljih v primerjavi z nemškimi neprimerno boljši. Judje v Ljubljani so se lahko organizirali in z okupacijskimi oblastmi vzpostavili določen dialog, saj so imeli za seboj zaščito italijanske judovske reševalne organizacije DELASEM; znamenit posrednik pri oblasteh je bil Evgen Bolaffio, ljubljanski vinski veletrgovec. In vendar so se tudi pod italijansko zasedbo dogajale deportacije; posebej tragičen je primer družine Alles Percy iz Ljubljane, ki je bila deportirana v Italijo. Razmere so se na območju Ljubljane in Ljubljanske pokrajine drastično spremenile, ko so Nemci okupirali severni in srednji del Italije in seveda prejšnje italijansko okupirano območje v Sloveniji. Začelo se je radikalno preganjanje Judov na Tržaškem in Goriškem; posledice so bile usodne za obe skupnosti, saj je bilo v holokavstu uničenih 764 Judov s Tržaškega in 45 Judov z Goriškega.

Največ Judov je bilo uničenih v tržaški Rižarni, ki jo je vodil tesni Himmlerjev sodelavec in uresničevalec projekta »končne rešitve« na vzhodu Odilo Globočnik. Preizkušene metode s Poljske je skupaj z ekipo uničevalcev dobesedno prenesel na tržaško območje in do konca vojne izvajal genocidno politiko.⁶ Za mnoge je

6 Odilo Globočnik (1904–1945), avstrijski nacist in visoki častnik SS, tesen Himmlerjev sodelavec in izvajalec projekta »dokončne rešitve« judovskega vprašanja v okupirani Poljski. Jeseni 1943 je bil premeščen v Trst in je bil vodja taborišča Rižarna (prim. Johanes SACHSLEHNER, *Dva milijona smo jih pospravili: Odilo Globočnik – Hitlerjev menedžer smrti*, Ljubljana 2016).

bil ta krvavi zločinec v senci bolj znanih imen, kot so Hitler, Himmler, Eichmann in drugi. Portal Listverse ga, denimo, na lestvici zlobnih nacistov uvršča na šesto mesto. Globočnik je bil eden najbolj zverinskih in najokrutnejših morilcev Judov in Poljakov, kar jih je dalo 20. stoletje, judovski likvidator in barbarski uničevalec Judov, je o njem zapisal Heinz Höhne. Naj spomnimo, da je bil Odilo Globočnik (*Globus*) rojen 21. aprila 1904 v Trstu in se je po obrtni šoli v Celovcu izučil za stavbnega delovodjo. Njegov oče je bil Franc Globočnik, ki je iz rodnega Tržiča, od koder izvirajo Globočnikovi, prišel v Trst. Bil je zdravnik. Globočnikova mama je bila Anna Petschinnka, banatska Čehinja iz Vršca v Vojvodini. Od leta 1922 je bil pripadnik nacističnega gibanja v Avstriji, od leta 1930 član nacistične stranke NSDAP, od leta 1933 pripadnik SS. Leta 1938 je sodeloval v prevratu v Avstriji, bil leta 1939 nekaj časa *gauleiter* nacistične stranke na Dunaju, od jeseni 1939 do junija 1943 pa vodja SS in policije za območje Lublina na Poljskem. Tam je bil odgovoren za iztrebljanje Judov v uničevalnih taboriščih. Od septembra 1943 je bil v Trstu višji vodja SS in policije v operacijski coni Jadransko primorje in je vodil boj proti osvobodilnemu gibanju. Tudi v Trstu je zahteval »absolutni monopol nad reševanjem judovskega vprašanja«. Nekateri zgodovinarji in drugi poznavalci holokavsta ga označujejo za pravo »pošast« in za glavnega »rablja« v tržaški Rižarni. Po koncu vojne se je skrival v koroških gorah, in ko ga je v bližini Belega jezera prijela zavezniška patrolja, je naredil samomor.⁷

Slika 19: Odilo Globočnik/Globocnik

⁷ SACHSLEHNER 2016.

Nemške zasedbene oblasti so s pomočjo kolaborantske vlade in policije v Ljubljani septembra 1944 aretirale še 32 preostalih Judov v Ljubljani in jih odpeljale v delovna in koncentracijska taborišča. V mnogih družinah ljubljanskih Judov po vojni ni bilo nobenega preživelega, kar nekaj jih je tudi padlo v sestavi partizanskih odporiških sil. Leto 1944 je bilo tako za večino slovenskih Judov usodno: ne le da so, potem ko je Nemčija prevzela oblast na Madžarskem, med aprilom in oktobrom tega leta deportirali vse prekmurske Jude, tudi osrednja Slovenija je svoje Jude izgubila v tem času, ko je bil konec vojne že blizu in so proti središču Evrope prodirale zavezniške osvobodilne sile.

Slovenska kolaboracija (domobranstvo) in slovenski Judje

Domobranci kot domobranci naj z Judi ne bi imeli nič. Tako vsaj govorijo skoraj vsi novodobni dokazi o upravičenosti kolaboracije, vključno z zanikanjem sodelovanja pri uničevanju Judov med letoma 1943 in 1945 na območju nekdanje Ljubljanske pokrajine. Slovensko domobranstvo je bilo policijsko-paravojaška organizacija, ki jo je na pobudo predstavnikov slovenskih predvojnih političnih strank septembra 1943 ustanovila in z orožjem opremila nemška uprava na območju nekdanje Ljubljanske pokrajine. Poglavitni namen domobranstva je bil boj proti partizanom in narodnoosvobodilnemu gibanju sploh. Šlo je za odločen boj proti komunizmu in boljševizmu na slovenskih tleh. Pri ustanovitvi Slovenskega domobranstva sta odločilno pomagala general Leon Rupnik⁸ in polkovnik Ernest Peterlin⁹. Sicer pa so bili slovenski domobranci vse od ustanovitve podrejeni nemškemu generalu Erwinu Rösenerju.¹⁰ Med domobranskimi enotami se je v bojih s partizani posebej odlikoval bataljon Vuka Rupnika.¹¹ Pri ustanovitvi in organizaciji domobranstva na Slovenskem je odigral pomembno vlogo tudi šef civilne uprave Friedrich Rainer.¹² Domobranci

8 Leon Rupnik (10. 8. 1880 – 4. 9. 1946), slovenski general in politik. Bil je odločen protikomunist in je po italijanski kapitulaciji septembra 1943 organiziral Slovensko domobranstvo. Na »Rupnikovem procesu« v Ljubljani je bil 30. avgusta 1946 obsojen na smrt in 4. septembra ustreljen. Zanimivo je, da Rupnik ni hotel biti strankarsko opredeljen človek in je zagovarjal tezo, da naj bo domobranstvo nadstrankarsko. Zaradi tega v protikomunističnem taboru na Slovenskem tudi ni užival enotne podpore. Politiki obeh tradicionalnih slovenskih taborov – klerikalnega in liberalnega – so se ga celo izogibali. Zato ne preseneča, da ga je obdajal mlajši krog ljudi, ki jim je Nemčija predstavljala edini branik pred komunizmom in zato se so odločili sodelovati z njimi. Rupnikova kolaboracija je bila predvsem vojaška, in to preko Slovenskega domobranstva, katerega dejanski gospodar je bil v bistvu general SS Rösener. Enako velja za slovensko politično policijo, ki jo je vodil dr. Lovro Hacin.

9 Ernest Peterlin (11. 1. 1903 – 20. 3. 1946), slovenski domobranski častnik in skupaj z Leonom Rupnikom ustanovitelj Slovenskega domobranstva ter vojaški referent Slovenske legije.

10 Erwin Rösener (2. 2. 1902 – 4. 9. 1946), nemški SS-general, odgovoren za poboje civilistov v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Po vojni je bil obsojen na »Rupnikovem procesu« v Ljubljani in obešen. Za vojne zločine je bil obsojen tudi na mednarodnem sodišču za vojne zločine v Nürnbergu.

11 Vuk Rupnik (27. 7. 1912 – 14. 8. 1975), slovenski častnik, ki je veljal za zelo sposobnega oficirja in se je šolal na vojaških akademijah. Bil je sin Leona Rupnika in spoštovan poveljnik svojega bataljona, ki se je večkrat izkazal v bojih s partizani.

12 Friedrich Rainer (28. 7. 1903 – 19. 7. 1947), avstrijski pravnik ter nacistični politik in vojni zločinec. Kot šef civilne uprave in vrhovni komisar je vodil nacistično okupacijsko politiko na

so Nemce potrebovali za boj proti komunizmu, Nemci pa domobrance za boj proti Slovencem in narodnoosvobodilnemu gibanju. Za Nemce so bili domobranci pomožne policijske enote za boj proti partizanom in tudi v tem boju Nemci Leonu Rupniku niso dovolili vmešavanja v vojaški del domobranstva. Ob tem naj vnovič poudarimo, da kolaboracija Slovencev z okupatorji (pred italijansko kapitulacijo septembra 1943 v Ljubljanski pokrajini z Italijani) ni bila le politična in upravna, pač pa tudi ideološka, bila je reakcija na odpor proti okupatorju in hkrati odločen boj zoper »brezbožni komunizem«. Vsa kolaboracija Leona Rupnika, njegovih sodelavcev in domobrancev sploh, je imela podlago v protikomunizmu, bila pa je naperjena tudi proti zaveznikom. Kolaboracija in protikomunizem sta se v mnogih primerih podpirala oziroma pokrivala, saj so mnogi Slovenci postali kolaboranti prav zaradi boja proti komunizmu. K temu so veliko pripomogli voditelji predvojnih političnih strank, ki so menili, da so »partizani naši ljudski stranki mnogo bolj nevarni kot Nemci in Italijani« – bistveni vzrok za kolaboracijo je bil torej strah pred revolucijo in komunisti. In z revolucijo so povezali tudi »judovsko-boljševistično svetovno zaroto«. Oboroženi boj proti partizanom je do konca vojne zagovarjal tudi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman.¹³ Svoje zmotne politike se je očitno prav zavedel šele po vojni, ko je bilo prepozno. Dokazov, da naj bi Italijani kolaboracijo izsilili, ni nobenih. To dokazuje tudi primer mariborskega škofa Tomažiča,¹⁴ ki je odločno zavrnil vse poskuse, da bi pomagal pri ustanavljanju »bele garde«¹⁵ oziroma Slovenskega domobranstva na Štajerskem. Zato ne preseneča, da so štajerski duhovniki sodelovali z OF in nekateri odšli celo v partizane. Mariborski škof Tomažič je tako ostal zvest svojemu narodu in veri, niti z eno potezo ni nakazal lojalnosti in še manj naklonjenosti nacističnim genocidnim ukrepom nad slovenskim prebivalstvom. Pokazal je vzorno narodno držo.¹⁶ Sodelovanje z okupatorji svoje domovine je na Slovenskem dobilo značaj narodne izdaje velikih razsežnosti. To je bil moralni greh, za katerega ni opravičila. Tako kot seveda ni opravičila za povojni krvavi obračun s premaganimi pripadniki kolaboracionističnih sil, predvsem Slovenskega domobranstva.¹⁷ Šlo je za

dobri polovici slovenskega narodnostnega ozemlja. Na »Rupnikovem procesu« v Ljubljani je bil obsojen na smrt z obesjem.

- 13 Gregorij Rožman (9. 3. 1883 – 16. 11. 1959), ljubljanski škof, ki je po vojni emigriral v ZDA in umrl v Clevelandu. Leta 1930 je postal ljubljanski škof. Zanj je bil značilen odločen boj proti komunizmu. Njegove posmrtno ostanke so leta 2013 prepeljali iz ZDA v Slovenijo in jih pokopali v ljubljanski stolnici. Med vojno se je zavzemal tudi za reševanje Judov v Ljubljanski pokrajini in pomagal pri reševanju posameznikov in judovskih družin, kar je bilo v preteklosti zamolčano.
- 14 Ivan Jožef Tomažič (1. 8. 1876 – 28. 2. 1949) je bil leta 1933 imenovan za lavantinskega škofa v Mariboru. Zelo se je trudil za obnovo verskega življenja v škofiji. Po okupaciji leta 1941 je odločno protestiral zoper okupatorjeve ukrepe proti narodno zavedni duhovščini in vernemu slovenskemu ljudstvu. Zaradi narodnostne odločnosti ga niso sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo (ŠDZ) in je dobil zgolj status zaščitenca nemškega rajha, brez vseh pravic.
- 15 »Bela garda« (izraz komunističnega bloka) je bila paravojaška organizacija, ki so jo v Ljubljanski pokrajini ustanovili Italijani 6. avgusta 1942 kot Prostovoljno protikomunistično milico – MVAC (Milizie Volontarie Anticomunista). Njen predhodnik so bile »naške straže«, ki so jih v nekaterih predelih Ljubljanske pokrajine ustanovili kot odgovor na partizansko nasilje. Podporo so imele v predvojnih strankarskih politikih, še zlasti v SLS in tudi v RKC v ljubljanski škofiji.
- 16 Marjan ŽNIDARIČ, Slovenci v primežu okupacije, kolaboracije in osvobodilnega boja v letih 1941–1945, v: *Škof Rožman v zgodovini*, Ljubljana 2008, str. 7–33.
- 17 Gre za množične povojne zunajsoodne usmrtnice in poboje, ki so dolga leta veljali za tajne.

najbolj krut poboj velikega števila vrnjenih slovenskih domobrancev, ki so se po vojni zatekli na Koroško skupaj s civilisti. Ukaz, ki je sprožil Transporte Slovencev in drugih Jugoslovancev nazaj v domovino, je 14. maja 1945 poslal general Brian Robertson, vodja štaba zavezniškega poveljstva za Sredozemlje. Ukaz je bil izveden med 18. in 31. majem 1945 in njegove posledice za Slovence so bile strahotne. Prvi transport zajetih domobrancev in civilistov je krenil na pot 27. maja 1945, zadnji vlak pa je s Koroške odpeljal v Jugoslavijo 31. maja 1945. Že 1. junija 1945 je bil ukaz preklican in se je nanašal v glavnem le še na preostale civiliste. Večina njih je nato do leta 1948 in 1949 ostala na Koroškem, kjer so dobili dovoljenje za odhod v ZDA, Kanado, Argentino, Avstralijo in v Veliko Britanijo.¹⁸ Med okupacijo je bilo na Slovenskem tudi veliko ljudi, ki niso bili za OF in komunizem, pa se vendarle niso odločili za kolaboracijo. Proti kolaboraciji so nastopili tudi mnogi slovenski duhovniki, med njimi F. Saleški Finžgar, ki je leta 1957 o tem med drugim zapisal: »Rajši so sprejeli orožje, obleko in denar od okupatorjev za boj zoper brate Slovence. To je v slovenski zgodovini najbridkejši črni madež, ki ga noben izgovor ne more izbrisati, nerazumljiva in po vesoljnem svetu obsojena je drznost, da sežeš po orožju smrtnega narodnega sovražnika za boj zoper svoje brate. To je bolečina vseh bolečin.«¹⁹ V zvezi z domobranksko prisego, ki je bila 20. aprila 1944 na ljubljanskem stadionu, je takratni propagandist slovenskih domobrancev in Rupnikov zet Stanko Kociper med drugim dejal: »Danes se je treba odločiti ne za tolovajstvo ali proti njemu, temveč za svetovni protiboljševistični blok ali proti njemu. Tudi proti vsem njegovim zaveznikom, londonskim borznim špekulantom in vašingtonskim židovskim režiserjem.« Nesporni element antisemitizma, ki je bil v domobranski propagandi vidno prisoten. General Leon Rupnik je v nekaterih govorih leta 1944 dajal izjave, ki bi jih bilo mogoče razumeti kot ščuvanje proti Judom, kar je že neke vrste »ubijanje«. V Novi slovenski zavezi javno izpostavljajo, da z »Judi kot Judi pa protipartizanska stran ni imela nič. Znana je tudi pomoč škofa Rožmana, da se je kolonija mladih Judov mogla naseliti na gradu Lesno Brdo, a so jih italijanski karabinjerji jeseni 1942 preselili v Italijo zaradi nadlegovanja partizanske gverile, ki je na vsak način hotela z njimi navezati stike. Nasploh pa je treba reči, da protipartizanska stran ni bila razporejena protijudovsko, predvsem pa v Ljubljanski pokrajini Judov ni bilo toliko, da bi predstavljali politični problem. Domobrancem obešati antisemitizem je maliciozno.«²⁰ Slovenska kolaboracija, še zlasti domobranstvo, se je poskušalo na vse kriptično otresti antisemitske politike in sodelovanja pri pogromu redkih Judov. A njena vloga je vendarle prepoznavna v antisemitski propagandi, ki

18 Gregor Joseph KRANJC, *Hoja s budičem: okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945*, Mengeš 2014, str. 43. Med doktrinami, ki predstavljajo skupno emigrantsko zgodovinsko šolo, je morda še najbolj uveljavljeno njihovo prepričanje, da je bilo tisto, kar so komunisti označili za kolaboracijo, v resnici pravzaprav samoobramba. V nasprotju s komunističnim zgodovinskim opisem emigrantska šola priznava, da je bil spopad med partizani in njihovimi nasprotniki v resnici državljanska vojna, še več, trdi, da je bila to izključno državljanska vojna.

19 Fran S. FINŽGAR, Leta mojega popotovanja, v: *Jezik in slovstvo*, let. 3, št. 7, Ljubljana 1958, str. 317–320.

20 *Nova slovenska zaveza*, Zaveza št. 62, 21. 7. 2011, dostopno na: <http://www.zaveza.si/zaveza-t-62/> [13. 9. 2016].

veje iz domobranskega in drugega časopisja tistega časa.²¹ Kljub ostremu zanikanju tovrstne krivde in nenehnemu sklicevanju na »brezbožni komunizem« ostaja vloga slovenskih kolaborantov negativna tudi v očeh mlajših zgodovinarjev, in to ne samo doma, temveč tudi v tujini.²² V knjigi *Hoja s hudičem*, ki je v angleškem izvirniku izšla v Torontu, poskuša Gregor J. Kranjc z očmi zunanjega opazovalca (ali kot je v predgovoru k slovenski izdaji zapisal dr. Božo Repe, »iz ptičje namesto iz žabje perspektive«) oceniti razloge, zaradi katerih se je velik del slovenskega naroda v najtežjem trenutku svoje zgodovine podal na pot »z ramo ob rami s hudičem«. Kolaboracijo brez zadržkov obsoja in zanjo ne najde nobenega opravičila, vendar pa v svoji sodbi sledi trendom sodobnega svetovnega zgodovinopisja, ki kolaboracije v evropskih državah med drugo svetovno vojno ne obravnava enoznačno, temveč poskuša razločevati med različnimi stopnjami sodelovanja z okupatorjem – od pasivnega prilagajanja, preko vsiljenih oblik sodelovanja do zavestne kolaboracije, ki ni bila izražena zgolj v konkretni pomoči okupatorju, temveč tudi v povsem nedvoumnem političnem in ideološkem sozvočju z njim. Na podoben način Kranjc ovrednoti stopnjo kolaboracije (in s tem tudi krivde) najvidnejših slovenskih posameznikov, paravojaških skupin, političnih strank, upravnih institucij (še zlasti ljubljanske pokrajinske uprave) in seveda Cerkve oziroma škofa Rožmana. Na drugi strani obravnava vlogo Osvobodilne fronte, tako njeno deklarativno politiko kot praktično ravnanje, in išče argumente, ki bodisi potrjujejo ali pa zanikajo stališča »emigrantske zgodovinske šole«, češ da je OF s svojim ravnanjem naravnost prisilila drugo stran v sodelovanje s sovražnikom, ki pa da ni bilo iskreno, temveč da so okupatorja želeli zgolj izkoristiti za obračun s komunisti, sicer pa so bili »v srcu« ves čas zvesti zahodnim zaveznikom. V tem kontekstu Kranjc obravnava tudi množične poboje izvensodne poboje, ki jih na eni strani pripiše nezrelosti novih oblasti in vojaško-političnim okoliščinam, kakršne so vladale neposredno po koncu druge svetovne vojne v Jugoslaviji in v širšem evropskem prostoru, na drugi strani pa manihejskemu, črno-belemu gledanju komunistov na družbo, katerega posledica je bila politika maščevanja po načelu »Kdor ni z nami, je proti nam«. Prav v tej točki, v črno-belem gledanju na svet, vidi Kranjc eno redkih stičnih točk med sicer zapriseženimi sovražniki: oba tabora vidita drug v drugem poosebljeno zlo, samega sebe pa seveda kot najčistejše utelešenje dobrega, in prav vztrajanje pri takšnih pogledih je krivo, da še sedemdeset let po koncu vojne »Slovenci še vedno čakamo, kaj se bo zgodilo v preteklosti«.²³ Ko je po italijanski kapitulaciji septembra 1943 nastalo Slovensko domobranstvo, je šef nemške civilne uprave na območju nekdanje

21 Tudi časopis *Slovenec* je med letoma 1943 in 1945 prinašal veliko tovrstnih sporočil. Slovenec je bil vodilni časnik političnega katolicizma na Slovenskem. Vseboval je priloge: *Teden v slikah*, *Nasha gospodinja*, *Ilustrirani Slovenec*. Najprej je izhajal tedensko, po juliju 1938 pa kot dnevnik. Kot ponedeljkova izdaja je v letih med 1932 in 1939 izhajal *Ponedeljski Slovenec*. Časnik *Slovenec* je bil kritičen do slovenske politike kot odgovor na mladoslovenski *Slovenski narod*. Vodilo *Slovenca* je bilo izraženo v geslu »Vse za vero, dom, cesarja!«. Leta 1945 so ga nove oblasti ukinile. V letih med 1991 in 1996 je izhajal časnik z enakim imenom in podobno politično usmeritvijo.

22 KRANJC 2014. Dr. Gregor J. Kranjc je profesor zgodovine na kanadski univerzi Brock, sicer pa je sin slovenskih izseljencev in živi v Torontu.

23 Dr. Božo Repe v predgovoru k slovenski izdaji *Hoje s hudičem*, v katerem je spomnil na sijajno domislico pokojnega srbskega novinarja Aleksandra Tijaniča.

Ljubljanske pokrajine in koroški gauleiter dr. Friedrich Rainer imenoval za predsednika uprave v Ljubljani Slovenca Leona Rupnika.²⁴ Rainer je dopustil ustanovitev vojaške formacije iz domačih vojakov, torej vojske, ki je bila po narodnosti slovenska. Ta vojska je imela tudi svoje glasilo, revijo *Slovensko domobranstvo*. V njem so objavljeni teksti in druga sporočila, ki pričajo o simpatiziranju vodilnih ljudi v Slovenskem domobranstvu z nacistično ideologijo. V reviji namreč najdemo veliko govorov Leona Rupnika in drugih vodilnih mož, med katerimi je bil izredno aktiven Stanko Kociper.²⁵ Šlo je za propagando, ki ni samo odvrčala ljudi od OF, pač pa je bila velikokrat tudi odkrito antisemitska. Javno in odkrito namreč namiguje, da so partizani plačanci s tujim denarjem in da jih vodi ne le sovjetski režim, ampak tudi svetovno judovstvo.²⁶ Iz časopisja, zlasti še iz revije *Slovensko domobranstvo*, je razvidna tendenca, da bi prikazali partizansko vodstvo kot tisto, ki ga vodi svetovno judovstvo in si želi prevlade nad svojimi sonarodnjaki. Propaganda jih prikazuje kot raztrgane in nemarne ljudi, prikazani so kot sovražniki reda, domobranci pa kot čisti, pokončni ljudje, ki naj bi mislili s svojo glavo, imeli svoje vrednote in bili zanje pripravljeni tudi umreti.²⁷ V reviji je bilo objavljenih veliko kritičnih komentarjev na rovaš komunizma, pa tudi karikature, v katerih so prikazane tipične podobe Judov, kot so jih že pred vojno objavljali nacistični časopisi v Nemčiji. Med drugim lahko v reviji preberemo, da so »istočasno z Nemčijo nastopili prostovoljci vseh narodov in držav, ki so v kakršni koli obliki občutili na svojem telesu židovsko – plutokratsko pest ali rdečo zver. Danes stoje v vrstah SS tisoči in tisoči evropskih prostovoljcev, ki so se še pred nekaj leti po krivdi njihovega po Židih in njihovih plačancih zapeljanega vodstva deloma z orožjem borili proti Nemčiji.«²⁸ Ostrina tovrstne propagande se je sicer stopnjevala, a težko bi ocenili, da je bila permanentno poudarjena. Je pa zanimiva objava čestitke Hitlerju za njegov rojstni dan 20. aprila 1945, tako rekoč tik pred koncem vojne, ko je bil dovršen del Evrope že osvobojen in so tudi nekatera koncentracijska taborišča že padla v roke zaveznikov. Domobranska revija je poleg besedila objavila tudi Hitlerjevo veliko fotografijo in ob njej izpostavila, da »boj, ki se bije na tradicionalnih evropskih bojiščih in za katerega zgodovina ne pozna primere, ni le boj za bodočnost nemškega naroda, temveč boj za obstoj zapadne kulture. S strani azijskega boljševizma in plutokratsko-demokratskih držav preti vsej evropski kulturi in z njo vsem nacionalnim silam tega kontinenta smrtna nevarnost in le njemu velja zahvala, da Evropa še ni podlegla valovom tujih idej in vojsk, ki pljuskaajo z vso srditostjo v njene stene. To so spoznali tudi Slovenci in stopili k orožju, da branijo svojo slovensko dediščino: vero, domovino in kulturo svojih očetov. Ob tem našem spoznanju so uprte vse oči v Adolfa Hitlerja, rešitelja evropske kulture in stvaritelja nove Evrope, ki bo zajamčila vsem narodom nemoten

24 Boris MĹAKAR, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Ljubljana 2003, str. 39.

25 Stanko Kociper (30. 4. 1917 – 24. 6. 1998), pisatelj in publicist. Leta 1943 je vstopil med domobrance, bil je referent za propagando in urednik revije *Slovensko domobranstvo*. Po vojni je emigriral v Argentino in tam tudi umrl.

26 Jure RIBIČ, *Nacionalsocialistična ideologija v propagandi slovenskega domobranstva*, magistrsko delo, Koper 2016.

27 Ibid., str. 46.

28 *Slovensko domobranstvo*, 14. 9. 1944, let. 1, št. 4, NUK, Ljubljana.

nacionalni razvoj na podlagi nacionalne strpnosti, pravičnega socialnega reda in gospodarske povezanosti med seboj.«²⁹ Torej nikakor ne držijo ocene Nove slovenske zaveze, da domobranci z Judi na Slovenskem in z Judi sploh niso imeli nič skupnega. V propagandi je moč zaznati močan antisemitizem, saj naj bi Judje kljub majhnosti imeli velik svetovni vpliv. Uporablja se tudi besednjak iz srednjeveškega »antijudaizma«, po katerem so Jude obtoževali križanja Jezusa Kristusa in zaradi neizmerne bogatenja na račun oderuških obresti. Omenjajo tudi druge judovske nečednosti, ki so bile v srednjem veku marsikje povod za množične pogrome nad Judi. Zato so Judje po navedbah propagandistov sami povzročili svoje preganjanje. V tem kontekstu je zelo jasno izpostavljena tudi »judovsko-boljševiška« zarota in močan judovski vpliv na Rusijo.³⁰ Časopisje je objavljalo tudi govore Leona Rupnika in njegove odredbe. Vplivni in odločni propagandist slovenskega domobranstva je bil Stanko Kociper, ki je nastopal v že omenjenih kontekstih izpostavljanja judovske odgovornosti. Tudi Leon Rupnik je v svojih govorih povezoval boljševizem s kontekstom judovstva, ki »hoče do topih robotov brez duše in želi potlačiti Boga. Z njim pa plutokracija, ki bi nam za judovske blagajne ukradla še to bore malo, kar imamo.«³¹ Časopis Slovenec je objavljala Rupnikove govore in dnevna povelja. Zanimivo je dnevno povelje generalnemu inšpektorju Slovenskega domobranstva za veliko noč leta 1945. V njem Rupnik med drugim govori: »Bog, narod, domovina! V trdni veri v od smrti vstalega zveličarja dobiva svoj pravi smisel naša vera v zmago slovenske miselnosti nad tujo zablodo satanskega boljševizma. V tej veri je postavljen granitni ideološki temelj pripravljenosti na neodjemljivo borbo s komunizmom do njegovega uničenja, ko bo zablestelo vstajanje slovenskega naroda v vsej drči in lepoti prav tako neodjemljivega dela za blaginjo in napredek vseh Slovencev, ki verujejo v to, za kar se borimo in kar daje slovenskemu značaju pristno svojskost. Bog, narod, domovina! V tem smislu želim vsem častnikom, podčastnikom in vojakom Slovenskega domobranstva za praznike zmagujočega Boga mnogo tihega veselja, zadovoljnosti, discipliniranih borcev in sreče junaške, ki naj bo blagoslavlja vstali Bog Dobrote, Pravice, Poštenja, za kar se borimo, se bomo borili v vseh okoliščinah in bomo tudi zmagali, kakor resničen je Bog, čigar redu je židovski boljševizem napovedal boj.«³² Isti časopis je objavil tudi več Hitlerjevih povelj, eno med njimi je z dne 18. aprila 1945. V njem firer propadajočega tretjega rajha še vedno izpostavlja židovsko-boljševistične sovražnike, ki so s svojimi množicami še zadnjič nastopili k napadu.³³

29 *Slovensko domobranstvo*, 25. 4. 1945, let. 2, št. 17, NUK, Ljubljana.

30 Sovjetsko zvezo – SZ (op. avt.). Zveza sovjetskih socialističnih republik (ZSSR) je obstajala med letoma 1917 in 1991. V zadnjih letih obstoja je obsegala 15 sovjetskih socialističnih republik (Sojuz sovjetskih socialističeskih respublik – SSSR) in je bila naslednica Ruskega imperija, ki je propadel po oktobrski revoluciji leta 1917 pod vodstvom Lenina. Med njegovimi najožjimi sodelavci je bilo tudi veliko uglednih Judov (najbolj poznan je Lev Trocki).

31 *Slovenec*, 23. 9. 1943, št. 215, str. 1.

32 *Slovenec*, 1. 4. 1945, št. 73, str. 1.

33 *Slovenec*, 18. 4. 1945, št. 87, str. 1.

Relativiziranje krivde

Največja tragedija slovenskega domobranstva je zagotovo v tem, da se je njegovo vodstvo ob koncu vojne po večini rešilo, njihove napake pa je plačala vojska. Izdajalsko jih je pustil na cedilu sam poveljnik Franz Krener. Svoje vernike in ljubljansko škofijo je neslavno zapustil tudi škof Rožman, ki je pobegnil na varno na Tirolsko v ameriško cono. Kot dušni pastir tega ne bi smel storiti in nad tem so bili razočarani celo v Vatikanu. Zaradi tega ga leta 1950 takratni papež Pij XII. ni hotel sprejeti. O Rožmanovem delovanju v korist Judov je malo gradiva. Vsaj za zdaj ni bilo mogoče ugotoviti bistvenih novosti v zvezi s takim delovanjem tega dušnega pastirja. Enako velja za mariborskega škofa Tomažiča, ki pa Judom tako ali tako ne bi mogel veliko pomagati, saj jih je v mestu po okupaciji ostalo malo ali nič. A nekatera najnovejša odkritja virov potrjujejo mnenje, da za škofa Rožmana velja oznaka, da ni bil antisemit.³⁴ In to zato, ker se je zavzemal za rešitev Judov. O tem je znanih več novih dejstev, ki postavljajo ljubljanskega škofa v drugačno luč in ne upoštevajo polpreteklih stereotipov in enoznačnih pogledov na njegovo medvojno vlogo v ljubljanski škofiji. Kot poudarja Renato Podbersič, obstajajo številni dokumenti o tem, da je dr. Gregorij Rožman pomagal pri reševanju Judov in da je posredoval za judovske begunce, tako za posameznike kot cele družine.³⁵ Očitno se škof Rožman ni ustrašil posredovanja za preganjane Jude pri najvišjih oblasteh, tako cerkvenih kot državnih. Škofu Rožmanu so posebno skrb pomenili katoličani judovskega rodu, ki jim zaradi rasne zakonodaje ni bilo prizaneseno niti na ozemlju tretjega rajha niti v NDH. Tam jih je dolgo štetil zagrebški nadškof Štepinac, ko pa so se razmere poslabšale, je zanje prosil pomoč pri ljubljanskem ordinariju. Težave pri tem so povzročali italijanski predpisi, ki so beguncem nearijskega izvora, tudi če so bili katoličani, prepovedali vselitev na ozemlje Kraljevine Italije. Kljub temu so te judovske begunce odpeljali v taborišče Ferramonti di Tarsia.³⁶ Največ dokumentov o tem Rožmanovem delovanju je ohranjenih za leto 1941. V kasnejših letih je bilo tega posredovanja očitno manj ali pa dokumenti še niso bili odkriti. Zadnje posredovanje škofa Rožmana za Jude je zabeleženo dne 8. junija 1943, ko se je obrnil naravnost na papeža Pija XII. Prosil ga je za posredovanje pri italijanskih oblasteh, da bi preprečili prevoz ljubljanskih Judov v koncentracijsko taborišče v Italiji. Še tik pred italijansko kapitulacijo, avgusta 1943, je Emilio Grazioli ugotavljal, da so številne intervencije škofa Rožmana v korist judovskih beguncev nepotrebne. V poročilu, ki ga je poslal na italijansko notranje ministrstvo, je napisal, da se je od začetka vojne v Ljubljansko pokrajino zateklo med 1.400 in 1.500 judovskih beguncev. Po njegovih trditvah niso

34 Anna Maria GRUENFELDER, Krščanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško), v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst IV*, ur. Nuša LEŠNIK, Marjetka BEDRAČ, Maribor 2015, str. 98–99.

35 Renato PODBERSIČ, Škof Rožman in reševanje Judov, v: *Bogoslovni vestniki*, let. 76, št. 1, Ljubljana 2016, str. 154. Za judovske begunce je skrbela predvsem organizacija DELASEM s sedežem v Genovi. Ustanovljena je bila decembra 1939 in je delovala do leta 1947. Pomagala je predvsem bežečim Judom, ki so prihajali v Italijo iz vse Evrope, in poskrbela, da so varno prišli v države, ki so še sprejemale judovske begunce. Organizacija je imela svojega zaupnika tudi v Ljubljani, kjer je to vlogo opravljal vinski veletrgovec Evgen (Eugenio) Bolaffio.

36 Ibid., str. 158.

nikogar zavrnil, takšnih namenov niti niso imeli, ampak so jih poslali v italijanska taborišča v notranjosti države.³⁷ Na eni od spominskih slovesnosti po Rožmanovi smrti v Clevelandu so omenili tudi to vlogo ljubljanskega ordinarija med drugo svetovno vojno. Tega se je spomnil dr. Miha Krek in dejal, da Rožman pri zavzemanju za vse trpeče med vojno »tu ni ločil tujca od brata. Sredi vojne so mi v London prihajala zahvalna pisma judovskih in drugih narodnostnih skupin ljudi, ki so povedali, da so bili rešeni po Rožmanovi dobroti.« Žal nimamo ohranjene korespondence, ki bi dokazala, ali si je škof Rožman po končani vojni dopisoval s tistimi nekdanjimi judovskimi begunci, ki jim je pomagal in se zanje zavzemal med vojno. So se pa vendarle oglasili Judje, ki so vojno preživel in jim je preživetje omogočilo ravno posredovanje dr. Gregorija Rožmana.³⁸ Če na kratko povzamemo, lahko pritrdimo oceni, da si je škof Rožman že od začetka okupacije 1941 prizadeval tudi za pomoč preganjanim Judom. Tega sicer ni nikoli javno razglašal in je »znan molčati«. Kronisti navajajo, da pri reševanju Judov ni gledal na svoje osebne koristi in je po svojih močeh pomagal reševati skupine, družine in posameznike, ki so trpeli samo zato, ker so bili Judje. Najbrž se moramo strinjati tudi s tezo in oceno, da je škof Rožman naredil za Jude več, kot je bilo do nedavnega znano in kot mu je to slovensko povojno zgodovinopisje priznavalo.³⁹ Menim, da bo treba analizirati še marsikaj v zvezi z njegovim delom, vključno s pobudami, da bi ga uvrstili na seznam »pravičnikov med narodi«, torej tistih, ki so med vojno tudi za ceno življenja reševali Jude pred fašističnimi in nacističnimi pogromi in smrtjo. Ne upam si trditi, da so vse navedene sodbe in ocene o njegovem delu že tudi dokončne. Nekateri namreč pripominjajo, da bi bilo treba vendarle upoštevati tudi njegove pridige in javne izjave, ki mečejo drugačno luč na Rožmana kot na človeka, ki je bil kljub izobrazbi in osebni kulturi suženj klišejev o Judih in ljudskih stereotipih, ki so jih nacionalsocialisti morali samo pobrati med prebivalci: »Komunisti in Judi s samimi lažmi hujskajo ljudi.« Takšnih ocen iz ust mariborskega škofa Tomažiča npr. ni bilo – od njega ni za obdobje nemške okupacije 1941–1945 nikakršnih pogledov na Jude.⁴⁰ Bo pa treba podrobneje raziskati in oceniti vlogo nekaterih redovnih skupnosti na Slovenskem med okupacijo 1941–1945 v zvezi s primeri reševanja nekaterih Judov, zlasti na italijanskem zasedbenem območju, torej v Ljubljanski pokrajini, za čas 1941–1943. Zanimiva je ena od pridig škofa Rožmana iz oktobra 1942, v kateri je med drugim dejal: »Tudi nekateri komunisti so bili krščeni, pa vseeno, skupaj z Judi preganjajo kristjane in vero. Komunisti poznajo Sv. Pismo, a oni verjamejo v umazanega Judeža, a ne v Kristusa.«⁴¹ Leta 1943 pa je Rožman povedal: »Vsakem narodu Bog zadaja

37 Ibid., str. 160.

38 Ibid., str. 161. Ena od rešenih Judinj, Betty Engel, je izjavila, da je pripravljena celo pričati, da je škof Rožman med holokavstom pomagal reševati Jude in si zato zasluži vpis med *pravičnike med narodi*. Po prenosu Rožmanovih posmrtnih ostankov v ljubljansko stolnico leta 2013 je stolnico tudi obiskala in počastila spomin na škofa.

39 Ibid., str. 162.

40 GRUENFELDER 2015, str. 100. Ob tem je zanimivo omeniti, da so šolske sestre sv. Frančiška iz Maribora, ki so jih leta 1941 od tam pregnali nacisti, v Rabu ustanovile novo skupnost in v svoji hiši skrivale sarajevsko družino Atijas, dokler rabski župnik družini ni preskrbel prepustnice za odhod na kopno, na ozemlje pod partizanskim nadzorom.

41 Ibid., str. 131.

poslanstvo in nalogo. Ako ga neki narod ne uspeva izpolniti, mora izginiti, a poslanstvo preide na druge. To je Božji zakon, zapisan od preroka Izaije (Izt. 60. 12). [...] Ljudstvo in kraljestvo, ki tebi ne služi, bo izginilo in narodi bodo popolnoma pokončani. Zlobnim in trmastim Judom je Jezus rekel: Vi ste od očeta hudiča. Komunisti in Judi s samimi lažmi hujskajo ljudi. Judovski novinarji, knjigarnarji, filmski in kulturni delavci prodajajo pornografijo in druge moralno problematične vsebine kulturnega življenja, na škodo svetosti zakona in družine. Internacionalistični Judi so najprej izkrivili svojo vero in cilj svojega življenja ...»⁴² Rožmanova krivda za medvojno kolaboracijo oziroma pomoč RKC pri njenem nastajanju in delovanju še vedno deli slovensko javnost. Kot poudarja Spomenka Hribar, ima vsaka stran v bratomornem spopadu med okupacijo v Sloveniji svojo odgovornost. In namesto da bi se Cerkev osvobodila svoje medvojne hipoteke tako, da bi moralno in politično oporečna dejanja Cerkve kot institucije v preteklosti obsodila in se opravičila – morda celo v prvi vrsti vernikom, ker jih je (del njihovih predhodnikov) zapeljala in potem pustila na cedilu –, kar naprej objektivizira lastno krivdo s krivdo drugega. Krivda zadeva Cerkev kot institucijo in Komunistično partijo kot politično stranko, kot izvajalko revolucije.⁴³ »Vso krivdo pripisuje komunistom, češ da so ti krivi vsega, ne le okupatorskega nasilja, temveč tudi nasilja samih kolaborantov. Vsi drugi so krivi, le oni ne! Seveda ima tudi komunistična stran svojo krivdo, to je izvajanje revolucije med vojno in povojno nasilje.« Vsaka stran ima svojo odgovornost, svoj delež krivde med slovenskim narodom, ki bi se je morala osvoboditi tako, da prizna in obžaluje, in potem se lahko porajajo dvomi o krivdi domobrancev za ovajanje Judov Nemcem, zlasti zadnje čase, ko je tudi na Slovenskem vse bolj navzoče relativiziranje krivde storilcev in njihovih žrtev. A mnogi se ob tem sprašujejo: »Kako so ljudje prišli v taborišča? Kako so Slovenci prišli v taborišča? Kdo jih je izbral? Kdo je ovajal? So mar nemški vojaki vedeli, kdo je v Žireh komunist, na primer? So jim mar na obrazu prebrali, da so morda Judje, člani OF, komunisti? Ne, kolaboranti so jim povedali. V drugi svetovni vojni so bili domobranci na strani tistih, ki so ljudi pošiljali v taborišča. In v peči. Domobranci so bili sodelavci nacizma, organizirali so jih nacisti, vodili so jih nacisti, najprej pa fašisti. Delali so za plačilo. Bili so plačani. Plačevali so jim že Italijani in potem tudi nacisti. Dobivali so celo nagrade za uboje partizanov. Bili so poklicna, plačana vojska. Navsezadnje so lovili britanske pilote. Ki niso bili komunisti.«⁴⁴ Antisemitska propaganda ni bila značilna zgolj za domobranski tisk. Tudi druge protikomunistične skupine so bile oster kritik komunizma in njegove povezave z boljševistično-judovsko zaroto. Tudi stražarji. Straža je bil katoliški akademski klub študentov ljubljanske univerze med obema svetovnima vojnoma in je nastal iz skupine študentov z radikalno katoliško usmeritvijo, ki so delovali pod idejnim vodstvom dr. Lamberta Ehrlicha.⁴⁵ Stražarji

42 Ibid. Ta pridiga je bila povedana v času, ko Judov v Ljubljani ni bilo več, razen tistih redkih, ki so se še skrivali v skrivališčih, saj je bila večina od njih že deportirana v Italijo, nekaj pa tudi v Nemčijo. To je škof zagotovo vedel, saj je bil seznanjen s podatki o deportacijah skozi Ljubljano.

43 Spomenka HRIBAR, *Politika in pieteta – o rehabilitaciji Gregorija Rožmana*, v: *Škof Rožman v zgodovini*, Ljubljana 2008, str. 39.

44 Grega REPOVŽ, *Zločini sedanosti*, v: *Mladina*, 12. 4. 2014.

45 Lambert Ehrlich (18. 9. 1878 – 26. 5. 1942), slovenski teolog, etnolog in politik. Po kapitulaciji Jugoslavije aprila 1941 je obema meščanskima strankama v Sloveniji predlagal politični program,

so si prizadevali vzgajati zavedne in dejavne katoliške študente, da bodo v zasebnem in javnem življenju uveljavljali katoliška načela. Podporo so imeli v cerkveni hierarhiji in pri političnem vodstvu SLS. Izdajali so glasilo *Straža v viharju* in od tod tudi njihovo ime. V obsežnem članku *Rumeno rdeča alianca* o komunizmu, kapitalizmu, judovstvu in prostozidarstvu so v Straži v viharju odločno zavrnil kritike, češ da Straža v viharju vodi boj proti komunizmu, ne vidi pa kapitalizma. V prispevku je zato predstavljen tedanji položaj »na svetovnem bojišču« in odnosi med »kapitalizmom« (izraz je v navednicah, saj naj ne bi več označeval točno tega, kar naj bi predstavljal) in komunizmom. Straža v viharju ugotavlja, da kapitalizem v prvotnem pomenu in prvotnih liberalnogospodarskih oblikah ne obstaja več, ostal pa naj bi kapitalistični duh, ki pa ne more doseči praktične uresničitve, ker da je ves zahodni in kolonialni kapital »že davno zaseden in železno vključen v internacionalnem, brezosebne akcijskem sistemu, ki ga brezpogojno obvladuje še trdnejše organizirana in zavarovana maloštevilna družina veleakcionarjev in še ožja oligarhija finančnih 'kraljev'.« Takšna naj bi bila struktura modernega velekapitalizma, ki vlada v gospodarskem in socialnem življenju evropskega zahoda, Amerike in kolonialnih dežel, ki jo označi kot rumeni kapital. Pisec se potem začne ukvarjati s ZSSR, kot »takozvanega 100% nasprotnika kapitalizma«, v kateri se je kapital skoncentriral v popolni oblasti maloštevilnih nosilcev boljševiške diktature. To poimenuje rdeči kapital, ki hoče vladati na dva načina: v ZSSR direktno po »državnokapitalističnem gospodarskem sistemu«, ki je vrgel vse ljudi v mezno razmerje do »države«, zaradi česar lahko ta po državnoabsolutističnem sistemu sovjetske oligarhije »dekretira« okrutne oblike, kot so prisilno delo, kazenska taborišča in stahanovstvo, zunaj ZSSR pa indirektno »po svojih ambasadorjih in z njihovimi bianco čeki pod vodstvom g. Litwinovega ter po fino stkani mreži kominterne«. Odnosi med rumeno in rdečo interesno sfero naj bi obstajali na podoben dvojni način. Tako iz bančnih trezorjev rumenega zahoda (pisec izpostavi Francijo in Anglijo, »dedni deželi prostozidarstva«) priteče v rdečo ZSSR zlato, kadar ga tam potrebujejo za industrijo in vojno tehniko. »Najpopolnejši izraz te prevare je rumeno-rdeča alianca za uničenje krščanske kulture in morale potom izgladovanja in usužnjenja narodov v vezi rumeno-akcijskega in sovjetsko-oligarhičnega gospodarskega tiranizma.« Do te skupne fronte naj bi po mnenju avtorja prišlo, ker naj bi obe obliki kapitala združil isti židovski duh. Ta zveza naj bi bila prvi resen poskus uresničenja (židovskega) cilja, doseči absolutno gospostvo judaizma nad vsemi narodi in predeli sveta. Avtor ostro poudarja, da je »židovski satanizem, ki je ubil Kristusa Odrešenika, začel svojo svetovno misijo kot krošnjar, trgovec, kapitalist, bankir veleakcionar, lastnik časopisnih koncernov, kot monopolni faktor kinoindustrije, kot vladar knjigotrštva, dosegel pa kot rdeči revolucionar.« Rdeči sistem naj bi bil tako popolna oblika realiziranega židovskega gospostva,

a ga nista sprejeli. V njem je kot eno od možnosti predlagal samostojnost Slovenije. Odločno je nasprotoval komunistični revoluciji. Zato je Italijanom leta 1941 in 1942 večkrat predlagal, da bi Slovenci lahko sodelovali pri dušenju partizanskega upora. Ustrelili so ga pripadniki VOS-a OF v Ljubljani. Atentati, ki jih je izvajal VOS, so zadušili še tisto malo dobre volje, kolikor je je še bilo v odnosih med OF in nekomunističnimi politiki. Umor bana dr. Marka Natlačen 15. oktobra 1942, ki je terjal življenja še dodatnih 24 talcev, ki so jih iz maščevanja ustrelili Italijani, je samo še potrdil, kar so že ves čas domnevali nekomunistični voditelji: da OF pripravlja komunistično revolucijo (prim. KRANJC 2014, str. 137–155).

rumeni sistem pod vodstvom masonerije pa predstopnja. To naj bi bil pravi smisel »rumeno-rdeče aliance«; v tem času naj bi bila dilema sveta le satanizem ali krščanstvo.⁴⁶

Zakaj zanikanje holokavsta tudi med Slovenci in prevrednotenje zgodovine?

Zanikanje holokavsta je diskurz in propaganda, ki zanika zgodovinska dejstva ter razsežnost iztrebljanja Judov, tj. *šoe* oziroma holokavsta, ki so ga nacisti in njihovi pomagači izvedli med drugo svetovno vojno. Zanikati holokavst konkretno pomeni trditi, da se ta ni zgodil, pa tudi javno zanikati ali dvomiti, da so se ključni načini iztrebljanja (npr. plinske celice, množični poboji, stradanje, mučenje) resnično uporabljali ali da je bil genocid nad Judi nameren. Različni načini zanikanja holokavsta so izraz antisemitizma, ocenjujejo v Mednarodni zvezi za spomin na holokavst (IHRA). Zanikanje genocida nad Judi je poskus, da bi nacionalni socializem in antisemitizem oprali krivde ali ju razbremenili odgovornosti za genocid nad judovskim ljudstvom. Vse bolj pa smo soočeni tudi s popolno relativizacijo žrtev, na kar med drugimi javno vse bolj opozarja dr. Oto Luthar. Relativiziranje krivde med drugo svetovno vojno je vse pogostejše navzoče in tudi v slovenskih razmerah vodi v relativiziranje fašizma in nacizma, s tem pa tudi holokavsta. Relativizacija holokavsta posledično pritrjuje javnemu diskurzu zanikanja holokavsta kot posledice naraščajočega antisemitizma v Evropi, kar je v zdajšnjih političnih in družbenih razmerah ter napetostih nevaren in zaskrbljujoč pojav. V tem kontekstu, zlasti pa zaradi vse bolj odkrite revizije zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem po letu 1991, moramo izpostaviti tudi integracijo storilcev in žrtev vojne. Ta prihaja do izraza pri oblikovanju nove spominske pokrajine na Slovenskem s postavljanjem skupnih spomenikov, deloma po avstrijskem vzoru. V Avstriji namreč še danes ostaja tipični vojni spomenik, tako imenovani dvodelni spomenik, posvečen padlim vojakom, med katerimi so se najverjetneje znašli tudi storilci. Na ta način so bile resnične žrtve izbrisane in odstranjene dvakrat: zaradi sovraštva njihovih storilcev in nevednosti njihovih potomcev. Molk ni le pogoltnil njihovih življenj, temveč je prekril vse sledove njihovega obstoja.⁴⁷ A v Sloveniji se omenjena tematika razvija še dalje, saj kultura somouprizarjanja vloge žrtev ne temelji samo na reviziji, temveč na absolutnem zanikanju zgodovinskih dejstev.⁴⁸ Strah pred »židovskim komunizmom« se je tudi na Slovenskem izrabljal kot alibi za tipični krščanski antisemitizem slovenskih kolaborantov (domobranci in njihovo časopisje). Zato se velja strinjati z oceno dr. Ota Lutharja, da v slovenski spominski pokrajini ni »politike obžalovanja« in resnične izmenjave spominov, pač pa le soočenje žrtev. Govorimo torej o »dehistoriziranem zgodovinopisju«, ki ni sposobno določiti resničnosti nekega dogodka.⁴⁹ Pobudniki novih spomenikov na

46 *Nova slovenska zaveza*, Zaveza št. 80, Ljubljana 2011, dostopno na: <http://www.zaveza.si/zaveza-t-80/> [19. 9. 2016].

47 Oto LUTHAR, Preimenovanje in izključevanje kot sestavni del postkomunistične kulture spomina, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/2014, Ljubljana 2014, str. 200.

48 Ibid., str. 204.

49 Ibid., str. 206.

Slovenskem, ki naj bi postali spoštljiv spomin na vse žrtve vojne, s preiščanim spreminjanjem vloge žrtev in storilcev ne reinterpretirajo samo vloge kolaboracije, temveč tudi vlogo in pomen narodnoosvobodilnega gibanja. »Priče smo radikalni reviziji interpretacije druge svetovne vojne, s katero se dejavnost in sodelovanje slovenskih domobrancev in drugih lokalnih kolaborantov z Nemci in Italijani šteje za narodnoosvobodilno in herojsko. Po tej reviziji kolaboracija izvira iz komunizma, revolucije in narodnoosvobodilnega (odporniškega) gibanja, ki so kolaborante spodbudile za protigibanje.⁵⁰ Takšna revizija ne more prispevati k narodni pomiritvi in narodni spravi, saj spreminja zgodovino in jo ponareja, namesto da bi večplastno in objektivno nanizala dejstva obeh sprtih strani. Krivda namreč ni zgolj ali samo na eni strani, kot skušajo to prikazovati nosilci revizije zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem.⁵¹ Menim, da so pobude za postavitve skupnih spomenikov vsem žrtvam vojne sicer lahko tudi povsem dobronamerne, a zaradi že omenjenih dejstev ne bodo bistveno prispevale k narodni pomiritvi in spravi. Tudi restitucija odvzetega judovskega premoženja najbrž ne more biti motiv za revizijo zgodovine in še manj za rehabilitacijo obsojenih in neobsojenih pripadnikov okupacijskih sil in njihovih domačih kolaborantov. Vprašajmo se raje, zakaj razen v Sloveniji drugod – v Evropi, ZDA, na Kitajskem itd. – poleg zločinov Waffen SS, Wehrmachta in pripadnikov italijanske in japonske vojske med vojne zločine druge svetovne vojne uvrščajo tudi sodelovanje s temi vojskami. Vprašajmo se torej, kako je sploh mogoče kolaborantske enote prevesti v pripadnike narodne vojske in torej storilce preobleti v žrtve. Sodeč po nekaterih dogodkih v Sloveniji (na primer postavitve spomenika v Grahovem), vse skupaj ni videti pretirano težko. Pobudniki postavitve tega in podobnih spomenikov se namreč zelo dobro zavedajo, da so spomeniki učinkoviti posredniki sporočil in s tem pomembni »sooblikovalci kolektivnega spomina«. Podobno kot z besedili, zlasti če so ta zapisana v šolskih knjigah in posredovana v različnih medijih (od radia do internetnih sporočil), je tudi s spomeniki mogoče preoblikovati oziroma prevajati pomene in, kot kaže, učinkovito potvoriti zgodovino.« O tem ne nazadnje priča nekaj sicer redkih – pa vendar – primerov drugod po Evropi. V bližnji Avstriji npr. so mnogim spomenikom padlim v prvi svetovni vojni kmalu po letu 1945 preprosto dodali še spominske plošče padlim pripadnikom Wehrmachta in Waffen SS. Avstrijski novinar in pisatelj Martin Pollack, ki ga pri nas poznamo predvsem po prevodu njegove knjige *Der Tote im Bunker (Smrt v bunkerju)*, je ta postopek razumel kot podaljšanje, neomenjanje pravih, v prvi vrsti civilnih žrtev (Judov, Romov in drugih) in kot zavestno amnezijo. Podobno kot v mnogih slovenskih primerih je torej tudi v Avstriji prišlo do sistematičnega prevajanja storilcev v žrtve, medtem ko so prave žrtve ostale nevidne ali izbrisane. Ali če parafraziramo francoskega pisatelja Philippa Grimberta: »Resnične žrtve so bile obsojene na dvojno uničenje, najprej kot žrtve

50 Ibid., str. 201.

51 Krivda preživelih je splošen termin za več občutkov krivde in samoobtožitev jetnikov koncentracijskih taborišč. Krivda zaradi preživetja, medtem ko jih je mnogo umrlo, krivda zaradi premalo trpljenja, krivda, ker so se premalo potrudili, da bi rešili druge (prim. Hannah STARMAN, *Travma, ideologije pripadnosti, nacija: nastavki za teoretski model kulturotornega prenosa posledic množičnega nasilja*, v: *Razprave in gradivo*, št. 50, Ljubljana 2006, str. 132–159, dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-1EBPDVA2>).

zločinov nacistov, fašistov in kolaborantov in drugič kot žrtve revizionističnega potvarjanja preteklosti.« S postavitvijo spomenika v Grahovem je rehabilitaciji kolaborantov v žrtve sledil (dokončen) prenos krivde na resnične žrtve nacizma in fašizma.⁵² Tradicionalni zahodnjaški tradiciji, ki je v takih primerih doslej gradila na to forget in to forgive (pozabiti in oprostiti), bo, kot kaže, treba dodati še ponarediti (to forge) ali pa bodo ljudje na podlagi zgodovinskih virov vendarle spoznali, da gre za grobo potvarjanje zgodovine. Pri tem bi jim ob neštetokrat citiranem besedilu domobranske prisega lahko pomagal antisemitizem, poleg antikomunizma in klerikalizma tretji najpomembnejši zaščitni znak slovenskega domobranstva. Spomnimo se samo na najbolj značilne izjave domobranskih vojaških priročnikov, plakatov, govorov ..., ki so ljudem dopovedovali, da »Judje nameravajo zaslužniti svet«, med drugim izpostavlja dr. Oto Luthar. Ali še točneje, da so »Judje podkupili partizane zato, da bi uničili slovenski narod«, domobranci, na drugi strani, pa so se ob podpori nemške vojske borili »proti svetovnemu judovstvu«. »Prekleti Judje« so bili v zadnjih letih pred vojno sicer že tarča lokalnega antisemitizma, vendar se je z vojno in kolaboracijo njihovo življenje tudi v Sloveniji drastično spremenilo. Stališče, da »židovstvo hoče zaslužniti ves svet« in da sta »najzvestejša izvrševalca židovskih ukazov [...] komunizem in liberalna demokracija«, je skupaj s protiparlamentarizmom po letu 1943 postalo sestavni del domobranskega političnega programa.

Od tod naprej je komunizem vse redkeje nastopal brez pridevnika »židovski«, neredko pa so bili celo boljševiki predstavljeni »le kot delček te zarote«. V okviru domobranske propagande je sorazmerno s tem rasel ugled »nacionalsocializma«, vsaj od konca leta 1943 naprej, nato pa kot osrednja sila boja za »svobodo in pravico narodov«. Dr. Oto Luthar poudarja, »da glede na to, podobno kot Doroteja Lešnik in Gregor Tomc (Rdeče in črno; Slovensko partizanstvo in domobranstvo, ZPS), tudi sam že nekaj časa opozarjam na to, da je domobranska propaganda ljudi postavljala pred lažno dilemo: Ali germanizem ali židovsko-plutokratsko-komunistična miselnost.«⁵³ Novodobno relativiziranje krivde in prevrednotenje zgodovine spregleduje nekatera globalna dejstva in posledice tako medvojnega holokavsta kot tudi povojnega antisemitskega nasilja na območju celotne vzhodne Evrope. Tudi takoj po drugi svetovni vojni, leta 1945, se je namreč razplamtel radikalni antisemitizem in Judje so se iz teh predelov odseljevali tudi zato, ker so jih ljudje imeli za Nemce. Te pa so zaradi medvojnih grozot zelo sovražili.⁵⁴ Čeprav so se najprej odseljevali v zahodno Evropo, je bil njihov končni cilj zapustiti Evropo in oditi ali v Veliko Britanijo ali v ZDA, največ pa jih je želelo oditi v Palestino in po letu 1948 v novoustanovljeno državo Izrael. Tja je odšla tudi več kot polovica prekmurskih Judov, ki so preživeli holokavst. Posledice tega povojnega antisemitskega nasilja so bile strahotne in njihove dimenzije še danes niso docela razjasnjene. Predeli vzhodne Evrope, v katerih so

52 Oto LUTHAR, Razumevanje preteklosti? Presenetljivo? Ne. Nedopustno? Da., v: *Delo*, 10. 5. 2014.

53 Ibid. Luthar pripominja, da se je v procesu nacionalizacije trpljenja ustvarila popolnoma nova izvorna/konstitutivna travma. Po radikalni reviziji interpretacije druge svetovne vojne se dejavnost domobrancev in lokalnih kolaborantov z okupatorskimi Italijani in Nemci dojema kot narodnoosvobodilna in herojska.

54 S Poljske je pobegnilo 200.000 Judov, z Madžarske 18.000, iz Romunije 19.000 in s Češkoslovaške 18.000. Prav iz te države so se Judje izseljevali bolj zato, ker so jih ljudje imeli za Nemce.

nekoč živeli Judje, so se nepreklicno spremenili. Še zlasti težko je bilo prepoznati Poljsko. V nekoliko manjši meri je to veljalo kar za celotno vzhodno Evropo. Do leta 1948 je ta del postal še veliko bolj kot v Hitlerjevem obdobju »Judenfrei«. ⁵⁵ Za večji del Jugoslavije in tudi za Slovenijo to ni bilo potrebno, saj je bilo še zlasti na Slovenskem Hitlerjevo naročilo o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« izpolnjeno že med vojno. Povojno dogajanje moramo obravnavati v kontekstu širšega dogajanja v Evropi, zlasti na njenem vzhodnem delu, ki se je množično »očistil«. ⁵⁶ Zaradi nasilnega preseljevanja prebivalstva je iz teh predelov vse bolj izginjala večkulturnost kot še nikoli v novejši zgodovini. Iz Slovenije ni bilo mogoče izgnati nobenega Juda, ker jih po odhodu v Izrael in ZDA tudi v Prekmurju ni bilo več. S tem pa je tudi iz te slovenske pokrajine izginila značilna multikulturnost kot posledica holokavsta nad Judi. Danes se postavljajo mnoga vprašanja, kaj bi bilo s Prekmurjem, če bi Judje tam ostali in lahko krepili gospodarske pobude, da o družbeni in kulturni podstati niti ne govorimo posebej. Skratka, holokavst je bil za slovenske Jude usoden.

V slovenski spominski pokrajini centralnega spomenika za vse žrtve holokavsta iz Slovenije (še) nimamo. Na lendavskem judovskem pokopališču v Dolgi vasi je Zveza združenj borcev za vrednote narodnoosvobodilnega boja Slovenije (ZZB NOB) postavila spomenik žrtvam nacifašizma, ki velja za spomenik lendavskim žrtvam holokavsta. Spomenik je bil dolga leta spregledan in ga javnost skoraj ni poznala. V obnovljeni lendavski sinagogi je bila odkrita spominska plošča v trajen spomin na množične aretacije lendavskih Judov v taborišče smrti 26. aprila 1944. V sinagogi, ki je bila razglašena za zameetek vseslovenskega muzeja holokavsta ob 70-letnici deportacij prekmurskih Judov, je nameščena tudi plošča z imeni vseh z območja Lendave, ki so bili žrtve genocida. V Murski Soboti je bil po zaprtju nekdanjega »židovskega« pokopališča postavljen osrednji spomenik, ki so ga ob 70-letnici osvoboditve Auschwitza preuredili in obnovili kot spomenik vsem soboškim žrtvam holokavsta. Hkrati so pokopališču vrnili prvotno ime, kar je bilo v lokalni javnosti sprejeto z velikim odobravanjem. Mestna občina Murska Sobota je postavila tudi spominsko znamenje na Lendavski cesti, kjer je do leta 1954 stala soboška sinagoga, ena najlepših v tem delu Evrope. Ministrstvo za šolstvo in šport pa je v sodelovanju z Znanstvenoraziskovalnim centrom Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) na murskosoboški železniški postaji postavilo spomenik »pozabljeni kovček«, ki simbolizira eno od mest, od koder so aprila 1944 odpeljali soboške Jude proti Čakovcu. V Mariboru so na pobudo Centra za judovsko kulturno dediščino Sinagoga Maribor leta 2012 postavili »tlakovce spomina« za mariborske žrtve holokavsta z imeni ubitih članov judovskih družin Kohnstein in Singer v središču mesta in na Pobrežju. Že pred leti je Judovska skupnost Slovenije predlagala Mestni občini Ljubljana, da bi sprožila pobudo za postavitev spomenika žrtvam holokavsta v slovenski prestolnici. Pripravljeni so bili celo zbirati sredstva. Ostalo je samo pri pobudi. Po verodostojnih informacijah se je Mestna občina Ljubljana odločila, da bo posebno spominsko znamenje postavila v starem delu Ljubljane blizu

55 Keith LOWE, *Podivjana celina*, Ljubljana 2014, str. 228.

56 Ibid., str. 264.

Židovske steze, kjer je nekoč stala sinagoga in ki je veljal za predel, pretežno poseljen z judovskim življem. Ljubljana kot evropska prestolnica takšen spomenik zagotovo potrebuje. A ne le zaradi spominjanja žrtev holokavsta, temveč zaradi ohranjanja spomina na judovsko prebivalstvo na območju današnje Slovenije v različnih zgodovinskih obdobjih. Judov na Slovenskem sicer nikoli ni bilo številčno veliko, a so kljub temu pustili trajne sledove in pomembno zaznamovali identiteto slovenskih mest in pokrajine.

Slika 20: Spominsko obeležje na mestu nekdanje soboške sinagoge

Slika 21: Spomenik padlim judovskim borcev in žrtvam fašizma na ljubljanskih Žalah

The Holocaust in Slovenia in the light of relativisation of guilt, revaluation of history and Slovenian collaboration 1941–1945

Marjan Toš¹

Key words: *Jews, Holocaust, genocide, concentration camps, anti-Semitism*

The physical destruction of almost 900 Slovenian Jews in the Holocaust should be treated with great care, since the Jews of Slovenia were a small pre-war community, which were proportionally even more greatly affected by the Holocaust. Comparing with the 6 million Jews exterminated in the Holocaust, the Slovene numbers may not seem much but in the circumstances this number was fatal. The Holocaust, which meant the physical extermination of the Jews in German concentration and especially extermination camps (where people lived near Death, something which absorbed and destroyed millions of Europeans) was, however, not only the work of the SS and its Nazi apparatus, but also of numerous co-workers of the Nazi authorities, including collaborators in the countries of occupied Europe. The German nation consciously collaborated, as well, and the statement that it would be both wrong and incorrect to state that the Germans simply did not know about the Holocaust, is still true. To depict the Germans as an involuntary and unconscious instrument in the hands of the Third Reich, is only a made-up and mythological story. Faking ignorance, saying “we did not know”, which was a frequent excuse after the war, has no basis and is just not credible. It is simply a lie and it holds true for Slovenia, as well. In denunciations and reporting of Jews to the Germans in the years 1943–1945, members of the Slovenian Home Guard were active, as well. Also, mass arrests of the Jews in Prekmurje could not have been successful without the cooperation of local helpers who knew the Jews well. It can reasonably be assumed that the then authorities were helped with editing of the lists of the people who were to be transferred to the Auschwitz extermination camp. However, in Slovenia too, there were a few examples of saving Jews from death, performed by individuals who were later declared “The Righteous among the Nations”. The Archbishop of Ljubljana Dr Gregorij Rožman intervened on behalf of Jews and the Jewish refugees and achieved the saving of several individuals and whole families from certain death. His intervention for a larger group of baptized Croatian Jews in order that they could stay in the Ljubljana Region, is most widely known. Negation of the Genocide of the Jews is an attempt to whitewash National Socialism and anti-Semitism or relieve their responsibility for the genocide of the Jewish population. Also, we are increasingly being faced with the total relativisation of the victims. In the processes of radical revisions in the copying of the history of the Second World War and during the time afterwards, obvious changes in the Slovenian memory

1 Dr Marjan TOŠ, Museum counsellor in retirement, Lenart.

landscape occurred in which symbolic monuments emerge, which literally equalize the “executioners” with their victims. It is an apparent revaluation of the facts and an apparent relativisation of the guilt for the crimes. Since the Slovenian Jewish community had been destroyed in the Holocaust, Slovenian Jews did not experience the tragic post-war fate of the Jews in the majority of other Eastern European countries. All across Eastern Europe, the Communist Party was considered to be the “Jewish party” and the communists were much hated. The Jews reacted to the post-war anti-Semitic violence by leaving Poland en-masse, as well as Czechoslovakia, Hungary, and Romania. The major part of the Polish Jews massively returned to Germany. Due to this anti-Semitic persecution, around 300 thousand Jews left this part of the Eastern Europe between 1945 and 1950. Slovenia and Yugoslavia could not be seen in this context. Especially not Slovenia, since after the Holocaust, it had effectively become a country without Jews. It therefore still holds true that modern anti-Semitism in Slovenia is an “anti-Semitism without Jews”. However, despite this, it still increases. Fortunately, for now it remains without radical elements.

Bibliografija člankov, objavljenih v zbornikih

Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst med letoma

2012 in 2015

**Bibliography of the articles, published in the collective volumes Jews in
Slovenia: History and Holocaust between 2012 and 2015**

Nina Hriberšek Vuk¹

1. BERLIČ, Marjetka. Učenje o holokavstu na Osnovni šoli Draga Kobala Maribor. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 149-156, ilustr. [COBISS.SI-ID 12600606]
2. BRVAR, Klemen. Judje v delovnih enotah madžarske vojske. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 41-67, fotogr. [COBISS.SI-ID 10566686]
3. BRVAR, Klemen. Judje v vrstah slovenskih komunistov med obema vojnama - Ali Kardoš. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 80-93, ilustr. [COBISS.SI-ID 12602910]
4. FOGEL, Nenad. Smrt zemunskih Judov v holokavstu. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst IV, [Razprave in članki]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015, str. 81-92, ilustr. [COBISS.SI-ID 12607774]
5. GOMBAČ, Boris M. Risbe in pričevanje otrok iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942-1943) : čezmejni projekt za obujanje spomina na italijanska koncentracijska taborišča. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 107-119, fotogr. [COBISS.SI-ID 8890464]
6. GRUENFELDER, Anna-Maria. Krščanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško). V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst IV, [Razprave in članki]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015, str. 93-142, ilustr. [COBISS.SI-ID 12608286]

¹ Mag. Nina HRIBERŠEK VUK, zgodovinarica in latinistka, Mariborska knjižnica / historian and latinist, Maribor Public Library.

7. GRUENFELDER, Anna-Maria. Tuji judovski emigranti v Neodvisni državi Hrvaški. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 23-60, ilustr. [COBISS.SI-ID 12602398]
8. HAJDINJAK, Boris. Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem : družini Singer in Kohnstein iz Maribora. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 135-242, ilustr. [COBISS.SI-ID 12592926]
9. HAJDINJAK, Boris. Judje srednjeveškega Ptuja. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 62-88, ilustr. [COBISS.SI-ID 12586014]
10. HAJDINJAK, Boris. Kratko življenje Sepija Obradovića (1934, Maribor - 1942, Beograd): holokavst v Srbiji v letih 1941-1942 = The brief life of Sepi Obradović (1934, Maribor - 1942, Belgrade): the holocaust in Serbia during the years 1941-1942. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 132-[176], ilustr. [COBISS.SI-ID 9353246]
11. HOLCMAN, Borut. Spremnna beseda = Foreword. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst IV, [Razprave in članki]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015, str. 5-14. [COBISS.SI-ID 5156139]
12. HOLCMAN, Borut. Šoa - spominjajmo se 2014 : holokavst in šoa in spomin = Shoah - let us remember 2014 : the holocaust, shoah, and remembrance. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 5-11. [COBISS.SI-ID 4754731]
13. JELINČIČ BOETA, Klemen. Judje v srednjeveškem Mariboru. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 51-61. [COBISS.SI-ID 12585758]
14. JOSIPOVIČ, Damir, ŠUMI, Irena. Socialni in kulturnoekonomski prostor pred in po holokavstu : zgodovina in projekcije za Prekmurje. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 346-376, tabele, graf. prikazi, zvd. [COBISS.SI-ID 12598814]

15. KLOPČIČ, Vera. Podobe Romov v izsledkih raziskovanj o romskem genocidu. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 97-104. [COBISS.SI-ID 12593485]
16. KLOPČIČ, Vera. Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938-1945. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 61-73, ilustr. [COBISS.SI-ID 12350029]
17. KUZMIČ, Franc. Edukacija o holokavstu v Sloveniji. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 135-148. [COBISS.SI-ID 12600350]
18. KUZMIČ, Franc. Holokavst in prekmurski Romi. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 74-79. [COBISS.SI-ID 12602654]
19. KUZMIČ, Franc. Jehovove priče kot žrtve genocida. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst IV, [Razprave in članki]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015, str. 71-80. [COBISS.SI-ID 12607518]
20. LUTHAR, Oto. Podobe groze : govorica najmlajših žrtev holokavsta med zgodovino in literaturo. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 121-129. [COBISS.SI-ID 37586477]
21. MARKOV, Alenka. Ozaveščanje mladih o holokavstu = Raising awareness of the Holocaust amongst young people. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 131-134. [COBISS.SI-ID 12600094]
22. MIRNIK, Roman. Judovski podjetnik Franz Mautner. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 13-40, ilustr. [COBISS.SI-ID 12599326]
23. PANČUR, Andrej. Slovenski antisemitizem in protijudovski nemiri na Spodnjem Štajerskem v letu 1883. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 91-109, tabele, graf. prikazi. [COBISS.SI-ID 12589086]

24. PODBERSIČ, Renato. Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst IV, [Razprave in članki]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015, str. 39-50, ilustr. [COBISS.SI-ID 21089586]
25. PODBERSIČ, Renato. Junaki in žrtve : (o avstro-ogrskih častnikih judovskega rodu na soški fronti, ki so trpeli med holokavstom). V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 117-128, fotogr. [COBISS.SI-ID 35691053]
26. PODBERSIČ, Renato. Po poti pozabljene podjetnosti : Judje v Ajdovščini. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 69-85, fotogr. [COBISS.SI-ID 37577517]
27. PODBERSIČ, Renato, HANČIČ, Damjan. Povojne zaplembe judovskega premoženja. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 285-294, tabele. [COBISS.SI-ID 12597790]
28. PODBERSIČ, Renato. Pregarjanje Judov na Goriškem med drugo svetovno vojno. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 123-134, ilustr. [COBISS.SI-ID 12589598]
29. STARMAN, Hannah. Boj za povrnitev lastnine : zgodba Yoela Shacharja. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 295-345. [COBISS.SI-ID 12598558]
30. ŠUMI, Irena, LUTHAR, Oto. Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja : pričevanja iz Prekmurja. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 243-282. [COBISS.SI-ID 12597278]
31. ŠUMI, Irena. Naloge za znanost : preučevanje Judov v Sloveniji. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 16-27. [COBISS.SI-ID 12569118]

32. ŠUMI, Irena. Predgovor. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 5-8. [COBISS.SI-ID 12600862]
33. ŠUMI, Irena. Spremnna beseda k drugi izdaji. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 5-6. [COBISS.SI-ID 4541541]
34. ŠUMI, Irena, STARMAN, Hannah. Uvod : beseda urednic. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 12-15. [COBISS.SI-ID 4541797]
35. TOŠ, Maja. Judje na Štajerskem do druge svetovne vojne. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 31-50. [COBISS.SI-ID 12570654]
36. TOŠ, Marjan. Andrej Tumpej - „stari Balkanec“ in slovenski Schindler iz Beograda. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 107-116, ilustr. [COBISS.SI-ID 12604446]
37. TOŠ, Marjan. Holokavst in zgodovinski spomin na slovenske Jude. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 9-22, ilustr. [COBISS.SI-ID 12601886]
38. TOŠ, Marjan. Knjigi na pot. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 7-11. [COBISS.SI-ID 12567582]
39. TOŠ, Marjan. Prekmurski Judje 1848-1914. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst IV, [Razprave in članki]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015, str. 15-38, ilustr. [COBISS.SI-ID 12604702]
40. TOŠ, Marjan. Reševanje Judov preko Maribora v letih 1938-1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst II, Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 94-106, ilustr. [COBISS.SI-ID 12603934]

41. TOŠ, Marjan. Slovenski pravičniki med narodi - med pozabo in spominom. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst IV, [Razprave in članki]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015, str. 51-69, portreta. [COBISS.SI-ID 12606750]

42. TOŠ, Marjan. Zora Pičulin - Primorka, ki je reševala judovske otroke v Makedoniji. V: LEŠNIK, Nuša (ur.), et al. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst III, [Razprave in članki] z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014, str. 87-96, ilustr. [COBISS.SI-ID 12599838]

43. ZAJC, Marko. Jud kot Nemec, liberalec, kapitalist : o slovenskem antisemitizmu v zadnjih desetletjih habsburške monarhije. V: ŠUMI, Irena (ur.), STARMAN, Hannah (ur.), HAJDINJAK, Boris. *Slovenski Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik*. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 110-119. [COBISS.SI-ID 12589342]

Življenjepisi avtorjev

RENATO PODBERSIČ

Zborniku na pot

Poskus obnove judovske skupnosti v Gorici

Dr. Renato Podbersič je zgodovinar in raziskovalec pri Študijskem centru za narodno spravo v Ljubljani. Strokovno se posveča proučevanju totalitarizmov 20. stoletja na Slovenskem. Predmet njegovih raziskav so tudi teme medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja na Primorskem, raziskuje pa tudi zgodovino Judov na Primorskem in v severovzhodni Italiji ter preganjanje Judov v Evropi med holokavstom. Med drugim je član uredniškega odbora revije Na fronti, ki jo izdaja Društvo soška fronta Nova Gorica, v letih od 2007 do 2013 pa je bil predsednik Zgodovinskega društva za Severno Primorsko.

ALEŠ MAVER

Recenzija zbornika

Doc. dr. Aleš Maver je docent za zgodovino starega veka in lektor za latinščino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Doslej je objavil (sam ali v soavtorstvu) tri znanstvene monografije in vrsto znanstvenih člankov. Glavno področje njegovega raziskovalnega zanimanja je pozna antika, v tem okviru tudi zgodovina Judov in judovsko-krščanskih odnosov v antiki.

DEJAN SÜČ

Dolnjelendavski Judje in svet – družina Eppinger

Dejan Süč je zgodovinar mlajše generacije. Univerzitetno izobrazbo je pridobil na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Raziskovalno se že več let ukvarja s tematiko judovske prisotnosti na območju med Lendavo, Budimpešto in Dunajem. Zanimajo ga predvsem procesi, ki so pripeljali k naselitvi Judov na širše območje Lendave v 18. stoletju, k postopnemu dvigu skupnosti sredi 19. stoletja ter k njenemu vrhuncu v obdobju meščanstva med letoma 1867 in 1914. Ob tem veliko časa posveča še raziskovanju judovske migracije z območja Avstro-Ogrske ter konkretnije s širšega območja Lendave in njenemu sledenju. V sklopu priprav na doktorski študij se ukvarja tudi z rodoslovnimi raziskavami dolnjelendavskih judovskih družin ter z dokumentiranjem gradiva in znanja, ki je v posesti teh družin.

GERALD LAMPRECHT

Uničenje judovske skupnosti na avstrijskem Štajerskem, 1938–1940

Dr. Gerald Lamprecht je zgodovinar in vodja Centra za judovske študije na Univerzi Karla in Franca v Gradcu. Raziskovalno se posveča zlasti zgodovini judovstva, antisemitizmu, zgodovini nacionalsocializma in preganjanju Judov. Je avtor številnih znanstvenih člankov in knjig, na primer o zgodovini judovske skupnosti v Gradcu do

prve svetovne vojne, o delovanju judovskih društev v 19. in 20. stoletju, izseljevanju Judov v Ameriko, nacionalsocializmu na avstrijskem Štajerskem in podobno.

FRANC KUZMIČ

Judje so si pred nacizmom poskušali reševati življenje na različne načine

Mag. Franc Kuzmič je upokojeni bibliotekar, muzejski svetovalec in kustos pedagog, zunanji sodelavec Pomurskega muzeja Murska Sobota. Kot raziskovalec se ukvarja z zgodovino in usodo manjšinskih skupin prebivalcev med drugo svetovno vojno, med drugim z zgodovino Judov in Romov v Prekmurju, v zadnjem času pa tudi z usodo Jehovovih prič. Je avtor več izvirnih znanstvenih, strokovnih in poljudnih razprav, člankov in ocen knjig. Je urednik, sourednik in avtor nekaj samostojnih publikacij.

ANNA MARIA GRUENFELDER

Razseljene osebe po drugi svetovni vojni: repatriacija – remigracija – reintegracija

Dr. Anna Maria Gruenfelder je bila kot doktorica zgodovine, umetnostne zgodovine in katoliške teologije promovirana leta 1974. Specializirala se je za področja splošne zgodovine zgodnjega novega veka, še zlasti cerkvene zgodovine. Deluje na znanstvenem in humanitarnem področju ter je zunanja sodelavka in kolumnistka pri mnogih avstrijskih, hrvaških, bosanskih in slovenskih časopisih, med drugim pri dnevniku Večer. Za svoje strokovno delo je bila že večkrat nagrajena; za nekatera besedila, na primer o judovstvu po holokavstu ali prisilnem delu Judov, je prejela nagrade Zveze judovskih občin Srbije.

MARJAN TOŠ

Holokavst na Slovenskem v luči relativizacije krivde, prevrednotenja zgodovine in slovenske kolaboracije 1941–1945

Dr. Marjan Toš je doktor zgodovinskih znanosti in višji kustos, upokojeni predstojnik Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Znanstveno se ukvarja s proučevanjem zgodovinskih tem s področja judovstva, s posebnim poudarkom na proučevanju zgodovine holokavsta in antisemitizma v kontekstu ohranjanja zgodovinskega spomina na slovenske Jude oziroma na problematiki izrinjanja slovenskih Judov iz javnega, družbenega in zgodovinskega spomina. V zadnjih letih med drugim raziskuje tudi zgodovino porajmosa in usodo Romov in Sintov med drugo svetovno vojno.

NINA HRIBERŠEK VUK

Bibliografija člankov, objavljenih v zbornikih Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst med letoma 2012 in 2015

Mag. Nina Hriberšek Vuk je zgodovinarica in latinistka, zaposlena v Mariborski knjižnici. Ukvarja se s koordinacijo domoznanske dejavnosti na območju delovanja Mariborske knjižnice kot osrednje območne knjižnice, s projekti digitalizacije domoznanskega gradiva in z analitično obdelavo domoznanskih publikacij. Je tudi regijska urednica portala Kamra, ki združuje digitalizirano kulturno dediščino slovenskih pokrajin.

Biographies of the authors

RENATO PODBERSIČ

Collection of papers on its way

An attempt to restore the Jewish community of Gorizia

Dr Renato Podbersič is a historian and researcher working at the Study Centre for National Reconciliation in Ljubljana, which deals with 20th Century totalitarianism in Slovenia. He has explored topics of the revolutionary violence between the wars and following the Second World War in the Primorska region, the history of the Jews in this region and in North-Eastern Italy and the persecution of the Jews in Europe during the Holocaust. He is also a member of the editorial board of the journal “Na fronti” published by the Society of the Isonzo Front Nova Gorica and was the president of the Historical Society of Northern Primorska from 2007–2013.

ALEŠ MAVER

Review of the collection of papers

Dr Aleš Maver is an assistant professor for history of Antiquity and lector for Latin at the Faculty of Arts of the University of Maribor. Up to now he has published (alone or in co-authorship) three scientific monographs and a series of scientific papers. The main area of his research interest is the late Antiquity, in this context also the history of the Jews and the Judeo-Christian relationship in Antiquity.

DEJAN SÜČ

The Jews of Dolnja Lendava and the world – the Eppinger family

Dejan Süč is a historian of a younger generation who obtained his bachelor degree at the Department of History of the Faculty of Arts in Ljubljana. As a researcher, he has dealt with the topic of the Jewish presence in the triangular area between Lendava, Budapest and Vienna for several years. He is interested in the processes, which led to the settlement of the Jews to the wider Lendava area in the 18th Century, to the gradual rise of the community in the middle of the 19th Century and to its peak in the bourgeoisie period between 1867 and 1914. Besides this, he devotes a lot of time to research in the Jewish migration from the Austro-Hungarian area, more concretely, from the wider Lendava area and their traces. Within the framework of the preparation for a doctoral study, he deals with genealogical research of the Jewish families of Gornja Lendava and documentation of the materials and knowledge in possession of these families.

GERALD LAMPRECHT

The destruction of the Styrian Jewish community 1938–1940

Dr Gerald Lamprecht is a historian and the head of the Centre for Jewish Studies of the University of Graz. As a researcher, he focuses on the history of Judaism, anti-Semitism, the history of National Socialism and the persecution of Jews. He has authored numerous scientific articles and publications, for example on the history of the Jewish community in Graz up to the First World War, the activity of Jewish societies in the 19th and 20th Centuries, emigration of the Jews to the United States, National Socialism in Austrian Styria, etc.

FRANC KUZMIČ

During Nazism, the Jews tried to save their lives in several ways

Mag Franc Kuzmič is a librarian, a museum counsellor and a curator-educator in retirement, external co-worker of the Pomurje Museum of Murska Sobota. He has explored the history and fate of minority populations during the Second World War, the history of the Jews and Roma in Prekmurje and recently of the fate of Jehovah's Witnesses. He is the author of several original scientific, professional dissertations, articles and book reviews. He is editor, co-editor and author of several independent publications.

ANNA MARIA GRUENFELDER

Displaced persons after the Second World War: repatriation – remigration – reintegration

Dr Anna Maria Gruenfelder was in 1974 promoted as a doctor of philosophy, history, art history and Catholic theology. She is specialized in the field of early modern history, and in particular, Church history. She works as a researcher and humanitarian and is a freelance worker and a columnist of several Austrian, Croatian, Bosnian and Slovenian newspapers, including the newspaper "Večer". In her professional work, she has several awards; for texts dealing with topics like Judaism following the Holocaust and the forced labour of Jews she has been awarded by the Serbian Association of Jewish Communities.

MARJAN TOŠ

The Holocaust in Slovenia in the light of relativisation of guilt, revaluation of history and Slovenian collaboration 1941–1945

Dr Marjan Toš is a doctor of historical sciences and a museum counsellor, a retired head of the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor. He has explored historical topics from the field of Judaism, with a special emphasis on the history of the Holocaust and anti-Semitism in the context of preserving the historical memory of Slovenian Jews or the problem of crowding-out the Slovenian Jews from the

public, social and historical memory. In recent years, he has explored the history of Porrajmos and the fate of the Roma and Sinti during the Second World War.

NINA HRIBERŠEK VUK

Bibliography of the articles, published in the collective volumes *Jews in Slovenia: History and Holocaust between 2012 and 2015*

Mag Nina Hriberšek Vuk graduated in history and Latin. She works at the Maribor Public Library. She coordinates local history activities within the Maribor Public Library as the central regional library, deals with digitalization of the materials in regard to the local history and analytical processing of the local history publications. Also, she is the regional editor of the Kamra portal which connects digitalized cultural heritage of Slovenian landscapes.

Seznam slik

Slika 1: Fotografija družine Eppinger v Dolnji Lendavi. Z leve proti desni stojijo: Béla Eppinger, Erzsébet Zitter, dr. Josef Salomon Zitter, Anna Eppinger, László Eppinger in Hermin Eppinger. Z leve sedijo: Ilona Eppinger, Hans Kohlmann in Samuel Eppinger. Fotografija je last vnuka Samuela Eppingerja.

Slika 2: Fotografija Erzsébet Zitter, moža Josefa in nečaka Hansa v Dolnji Lendavi. Fotografija je last hčera Hansa Kohlmann.

Slika 3: Béla Eppinger. Fotografija je last nečaka Béle Eppingerja.

Slika 4: László Eppinger, žena Irena in sin v Braziliji. Fotografija je last sina Lászla Eppingerja.

Slika 5: Od leve proti desni: dr. Josef Salomon Zitter, Hugo August Thimig, Hermin Eppinger in Erzsébet Zitter na Dunaju. Fotografija je last vnukinji Hermin Eppinger.

Slika 6: Helmut Spielmann s staršema Rudolfom in Paulo, 1930. Fotografijo hrani družina Spielmann.

Slika 7: Sinagoga v Gradcu, zgrajena leta 1892. Fotografijo hrani Center za judovske študije, Univerza v Gradcu.

Slika 8: Oglas v časopisu Tagespost o arizaciji trgovine s pohištvom Pichler na Belgiergasse 10 v Gradcu, 28. avgust 1938.

Slika 9: Uničenje pogorelih ruševin sinagoge v Gradcu novembra 1938. Fotografijo hrani Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora (DÖW).

Slika 10: Uničenje pogorelih ruševin sinagoge v Gradcu novembra 1938. Fotografijo hrani Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora (DÖW).

Slika 11: Poročilo sreskega načelnika z dne 25. oktobra 1939. Kopijo poročila hrani Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota.

Slika 12: Poročilo sreskega načelnika z dne 25. januarja 1941. Kopijo poročila hrani Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota.

Slika 13: Slovesnost v goriški sinagogi leta 1951. Fotografijo hrani Associazione "Amici di Israele" - Gorizia.

Slika 14: Pogled na nekdanji geto v Gorici. Foto Renato Podbersič.

Slika 15: Vhod v nekdanje taborišče Buchenwald. Fotografija je prosto dostopna na: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=11911360>.

Slika 16: Slavko Goldstein. Fotografijo hrani CJKD Sinagoga Maribor, foto Branimir Ritonja.

Slika 17: Branko Polić. Foto Ljiljana Dobrovšak.

Slika 18: Med redkimi preživeli prekmurskimi Judi je bila Erika Fürst. Na fotografiji z županom Mestne občine Murska Sobota dr. Aleksandrom Jevškom. Fotografijo hrani arhiv Mestne občine Murska Sobota.

Slika 19: Odilo Globočnik/Globocnik. Fotografijo hrani nemški zvezni arhiv (Bundesarchiv, Bild 146-2007-0188), pod pogoji CC-BY-SA 3.0 je dostopna na: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5483988>.

Slika 20: Spominsko obeležje na mestu nekdanje soboške sinagoge. Foto Aleš Topolinjak.

Slika 21: Spomenik padlim judovskim borcem in žrtvam fašizma na ljubljanskih Žalah. Foto Peter Žgajnar.

Naslovnica: Spominska obeležja *Tlakovci spomina*. Fotografijo hrani CJKD Sinagoga Maribor, foto Bojan Nedok.

Bibliografija

- AHACIČ Draga, *Osvobodilna ali državljanska vojna?*, Ljubljana 1992.
- Alsó-Lendva nagyközség milleniumi emlékkönyve*, Nagykanizsa 1896.
- Archivio storico dell'Unione delle comunità ebraiche Italiane (AUCEI), Roma, fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934: busta 71 C; busta 32 G, fasc. 25, mapa Gorizia; busta 71 C; busta 39, fasc. 5.
- ARČON Katjuša, *Judovska skupnost v Gorici*, diplomatska naloga, Ljubljana 2007.
- Arhiv judovske skupnosti na Dunaju (Israelitische Kultusgemeinde, IKG Wien).
- Arhiv judovske skupnosti v Gradcu (Israelitische Kultusgemeinde, IKG Graz): Übertrittsbuch der IKG Graz; A/W 400, A/W 401.
- Arhiv Republike Slovenije (ARS): AS 1818, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst, škatla 217, mapa II, ovoj 1; AS 1818, škatla 219, mapa III, ovoj 4; AS 1818, škatla 222, mapa I; AS 1835, Poverjeništvo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje, škatla 1, mapa VI; AS 1818, škatla 231, mapa III, ovoj 1 in ovoj 2.
- Avstrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv, ÖstA): AdR, Bürckel, Materie Kt. 219.
- BAJOHR Frank, The »Folk Community« and the Persecution of the Jews: German Society under National Socialist Dictatorship, 1933–1945, *Holocaust and Genocide Studies*, Fall 2006, Oxford 2006, str. 183–206.
- BAJOHR Frank, WILDT Michael (ur.), *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 2009.
- BECKERMANN Ruth, *Unzugehörig. Österreicher und Juden nach 1945*, Wien 1989.
- BIBER Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966.
- BINDER A. Dieter, REITTER Gudrun, RÜDTGEN Herbert, *Judentum in einer antisemitischen Umwelt am Beispiel der Stadt Graz 1918–1938*, Graz 1988.
- BIRÓ Ludwig, *Die erste Hälfte meines Lebens. Erinnerungen eines Grazer jüdischen Rechtsanwaltes von 1900–1940*, ur. Christian FLECK, Graz 1998.
- BON Silva, *Testimoni della Shoah. La memoria dei salvati*, Gradisca d'Isonzo 2005.
- BOSNAR Marijan, Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva, *Arhivski vjesnik*, št. 54, Zagreb 2011, str. 153–178.
- BOTZ Gerhard, *Nationalsozialismus in Wien: Machtübernahme, Herrschaftssicherung, Radikalisierung 1938/39*, Wien 2008.
- Buchenwald: Mahnung und Verpflichtung: Dokumente und Berichte*, Internationales Buchenwald-Komitee, Frankfurt 1960.
- BULFONI Claudio, *La sinagoga di Gorizia*, Gorizia 1991.
- CEDARMAS Adonella, *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*, Pasion di Prato 1999.
- CHIARION Italico, La storia di Bruno Levi. Gli effetti delle leggi razziali del 1938, *Isonzo/Soča*, št. 85, Gorizia 2009, str. 30–31.

COSSAR Ranieri Mario, Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia, *Arti Grafiche Fratelli Cosarini*, Pordenone 1948.

ČEPIČ Zdenko, GUŠTIN Damijan, IVANIČ Martin, *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni*, Ljubljana 2005.

DEDIJER Vladimir, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987.

DEL BIANCO COTROZZI Maddalena, Gli ebrei nella fortezza e nella contea di Gradisca. Aspetti di storia e di cultura, *Cultura ebraica nel Goriziano*, ur. Marco GRUSOVIN, Gorizia 2007, str. 49–62.

DELANEY P. John, *The Blue Devils in Italy: A History of the 88th Infantry Division in World War II*, Nashville 1988.

Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, DÖW): 1780, Poročilo SD Reichsführers-SS, SD-Unterschnitt Steiermark, SD-Führer des SS-Oberabschnitts Danube v zvezi z novembrskim pogromom v Gradcu, 11. 11. 1938.

DOMAŠ Jasminka, *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, Zagreb 2015.

Državni arhiv v Reki (Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI): Uprava pomorske oblasti Sjeverni Jadran 1948–1949, sin. 8.249; Pomorsko poglavarstvo Sušak 1945–1952, sin. 8250; ign. 8.229 (A.5.3), Lučka kapetanija Rijeka 1945–1968, Lučka kapetanija Bakar – Očevidnik 1945/1946.

Düševni list – Mesečne verske novine, Murska Sobota (izhajal 1922–1941).

ENARDU Maria Gabriela, La' aliyah bet nella politica estera italiana 1945–1948. Atti del IV convegno 1993, *Italia judaica*, Roma 1993, str. 514–532.

FABI Lucio, *Storia di Gorizia*, Padova 1991.

FAJIĆ Meliha, *Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael*, diplomatska naloga, Koper 2009.

FINŽGAR S. Fran, Leta mojega popotovanja, *Jezik in slovstvo*, let. 3, št. 7, Ljubljana 1958, str. 317–320.

GALLAROTTI Antonella, *Le-Zikkaron – In memoria: per non dimenticare i deportati della comunità ebraica di Gorizia nel cinquantesimo anniversario, 23 novembre 1943*, Monfalcone 1994.

GAŠPAR Mirjana, LAZAR Beata, *Židje v Lendavi*, Lendava 1997.

GEIGER Vladimir, Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili »okupatori i njihovi pomagači«. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi), *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, št. 3, Zagreb 2011, str. 699–749.

GEIGER Vladimir, Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/ Jugoslavenska armija i komunistička vlast, *ČSP*, št. 3, Zagreb 2010, str. 693–722.

Gerusalemme sull'Isonzo, ur. Antonella GALLAROTTI, Elisabetta M. LORICCHIO, Mariano del Friuli 2006.

- GIURICIN Luciano, SCOTTI Giacomo, *Una storia tormentata (1946–1991), Italiani a Fiume. Comunità degli Italiani di Fiume 1946– 2006*, Rijeka 2006, str. 15–95.
- GODEŠA Bojan, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, *Zgodovinski časopis*, 1995, št. 2, Ljubljana 1995.
- GODINA Ferdo, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota 1980.
- GOLDHAGEN J. Danijel, *Hitlerovi dobrovoljni dželiti: Obični Nemci i holokaust*, Beograd 1998.
- GOLDSTEIN Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
- GOLDSTEIN Ivo, *Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, št. 34–35–36, Zagreb 2004, str. 205–228.
- GOLDSTEIN Slavko, *1941: Godina koja se vraća*, Zagreb 2007.
- GRAHEK RAVANČIĆ Martina, *Izručenja i sudbine zarobljenika smještenih u savezničkim logorima u svibnju 1945*, *ČSP*, št. 2, Zagreb 2009, str. 391–416.
- Graški mestni arhiv (Das Stadtarchiv Graz): *Poročilo župana dr. Kasparja na prvem uradnem srečanju mestnih svetnikov*, 10. 5. 1939.
- GRIESSER PEČAR Tamara, DOLINAR France Martin, *Rožmanov proces*, Ljubljana 1996.
- GRIESSER PEČAR Tamara, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*, Ljubljana 2004.
- GROBMAN Alex, *Rekindling the flame – American Jewish Chaplains and the Survivors of European Jewry, 1944–1948*, Michigan 1993.
- GRUENFELDER Anna Maria, *Kršćanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško)*, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokaust IV*, ur. Nuša LEŠNIK, Marjetka BEDRAČ, Maribor 2015, str. 93–139.
- GRUENFELDER Anna Maria, *U radni stroj velikoga njemačkog Reicha. Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007.
- GRUENFELDER Anna Maria, *Von der Shoa eingeholt. Auslaendische juedische Fluechtlinge in Jugoslawien 1933/1938–1945*, Wien 2013.
- GRUSOVIN Marco, *La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico*, *Cultura ebraica nel Goriziano*, ur. Marco GRUSOVIN, Gorizia 2007, str. 45–47.
- Ha-Kol*, Zagreb, maj 2016.
- HALBMAYR Brigitte, *Emigration-Flucht-Vertreibung. Migrationsbewegungen österreichischer Jüdinnen und Juden nach Palästina 1934–1948*, *Flucht in die Freiheit*, ur. Angelika HAGEN, Joanna NITTENBERG, Wien 2006, str. 29–98.
- HALBRAINER Heimo, *Die Geschichte der Juden in der Steiermark*, *Transversal*, 2 (2001), Graz 2001, str. 52–63.
- HERMAN Vilim, *Kronika obitelji Herman, Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, ur. Jasminka DOMAŠ, Zagreb 2015, str. 119–127.
- HERZOG David, *Erinnerungen eines Rabbiners 1932–1940*, ur. Walter HÖFLECHNER, Graz 1997.
- HÖFFKES Karl, *Hitlers politische Generale. Die Gauleiter des Dritten Reiches – Ein biographisches Nachschlagewerk*, Tübingen 1986.
- HRIBAR Spomenka, *Krivda in greh*, Maribor 1990.

- HRIBAR Spomenka, *Politika in pieteta – o rehabilitaciji Gregorija Rožmana*, *Škof Rožman v zgodovini*, Ljubljana 2008.
- Hrvaški državni arhiv (Hrvatski državni arhiv, HDA): Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRK), fond 306, mikrofilm Z-2977, ZM 29/44, škatla 55; Z-2978, ZM 22/45, škatla 56; Republički savjet za narodno zdravlje i socijalnu politiku – Uprava za iseljeničku službu Ministarstva socijalnog staranja NRH, fond 1115 in škatla 21 (1951–1952); ZKRH; ZKRZ-GZ, škatla 387, št. 29350; Republički sekretariat za unutrašnje poslove NRH, fond škatla 186, Elaborat o pravnom položaju stranaca (1964); Arhiv Helm; Sabor (fond št. 1081), škatla 1; Repatriacijski popisi.
- IVANKOVIĆ Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*, Beograd 2009.
- JACOBMEYER Wolfgang, *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*, Göttingen 1985.
- JANDRIĆ Berislav, Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945–1947, *ČSP*, št. 2, Zagreb 2006, str. 373–716.
- JOSKOWITZ Ari, Es braucht eine neue Fluechtlingsorganisation, *Der Standard*, Dunaj, 11. 8. 2015.
- Jugoslovan*, Aretacija milijonarjev iz Čakovca, 1. 2. 1931, let. 2, št. 25.
- Jutranji list*, In memoriam Alfred Pal, Zagreb, 11. 8. 2011.
- KAPLAN Marion, *Der Mut zum Überleben. Jüdische Frauen und ihre Familien in Nazideutschland*, Berlin 2001.
- KARABATIĆ Marin, *Izbjeglički logor El Shatt. Dalmatinski grad na Sinaju*, diplomatska naloga, Zagreb 2011.
- KERSHAW Ian, *Hitler*, Ljubljana 2012.
- KLANJŠČEK Zdravko, *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske*, Ljubljana 1999.
- Kleine Zeitung*, Entjudung der Geschäfte in der Ostmark, 24. 7. 1938.
- KOCIPER Stanko, Jasna beseda, *Slovensko domobranstvo*, let. 1, št. 1, Ljubljana 1944.
- KOCIPER Stanko, *Kar sem živel: spomini*, Ljubljana 1996.
- KRAJEWSKI Stanislaw, History of Polish Jews, Postwar Years, from 1944 to the Present, *1000 Year History of Polish Jews*, ur. Barbara KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Antony POLONSKY, Museum of the History of Polish Jews, Warsaw 2014, str. 351–401.
- KRANJC Gregor Joseph, *Hoja s hudičem: okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945*, Mengeš 2014.
- Krstna matična knjiga Evangeličanske cerkvene občine v Lendavi.
- Krstna matična knjiga Evangeličanske cerkvene občine v Murski Soboti.
- Krstne matične knjige župnij Puconci, Bodonci, Pečarovci in KU Mačkovci.

KUMAR Victoria, *Auswanderung und Flucht steirischer Jüdinnen und Juden nach Palästina im Kontext der gesamtösterreichischen Alijah bis 1945*, Graz 2011.

LAMPRECHT Gerald, »Auf diese Art und Weise würde aus einer jüdischen Kultusstätte ein schönes Wohnhaus für einen alten Nazi erschaffen.« Organisatorisches und Exemplarisches zum Vermögensentzug in der Steiermark, *Mapping Contemporary History*, ur. Margit FRANZ et al., Wien 2008, str. 351–383.

LAMPRECHT Gerald, Causa Oser, *Weiterbauen – Für eine besondere Baukultur*, ur. Albert KIRCHENGAST, Graz 2010, str. 82–89.

LAMPRECHT Gerald, Die Entwicklung jüdischen Lebens in der Steiermark vom 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg, *Internationales Kulturbistorisches Symposium Mogersdorf 2009: Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914*, Kaposvár 2009, str. 71–82.

LAMPRECHT Gerald, Die Verfolgung der jüdischen Bevölkerung in der Steiermark 1938 bis 1940, *NS-Herrschaft in der Steiermark. Positionen und Diskurse*, ur. Heimo HALBRAINER, Gerald LAMPRECHT, Ursula MINDLER, Wien–Köln–Weimar 2009, str. 317–346.

LAMPRECHT Gerald, *Fremd in der eigenen Stadt. Die moderne jüdische Gemeinde von Graz vor dem Ersten Weltkrieg*, Innsbruck–Wien–Bozen 2007.

LAMPRECHT Gerald, Helmut Spielmann: Graz–Shanghai–Arnfels. Biographische Notizen zur Familie Spielmann, v: Helmut SPIELMANN, *Shanghai. Eine Jugend im Exil*, ur. Gerald LAMPRECHT, Ingeborg RADIMSKY, Graz 2015, str. 197–229.

LAMPRECHT Gerald, Jüdisches Leben in der Steiermark zwischen 1914 und 1938, *Bundesland und Reichsgau. Demokratie, »Ständestaat« und NS-Herrschaft in der Steiermark 1918 bis 1945*, ur. Alfred ABLEITINGER, Wien–Köln–Weimar 2015, str. 411–437.

LEŠNIK Doroteja, TOMC Gregor, *Rdeče in črno: slovensko partizanstvo in domobranstvo*, Ljubljana 1995.

LEVENTAL Zdenko, *Auf glühendem Boden. Ein jüdisches Überlebensschicksal in Jugoslawien 1941–1947. Mit einer Dokumentation*, Konstanz 1994.

LICHTBLAU Albert, Integration, Vernichtungsversuch und Neubeginn – Österreichisch-jüdische Geschichte 1848 bis zur Gegenwart, *Geschichte der Juden in Österreich*, ur. Eveline BRUGGER, Martha KEIL, Albert LICHTBLAU, Christoph LIND, Barbara STAUDINGER, Wien 2006, str. 447–565.

LORICCHIO M. Elisabetta, Il cimitero ebraico di Valdirose, *Beth ha Chajim. La casa dei viventi. Valdirose. Cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia*, ur. Maria Elisabetta LORICCHIO, Agostino COLLA, Mariano del Friuli 2004, str. 23–24.

LOWE Keith, *Podivjana celina*, Ljubljana 2014.

LUTHAR Oto, *Po robovih spomina: antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012.

LUTHAR Oto, Preimenovanje in izključevanje kot sestavni del postkomunistične kulture spomina, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/2014, Ljubljana 2014, str. 195–211.

LUTHAR Oto, Razumevanje preteklosti? Presenetljivo? Ne. Nedopustno? Da., *Delo*, 10. 5. 2014.

- MAKUC Dorica, *Le nostre ragazze vanno in Germania: la memoria slovena della deportazione femminile dal Goriziano*, Gorizia 2008.
- MAKUC Dorica, *Primorska dekleta v Nemčijo gredo*, Gorica 2005.
- MARTIN Bernd, Shanghai als Zufluchtsort für Juden 1938 bis 1947. Konturen einer Zwischenstation, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 64/4 (2016), München 2016, str. 567–596.
- MATKOVIĆ Blanka, Prihvatilište za repatriirce u Dubrovniku (srpanj–rujan 1945), *Anali Dubrovnik*, št. 51/2, Dubrovnik 2013, str. 699–749.
- MIHAL BRANDL Naida, Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata – kratak pregled, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – Europski izazovi*, Zagreb 2015, str. 167–194.
- MILO Zeev, *Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945*, Klagenfurt 2010.
- MLAKAR Boris, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Ljubljana 2003.
- MORPURGO Marcello, *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*, Udine 1986.
- MUJKIĆ Asim, VOČKIĆ Joco, Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941–1942, *Istočna Bosna u NOB-u I*, Beograd 1971, str. 830–836.
- Muraszombat és Vidéke*, tednik, Murska Sobota (izhajal 1884–1919 in 1941–1945).
- Murska krajina*, tednik, Murska Sobota (izhajal 1939–1941).
- NÉMETH László, Zsidók Zalában a XVIII. század első felében, *Zalai történeti tanulmányok*, št. 35, Zalaegerszeg 1994, str. 17–32.
- NOSE Aleš, *Domobranci zdravo – Bog daj. Protikomunistične enote na Slovenskem 1942–1945*, Ljubljana 2008.
- NOVAK Tomislav, KERBLER Jurica, *Istina o Buchenwaldu*, Zagreb 1978.
- Neue Wiener Tagblatt*, 25. 2. 1938.
- PANČUR Andrej, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokausta*, Celje 2011.
- PEHLE Walter (ur.), *Der Judenpogrom 1938. Von der »Reichskristallnacht« zum Völkermord*, Frankfurt am Main 1994.
- PINTO Samuel, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1952.
- PODBERSIĆ Renato, *Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950*, doktorska disertacija, Koper 2016.
- PODBERSIĆ Renato, Škof Rožman in reševanje Judov, *Bogoslovni vestnik*, let. 76, št. 1, Ljubljana 2016, str. 153–164.
- Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota: Arhiv Sreskega načelstva Murska Sobota, fasc. 21 (evangelščani).
- POLIĆ Branko, *Imao sam sreće*, Zagreb 2006.
- POLIĆ Branko, *Na pragu budućnosti*, Zagreb 2010.
- POLIĆ Branko, *Pariz u srcu studenta*, Zagreb 2008.
- Premoženjski in civilnopravni položaj slovenskih Judov*, INZ Ljubljana 2006–2008, Poročilo o doseženih ciljih in rezultatih INZ v letu 2008, Ljubljana 2009.

RABINOVICI Doron, Die Suche nach dem Ausweg. Die Organisation von Flucht und Rettung 1938–1941, *Flucht in die Freiheit*, ur. Angelika HAGEN, Joanna NITTENBERG, Wien 2006, str. 99–128.

RABINOVICI Doron, *Instanzen der Ohnmacht: Wien 1938–1945: Der Weg zum Judenrat*, Frankfurt am Main 2000.

RATH Ari, Von Wien nach Palaestina. Ein ruhmreiches, unbeachtetes Epos, *Flucht in die Freiheit*, ur. Angelika HAGEN, Joanna NITTENBERG, Wien 2006, str. 155–190.

RENDI Otto, Zur Geschichte der Juden in Graz und in der Steiermark, *Zeitschrift des Historischen Vereins Steiermark*, 62 (1971), Graz 1971, str. 157–177.

REPE Božo, *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*, Ljubljana 2015.

REPOVŽ Grega, Zločini sedanjosti, *Mladina*, 12. 4. 2014.

RIBIČ Jure, *Nacionalsocialistična ideologija v propagandi slovenskega domobranstva*, magistrsko delo, Koper 2016.

RISTOVIĆ Milan, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*, Beograd 1998.

ROCHLITZ Imre, *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*, Waterloo 2011.

ROMANO Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici* NOR, Beograd 1980.

RUDOLFER Antal, *Alsó-lendva nagyközség milleniumi emlékkönyve*, Nagykanizsa 1896.

RUPNOW Dirk, »Zur Förderung und beschleunigten Regelung der Auswanderung ...«. Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Wien, *Ausgeschlossen und entrechtet. Raub und Rückgabe – Österreich von 1938 bis heute*, ur. Verena PAWLOWSKY, Harald WENDELIN, Wien 2006, str. 13–30.

SACHSLEHNER Johannes, *Dva milijona smo jih pospravili: Odilo Globočnik – Hitlerjev menedžer smrti*, Ljubljana 2016.

SCHMID Kurt, STREIBEL Robert (ur.), *Der Pogrom 1938. Judenverfolgung in Österreich und Deutschland*, Wien 1990.

SCHMIDT Elfriede (ur.), *Nobelpreisträger Otto Loewi ... Leben in zwei Welten*, Graz 1993.

SCHMIDT K. Amy, Drugi svjetski rat na prostoru bivše Jugoslavije u dokumentima Državnog arhiva u Washingtonu (World War II Yugoslav Materials in the National Archives), *Arhivski vjesnik*, št. 42, Zagreb 1999, str. 289–352.

SCHÖGGL-ERNST Elisabeth, Die Arisierungsakten des Oberfinanzpräsidenten Graz. Die Übernahme des Aktenbestandes von der Finanzlandesdirektion Graz, *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs*, 50/51 (2001), Graz 2001, str. 357–366.

SCHREINER Paul, *Spaseni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014.

Slovenec, 1. 4. 1945, št. 73, str. 1.

Slovenec, 18. 4. 1945, št. 87, str. 1.

Slovenec, 23. 9. 1943, št. 215, str. 1.

Slovenski Judje: Zgodovina in holokaust, ur. Irena ŠUMI, Hannah STARMAN, Maribor 2012.

Slovensko domobranstvo, 14. 9. 1944, let. 1, št. 4.

Slovensko domobranstvo, 25. 4. 1945, let. 2, št. 17.

Službeni list (SL), št. 30/1945, 64/1945, 98/1946.

Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, ur. K. K. Statistischen Zentralkommission, Wien 1917.

SPIELMANN Helmut, *Shanghai. Eine Jugend im Exil*, ur. Gerald LAMPRECHT, Ingeborg RADIMSKY, Graz 2015.

STARMAN Hannah, *Travma, ideologije pripadnosti, nacija: nastavki za teoretski model kulturotvornega prenosa posledic množičnega nasilja*, *Razprave in gradivo*, št. 50, Ljubljana 2006, str. 132–159.

STEINER AVIEZER Miriam, *Predgovor*, *Slovenski pravični med narodi*, ur. Irena ŠUMI, Oto LUTHAR, Ljubljana 2016, str. 8–12.

ŠIROK Kaja, *Kalejdoskop goriške preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi*, Ljubljana 2012.
Štajerski deželni arhiv (Steiermärkisches Landesarchiv/StLA): Statth. Norm. 35-11633/1862; LReg. Arisierung, HG: Verschiedene Kaufansuchen Handel und Gewerbe (K.7); LReg. Arisierungen HG 1194/I; LG. f. ZRS Graz Rk 575/1948; LReg Arisierungen. Diverse Akten 1937; BH Graz Umgebung, 14 H-R/1938; LReg. 357 J6 1939.

Tagespost, Verbot des Schächtens, 16. 3. 1938, str. 8.

THAMER Hans-Ulrich, Nation als Volksgemeinschaft. Völkische Vorstellungen, Nationalsozialismus und Gemeinschaftsideologie, *Soziales Denken in Deutschland zwischen Tradition und Innovation*, ur. Jörg-Dieter GAUGER, Klaus WEIGELT, Bonn 1990, str. 112–128.

TOLSTOY Nikolai, *The minister and the massacres*, London 1986.

TOŠ Marjan, *Holokavst v Sloveniji, Holokaust u Jugoslaviji*, Zemun 2013, str. 24–27.

TOŠ Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, Ljubljana 2012.

TROHA Nevenka, *Komu Trst*, Ljubljana 1999.

TUMPOLD JURI Astrid, *»Skim off the Cream«. Auswanderung von Österreich nach Australien 1945–1978*, Graz 2008.

VODOPIVEC Peter, *Od Poblinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*, Ljubljana 2010.

VODUŠEK STARIČ, Jera, Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1992, št. 1–2, Ljubljana 1992.

Völkischer Beobachter, 14. 4. 1938.

WETZEL Juliane, Die Lager für »jüdische Displaced Persons« in Deutschland nach 1945, *Nationalsozialismus und dessen Nachwirkungen in Österreich. Festschrift für Brigitte Bailer*, Wien 2012, str. 155–167.

Yad Vashem, International tracing service, Central name index, št. 13503522 in 13503524.

Yad Vashem, 03/1208, Intervju z Eliasom Grünschlalom, 16. 1. 1959.

ZANDEL Diego, *I testimoni muti. Le foibe, l'esodo, i pregiudizi*, Milano 2011.

ŽNIDARIČ Marjan, Slovenci v primežu okupacije, kolaboracije in osvobodilnega boja v letih 1941–1945, *Škof Rožman v zgodovini*, Ljubljana 2008, str. 7–33.

SPLETNI VIRI

<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182> [16. 5. 2016], DUKOVSKI Darko, Porače (1945-54), *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2008.

<http://jadovno.com/arhiva/3-partizanska-gimnazija-marsal-tito-u-zagrebu.html> [25. 5. 2016], LIVADA Svetozar, Partizanska gimnazija »Maršal Tito«, *Stradanja i nadanja*, Sombor 2013.

http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/Geneva45-54/G45-54_Count/G45-54_IT_005/G45-54_IT_005_0964.pdf [27. 9. 2016].

<http://ucei.it/> [26. 9. 2016].

<http://www.alpinepeacecrossing.org/o/103.pdf> [16. 5. 2016], WAITZBAUER Harald, *Über die Berge - dem Gelobten Land entgegen. Die »Judenflucht« über den Krimmler Tauern vor 60 Jahren als Teil des grossen jüdischen Exodus aus Osteuropa nach Palästina*.

http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Spisek_obsojeni/AS_1931_1067-Obsojeni.pdf [20. 5. 2016].

<http://www.cendo.hr/Novosti.aspx?id=1145&title=zbornik-partizanske-gimnazije> [25. 5. 2016], PAVLOVIĆ Rade, Partizanska gimnazija Zagreb, *Zbornik partizanske gimnazije*, Zagreb 2011.

<http://www.delo.si> [13. 9. 2016].

<http://www.doew.at/erforschen/projekte/datenbankprojekte/namentliche-erfassung-der-oesterreichischen-holocaustopfer> [29. 10. 2016].

<http://www.jkc.si> [19. 9. 2016].

<http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=47135f802>, UNHCR, *Konvencija i Protokol o statusu izbjeglica* [15. 9. 2016].

<http://www.rtvsllo.si> [13. 9. 2016].

<http://www.skupnostdachau.si> [24. 5. 2016].

<http://www.vecer.com> [15. 9. 2016].

http://www.yadvashem.org/wps/portal/!ut/p/_s.7_0_A/7_0_FL?last_name=Weil&first_name=Alois&location=&next_form=results [7. 7. 2011].

<http://www.zaveza.si/zaveza-t-62> [13. 9. 2016].

<http://www.zaveza.si/zaveza-t-80> [19. 9. 2016].

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNÉ
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

Brezplačna publikacija

ISBN 978-961-94143-0-9